

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Қудайбергенов Мәмбеткерим Сарсенбаевич

**ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ
МОРФОНОЛОГИЯСЫ**

ТАШКЕНТ - 2006

Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы.
Монография. Ташкент, «Билим», 2006. 170 бет.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң оқыў-методикалық кеңеси баспаға усынған.

Бул монографияда қарақалпақ тилинің бай материаллары тийкарында морфонология мәселелери кең түрде изертленген. Қарақалпақ тилиндеги түбир хәм аффикс морфемалардың фонологиялық дүзилиси, түбир морфемалар қурылысында геминат даўыссызлар, олардың пайда болыў себеплери, қабатласқан даўыссызлар хәм олардағы нызамлықлар ашып берилген. Морфонема түсиниги өзиниң пайда болған ўақтынан баслап хәр қыйлы пикир таласларын пайда етип киятыр. Автор бул мәселени хәр тәреплеме үйренип, морфонеманың өзине тән өзгешеликлерин, оның тил бирлиги екенин хәм қарақалпақ тили морфонемаларының модельлерин көрсетип береди.

Изертлеўдиң теориялық жуўмақларынан қарақалпақ тилинің сеслик дүзилисиндеги, буўын қурылысындағы, сөз жасаў хәм сөз өзгертиў системасындағы бүгинги күнге шекем хәр қыйлы пикирлерди пайда етип жүрген бир қатар сеслик кубылысларға жуўап табыў мүмкин. Жумыс әмелий жақтан оғада үлкен әхмийетке ийе. Оның жуўмақлары қарақалпақ тилинің имла қағыйдаларын толықтырыўда, оларды қайта қарап шығыўда үлкен әхмийетке ийе. Хәзирги ўақытта айырым тиллер бойынша жазылып атырған грамматикаларда, сабақлықларда морфонология тил билиминиң бир тараўы сыпатында берилип атыр. Қарақалпақ тили бойынша жазылатуғын сабақлықларға, грамматикаларға ол айрықша тараў сыпатында киргизилиўи керек. Бунда монографияның орны айрықша.

Монографиядан докторантлар, аспирантлар, илимий хызметкерлер, магистрлер, студентлер хәм басқа да кең жәмәтшилик пайдаланыўы мүмкин.

Жуўаплы редактор: акад., ф.и.д., проф. **А. Дәўлетов**

Пикир билдириўшилер:

Доспанов Орақбай – филология илимлериниң докторы, профессор

Дәўлетов Мәденбай – филология илимлериниң докторы

«Билим» баспасы, 2006

КИРИСИҮ

Қарақалпақ тилинің илимий изертлеудің объектине айланыуы басқа түркий тиллерге салыстырғанда әдеуір кеш басланды. Атап айтқанда, қарақалпақ тили бойынша ең дәслепки илимий жұмыслар ХХ әсирдің 30-жылларынан баслап жазылды. Усыған қарамастан бүгинги күни қарақалпақ тил билими тюркологияда белгили орынға ийе болды. Бундай нәтийжелерге ерисиуде, қарақалпақ тил билиминиң тез пәт пенен раўажланыуында Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, С.Мәжитов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, А.Қыдырбаев, К.Убайдуллаев, А.Есемуратов, К.Бердимуратов, Д.Насыров, Ж.Аралбаев сыяқлы илимпазлардың мийнетлери уллы болды. Олар қарақалпақ тил билимин баслаушылар болыу менен бир қатарда қарақалпақ тилин келешекте изертлеуши кадрлар таярлауға да айрықша дыққат аударды. Соның нәтийжесинде ХХ әсирдің 60-жылларынан баслап қарақалпақ тилин изертлеуши Е.Бердимуратов, Р.Есемуратова, М.Дәўлетов, Е.Дәўенов, Б.Қутлымуратов, Х.Хамидов, А.Дәўлетов, А.Нажимов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, М.Қәлендеров, У.Ембергенов, Ш.Әбдиназимов, М.Айымбетов хәм т. б. илимпазлар өсип жетилисти. Усыған байланыслы қарақалпақ тил билиминиң фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, диалектология, тил тарийхы хәм т. б. тараулары хәр тәреплеме изертленип, белгили бир избе-изликке түсти. Усындай жетискенликлер менен бир қатарда қарақалпақ тил билиминде еле арнаулы изертленбеген мәселелер де бар. Солардың бири морфонология мәселелери болып есапланады.

Морфонология - тил билиминиң ең жас тарауы болып, ол ХХ әсирдің 30-жылларында қәлиплести. Ал түркий тиллери морфонологиясы бойынша дәслепки изертлеу жұмыслары 70-жыллардың орталарынан баслап жазыла баслады. Қырғыз тили морфонологиясы бойынша изертлеу жұмысын жүргизген Т.Садықовтың көрсеткениндей, түркий тиллердің морфонологиясы хәзир қәлиплесиу басқышында тур. Солай да морфонологиялық изерт-

леўлердин предмети хэм ўазыйпалары, фонология менен морфологияның өз-ара байланысы, морфонологияның бирлиги хэм т. б. мәселелер еле жеткиликли дәрежеде анықланбады.¹

Қарақалпақ тил билиминде морфонология еле арнаўлы изертлеўдин объекти болған жоқ. Бирақ бир қатар морфонология мәселелери фонетикалық ямаса морфологиялық қубылыслар сыпатында үйренілген. Бул жерде В.Н.Ярцеваның морфонологияны үйрениўди фонетистлер грамматистлерге тасласа, грамматистлер болса фонетистлерге қалдырып келди,² - деген пикирин қарақалпақ тил билимине де қолланыўға мәжбүрмиз. Енди фонетика хэм морфология тараўлары ушын теңдей тийисли мәселелерди бөлип алып, оларды морфонологиялық мәселелер сыпатында үйрениў ўазыйпасы тур.

Изертлеў жумысының алдына улыўма тил билиминдеги хэм тюркологиядағы жетискенликлерди есапқа алып қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық қубылыслардың тәбиятын, олардың пайда болыў жолларын, басқа тиллик қубылыслардан айырмашылығын, қарақалпақ тили морфонологиясының предметин анықлаў мақсет етип қойылды. Бул мақсетке ерисиў ушын төмендегидей ўазыйпаларды шешиў белгиленди:

- морфонология мәселелерине арналған улыўма тил билиминдеги хэм тюркологиядағы мийнетлерге шолыў жасаў;
- морфонологияның тил билиминдеги орнын хэм оның тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысын анықлаў;
- қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық қубылыслардың өзгешелигин анықлап, оларды системаластырыў;
- морфемалардың фонологиялық дүзилисин үйрениў;
- морфонологиялық қубылыслар менен сингармонизм нызамы арасындағы байланысты қарастырыў;

¹ Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. АДД.- Алматы: 1995. С.3.

² Ярцева В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. –Проблемы морфологического строя германских языков. –М.: АН СССР. 1963. С.10.

- карақалпақ тилиндеги даўыссыз морфемалар модельлерин анықлаў;
- карақалпақ тилиндеги даўыссыз морфемалар модельлерин анықлаў;
- морфемалар биригиўинде пайда болатуғын морфонологиялық кубылысларды сөз шақаптары бойынша үйрениў.

Жумыста карақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслар арнаўлы илимий-изертлеўдин объектине айланып отыр. Онда түбир хэм аффикс морфемалардың дүзилиси, фонемалардың дистрибуциясы, хэр тәреплеме изертленди. Морфемаларда бир-бири менен алмасатуғын фонемаларды хэм фонемалар комплексин морфонема деп атаў зәрүрлиги, оның себеплери хэм тийкарлары анықланды. Атлық, алмасық, келбетлик, санлық, рәўиш, фейил, көмекши сөзлердин, олардың грамматикалық формаларының жасалыўында пайда болатуғын морфонологиялық кубылысларға сыпатлама берилди.

Изертлеўдин теориялық жуўмақларынан карақалпақ тилиниң сеслик дүзилсиндеги, буўын қурылысындағы, сөз жасаў хэм сөз өзгертиў системасындағы бүгинги күнге шекем хэр қыйлы пикирлерди пайда етип жүрген бир қатар сеслик кубылысларға жуўап табыў мүмкин. Жумыс әмелий жақтан оғада үлкен әхмийетке ийе. Оның жуўмақлары карақалпақ тилиниң имла қағыйдаларын толықтырыўда, оларды қайта қарап шығыўда үлкен әхмийетке ийе. Қарақалпақ тилиниң этимологиялық сөзликлерин, сондай-ақ морфемалар сөзлигин дүзиўде изертлеў жумысының жуўмақлары пайда келтириўи сөзсиз. Хәзирги ўақытта айырым тиллер бойынша жазылып атырған грамматикаларда, сабақлықларда морфонология тил билиминиң бир тараўы сыпатында берилип атыр. Карақалпақ тили бойынша жазылатуғын сабақлықларға, грамматикаларға ол айрықша тараў сыпатында киргизилиўи керек. Бундай исте монографиялық изертлеўдин әхмийети және де арта түседи.

Изертлеў жумысының теориялық базасын тил билиминдеги соңғы жаңалықлар, белгили тилши-илимпазлар И.А.Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр, Н.С.Трубецкой, Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, Ю.С.Маслов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян,

Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, А.А.Реформатский, рус тил билиминде Л.В.Бондарко, Л.А.Вербицкая, М.В.Гордина, В.В.Лопатин, В.Б.Касевич, Н.Е.Ильина, Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, өзбек тил билиминде А.Ғуламов, А.Ҳожиев, Ҳ.Неъматов, Е.Тожиев, Ф. Абдуллаев, Т.Мирзақулов, А.Абдуазизов, А.Махмудов, Н.Авазбаев, М.Жусупов, қазақ тил билиминде К.Аханов, М.Томанов, А.Айғабылов, А.Жүнисбеков, Б.Қалиев, М.Раймбекова, қырғыз тил билиминде Т.Ахматов, Т.Садықов, Ж.Сыдықов, түркмен тил билиминде С.Куренов, А.Нурмухамедов, А.Моллаев, Б.Вейисов, карақалпақ тил билиминде Д.Насыров, К.Убайдуллаев, Ҳ.Ҳамидов, А.Дәўлетов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Ш.Абдиназимов хәм т. б. мийнетлери хызмет етти.

Автор монографияны редакторлап, өзиниң бийбаха мәсләхәтлерин бергени ушын белгили илимпаз академик А. Дәўлетовқа, мийнетке унамлы пикирлерин билдиргени ушын филология илимлериниң докторы, профессор О. Доспановқа хәм филология илимлериниң докторы М.Дәўлетовқа шексиз миннетдаршылық билдиреди.

I. Морфонологияның изертлениўи

1. Морфонологияның улыўма хәм рус тил билиминде изертлениўи

Түркий тиллер, соның ишинде қарақалпақ тили де агглютинатив тиллер топарына киреди. Агглютинатив тиллерде морфемалар бир-бирине қосылғанда, бириккенде оларда айрықша сеслик өзгерислер болмайтуғыны, бул оларға тән болған белгилердиң бири сыпатында тил билиминде қабыл етилген. Бирақ бул белги агглютинатив тиллерди, соның ишинде түркий тиллерди флектив тиллерге терең салыстырыўдан пайда болған жуўмақ. Чуваш тили морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген И.П.Павлов тил билиминде қабыл етилген түркий тиллерде морфемалар бир-бирине қосылғанда өзлериниң фонетикалық дүзилисин сақлап қалатуғыны ҳаққындағы пикирге тек ғана айырым жағдайда (частично) қосылыўға болатуғынын, бирақ морфемалардағы иргелес фонемалар бир типке киретуғын болса, онда фонемалардың алмасыўы, қосылған морфемалар арасында жаңа фонемалар қойылыўы ямаса дәретиўши тийкардың қысқарыўы хәм т.б. сеслик өзгерислер пайда болыўы мүмкин екенин айрықша атап көрсетеди хәм оған дәлилли мысаллар келтиреди.¹

Ҳақыйқатында да, қарақалпақ тилинде морфемалар қурылысында тарийхый раўажланыўлар барысында пайда болған фонемалар алмасыўынан басқа түбир морфемаларға аффикс морфемалар қосылғанда сингармонизм нызамына байланыслы келип шығатуғын фонетикалық өзгерислер менен бир қатарда фонетикалық себеплер менен түсиндириў қыйын өзгерислер де пайда болады. Мәселен, *самал* хәм *шамал*, *гелле* хәм *келле* хәм т.б. сөзлердеги *с-ш*, *г-к* сәйкеслиги; *дос* сөзине тартым аффикси жалғанғанда аффикс морфема қурамында *т* фонемасының пайда болыўы; *мурын*, *қарын* хәм т.б. сөзлерге

¹ Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. // Сб.науч.тр. Чувашский язык, литература и фольклор. –Чебоксары: 1974. С.3.

тартым аффикси жалғанғанда түбир морфемадағы қысық дауыссыздардың түсіп қалыуы, ал сондай сеслик дүзиліске ийе айырым сөзлерге, мәселен, *жулын, келин* хәм т.б. сөзлерге тартым аффикси жалғанғанда түбир морфемадағы қысық дауыссыздардың түсіп қалмауы; айырым атлықтар, алмасықтар сепленгенде аффикс морфема қурамында *n* фонемасының пайда болыуы, мәселен, *атасы+да=атасында, усы+да=усында, бул+да=бунда* хәм т.б. Булардан басқа қарақалпақ тилинде сөз жасалыу процесинде де морфемаларда хәр қыйлы фонетикалық өзгерістер пайда болады. Мәселен, дауыссыз фонемаға тамамланған түбир морфемаларға дауыссыз фонемадан басланатуғын сөз жасаушы ямаса форма жасаушы аффикс морфемалар, болмаса екінші бир түбир морфемалар қосылғанда қабатласқан еки дауыссыздың биреуі түсіп қалады ямаса олардың араларына дауыссыз фонема келип қосылады: *жыла + ық = жылауық, дырылда + ық = дырылдауық, аға + ини = ағайин* хәм т.б. Айырым түбир морфемаларға аффикс морфемалар қосылғанда түбирде хәр қыйлы қысқарыулар жүз береді: *қызыл+ғыш=қызғыш* , *жетти+еу=жетеу, аишы+қылтым=аиқылтым* хәм т.б. Морфемалардың жупласыуында, тәкирарланыуында булардан да басқа фонетикалық өзгерістер пайда болады.

Демек, түркий тиллерде де морфемалар бириккенде, дизбеклескенде, жупласқанда, түбир морфемаларға аффикс морфемалар қосылғанда сингармониялық өзгерістерден басқа да кубылыстар пайда болады. Бундай өзгерістер түркий тиллерде жақын уақытларға шекем фонетика хәм морфология тарауларында үйренилип келди. Бирақ олар бул тарауларда улыуа көлемде айтылып, өзгерістердің тәбияты толық ашып берилмеді. Қарақалпақ тил билиминде фонетикаға байланыссы мийнетлерде¹ сөзлердеги сеслик өзгерістер позициялық хәм спонтанлық сеслик өзгерістер деп бөлинип, позициялық өзгерістерге фонетикалық жағдайлардан ғәрезли, ал спонтанлық өзгерістерге фонетикалық жағдайлардан ғәрезсиз пайда болатуғын өзгерістер

¹ Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. – Нөкис: Билим. 1999. Б.229-230.

киргизилди. Қарақалпақ тилинің морфологиясына байланысly мийнетлерде¹ түбир морфемаларға аффикс морфемалар қосылғанда түбирде болатуғын айырым өзгерислер улыўма көлемде айтылып өтилген.

Морфемаларда ушырасатуғын бундай өзгерислер түркий тиллердиң айырымларында 70-жыллардың орталарынан баслап морфонологиялық изертлеўлер сыпатында пайда бола баслады. Бүгинги күнге шекем түркий тиллер морфонологиясына арналған бир қанша мақалалар, монографиялар, диссертациялық жұмыслар жазылды. Бирақ соған қарамастан морфонологияның изертлеў объектлери, бирлиги, морфонологиялық кубылыслардың тәбияты, морфонологияның тил билиминдеги орны ҳәм т.б. бойынша көпшилик тәрепинен макулланған анық, дәл шешимлер қабыл етилмеди.

Н.С.Трубецкойдың пикиринше, морфонология дегенде фонологиялық кураллардың морфологиялық қолланылыўын изертлеўди түсиниў керек. Морфонология морфология ҳәм фонологияны байланыстырыўшы тараў сыпатында қәлеген тилдиң грамматикасында белгили орынды ийелеўи зәрүр. Тек морфологияға ийе емес тиллер ғана морфонологияға ийе болмаўы мүмкин.² Қақыйқатында да, тил бирликлери бир-бири менен тығыз байланысқа ийе бир пүтин система болғанлықтан, система элементлери, соның ишинде морфема менен фонемалар бир-бири менен беккем байланысқа ийе болады. Усыған сәйкес бул бирликлерди изертлейтуғын тил билими тараўлары да бир-бири менен байланыспаўы мүмкин емес. Морфонология - фонология ҳәм морфологияны бир-бирине байланыстырып, морфемалардағы морфемалардың бир-бирине қосылыўында, биригиўинде еки ямаса фонемалар қатарының алмасыўын изертлейтуғын тил билиминиң ең жас тараўы.

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1981; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. –Нөкис: Билим. 1994.

² Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии. –В кн.: Пражский лингвистический кружок. –М.: АН СССР. 1967. С.115.

Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыстарды үйрениўге киреспестен алдын морфонология бойынша жазылған илимий әдебиятларға шолыў жасаў талап етиледи.

Хәр қандай заттың, кубылыстың пайда болыўы хәм раўажланыў тарийхы бар. Сол сыяқлы тил билиминде де тиллик кубылыстардың илимпазлар тәрәпинен анықланып, дәўирлер даўамында үйренилиў, изертлениў тарийхы болады. Тиллик кубылыстардың усындай пайда болыў, раўажланыў, үйренилиў тарийхын билмей турып, оның бүгинги жағдайын билиў, олар ҳаққында теориялық жуўмақлар жасаў мүмкин емес. Сонлықтан монографияда морфонологияға байланыслы жазылған илимий әдебиятлар менен терең танысыў мақсет етип қойылды.

Хеш бир илим бирден пайда болмайды. Морфонология да сол сыяқлы. Морфонология мәселелери сөз етилген айырым лингвистикалық әдебиятларда хәзирги тил билими көз-қарасынан морфонологияның изертлеў объектине киретуғын бир қатар мәселелер ерте ўақытларда жазылған мийнетлерде үйренилгени көрсетиледи.¹

Хәзирги тил билиминде морфонология илиминиң дәслепки ирге тасын қалаўшы И.А.Бодуэн де Куртенэ деп есапланады. Ол XIX әсирдин 70-жылларының орталарында сеслик алмасыўларды еки түрге бөледи: 1) басқа сеслердин тәсирине байланыссыз сеслик алмасыўлар; 2) басқа сеслердин тәсирине байланыслы сеслик алмасыўлар.² Соң бул бойынша изертлеўлерин тағы да даўам еттире отырып 1895-жылы жазған «Опыт теории фонетических альтернаций» деген мийнетинде сеслик алмасыўларды төмендегидей түрлерге бөледи: неофонетикалық альтернация ямаса дивергенция хәм неофонетикалық емес ямаса палеофонетикалық альтернация.³ Бунда илимпаздың сеслик алмасыўларды дәслепки бөлиўинде сеслердин өз ара фонетикалық тәсирин, ал соңғы бөлиўинде олардың раўажланыў тарийхын есапқа

¹ Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишининг лингвистик асослари. –Тошкент: Ўқитувчи. 1994. Б.41.

² Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.1. –М.: АН СССР. 1963. С.83.

алғанын көреміз. Бірақ И.А.Бодуэн де Куртенэ сеслердің алмасыуының қайсысының фонетикаға ямаса морфонологияға тийісли екенін көрсетпеді. Ол улыұма морфонология терминін қолланбады. Солай да оның сеслердің алмасыуы хаққында пикирлері морфонология илиминің пайда болыуына күшли тәсир етті. Басқа сеслердің тәсиріне байланыссыз, неофонетикалық емес сеслік алмасыуларды психофонетикалық альтернация деп атады. Бул, демек, оның сеслік алмасыулардың бул түрін морфонологияға тийісли деп көрсетиуі болып есапланады.

И.А.Бодуэн де Куртенэнің сеслердің алмасыулары хаққындағы пикирлері өзінің шәкирти Л.В.Щерба тәрәпинен раўажландырылды. Ол устазының неофонетикалық альтернация ямаса дивергенция хаққында пикирлеріне қосыла отырып «... мениң фонема реңклері хаққындағы түсиниклерім Бодуэннің дивергентлер хаққындағы түсиниклеріне сәйкес келеді. Фонема реңклері оларды айтқанда пайда болады хәм олар фонемаға сәйкес келмейди»,¹ -деп жазады.

Сеслердің алмасыуы хаққындағы И.А.Бодуэн де Куртенэнің хәм Л.В.Щербаның пикирлеріне сүйене отырып Н.С.Трубецкой морфонология илиминен² тийкар салды. Морфонология термині, оның изертлеу объектлері менен мақсет хәм ўазыйпалары да Н.С.Трубецкойдың өзи тәрәпинен қолланылды хәм белгилеп берилди. Оның көрсетиуінше, морфонология морфонология менен фонологияны байланыстырыушы тараў сыпатында хәр қандай тилдің грамматикасында белгили орын ийелеуі зәрүр.³

Н.С.Трубецкой морфонологияның теориясын ислеп шықты. Бул теория үш бөлімнен ибарат: 1) морфемалардың фонологиялық дүзилісі хаққындағы теория; 2) морфемалардың биригиуінде пайда болатуғын ком-

³ Сонда Б.273.

¹ Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. –Л.: Наука.1983. С.19.

² Trubetzkoy N.S. Sur La «Morphologie» – Travaux de Cercle Linguistique de Prague, vol. 1,1929; Gedanken über Morphologie - TCLP, Vol. IV, 1931; Некоторые соображения относительно морфонологии. – В кн: Пражский лингвистический кружок. –М.: АН СССР. 1967. С.115-119.

³ Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии. С.115.

бинаторлық сеслик өзгерислер теориясы; 3) морфологиялық функция атқаратуғын сеслердің алмасыуы теориясы¹.

Хәр бир тилдің морфемалары өзине тән фонологиялық өзгешеликлерине ийе. Сонлықтан морфонология бойынша жазылған мийнетлерде морфонологияның тийкарғы мәселелериниң бири сыпатында морфемалардың фонологиялық дүзилиси үйренилген. Екинши теория, Н.С.Трубецкойдың пикиринше, агглютинатив тиллер морфонологиясының тийкарғы бөлегин курайды. Бүгинги күнде морфемалар биригиуінде пайда болатуғын комбинаторлық сеслик өзгерислер қайсы тарауда үйренилиуи кереклиги бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы. Реформатский, В.В.Касевич, А.Айғабылов хәм т.б. комбинаторлық сеслик өзгерислер сингармонизм нызамына байланыслы келип шығатуғынын есапқа алып, оны таза фонетикалық кубылыс сыпатында қарайды хәм оларды фонетика тарауында үйрениуди усыныс етеди. Рус тил билиминде комбинаторлық сеслик өзгерислерди фонетика тарауында үйрениу қабыл етилген. Түркий тиллердеги комбинаторлық сеслик өзгерислерди морфонологияға киргизиу кереклиги ҳаққында пикирди қоллап-қууатлаушы илимпазлар да көп. Мәселен, М.З.Закиев, В.И.Золхоев, А.А.Юлдашев, А.Абдуазизов хәм т.б. Үшинши теория бойынша морфологиялық функция атқаратуғын сеслердің алмасыуы рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонологияға киретуғыны көпшилик илимпазлар тәрeпинен мақулланды.

Н.С.Трубецкойдың морфонологияға қосқан тағы бир жаңалығы морфонема ҳаққындағы теориясы болып есапланады. Морфонема терминин лингвистика илимине ең биринши киргизген поляк илимпазы Г.Улашин болып есапланады. Ол былай жазады: «...сес термини тәбият сеслерин аңлатады; фонема термини сөйлеу сеслерин аңлатады; морфонема термини болса мәни айырыушылық хызмет атқаратуғын сөйлеу сеслерин аңлатады».² Бул, әлбет-

¹Сонда ... Б.115.

² Ulaszyn H. Laut, Phonema, Morphonema. – Traeaux due Cercele linguistigue de prague, 1931, т.4.С.58.

те, тил билиминде қабыл етилген түсиниклерге толық сәйкес келмейди. Солай да морфонема терминин айырым шет ел фонологлары тәрәпинен жоқарыдағыдай мәниде түсиниү қабыл етилген.¹ Н.С.Трубецкой морфонема терминин тил билиминде басқа мәниде қолланады хәм бул ҳаққында былай жазады: «...рус тилиндеги *рука* хәм *ручной* сөзлеринде *рук* хәм *руч* бир морфеманың еки түрли фонетикалық формасы сыпатында көринеди. Бул еки РУ $\frac{к}{ч}$ фонетикалық формада $\frac{к}{ч}$ комплекс образ болып есапланады. Бундай бир морфема қурылысындағы сөзлердиң морфологиялық структурасының жағдайына байланысly бир-бирин алмастыра алатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплексли образы морфофонема ямаса морфонема деп аталады».²

Н.С.Трубецкойдың морфонема ҳаққындағы бул пикирине А.А.Реформатский пүткиллей қарсы шықты. Оның пикиринше, Н.С.Трубецкой тилдиң қурылысында жоқ хәм керек емес бирликти ойлап тапты. Оған тилде сәйкес келетуғын шынлық жоқ. Морфо(фо)нема керек емес түсиник.³

1960-жыллардың орталарынан баслап рус тил билиминде морфонология мәселелерине арналған О.С.Ахманова, В.А.Редькин, А.В.Десницкая, Э.А.Макаев хәм Е.С.Кубрякова, С.Б.Бернштейннің мийнетлери, мақалалары жәрияланды (олардың мийнетлериниң дизими жумыстың соңында берилди). Биз олардың хәр бирине таллаў жасап отырыўды мақул көрмедик. Ал рус тил билиминдеги морфонологияға арналған баслы мийнетлерге арнаўлы тоқтаймыз.

1973-жылы рус тилиниң морфонологиясына арналған ең дәслепки монографиялық изертлеў басылып шықты. Оның авторы В.Г.Чурганованың пики-

¹ Реформатский А.А. Проблема фонемы в американской лингвистике. В кн.: –Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970. С. 204-248.

² Trubetzkoy N.S. Sur la morphologie. – TCLP. 1929. T.1. С. 85.

³ Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики. – В кн.: Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970. С.406.

ринше, морфонология сөз хәм морфемаларда фонемалардың морфологиялық нызамлар бойынша шөлкемлесиўин изертлейтуғын илим болып, оның ўазыйпасы:

1. түбир, суффикс, префикс, жалғаў сыяқлы элементлердин дүзилиўине қатнасыўшы фонемалардың қурамын хәм тәртибин;

2. бул элементлердин сөзлерге жалғаныў барысындағы өзгерислерде фонемалардың қурамын хәм тәртибин;

3. бундай өзгерислердин регуляр моделлери хәм олардың сөз жасаў менен сөз өзгертиў системасындағы орнын;

4. морфологиялық элементлердин фонемалық қурамы менен избе-излик нызамын¹, - үйретиўден ибарат екенин көрсетеди. Монография авторы морфонеманы морфонологияның эпийайы бирлиги, ол күшли позициядағы фонемалар қатары болып, бир ямаса бир неше архифонемаларды өз ишине қамтыйды,-деп есаплайды. Морфонемаға бир классқа киретуғын күшли хәм эззи фонемаларды сәўлелендириўши бирлик, рус тилинде 37 даўыссыз, 5 даўыслы морфонема бар,² -деп жазады. Сондай-ақ оның анықлаўынша, морфонология морфонемадан басқа жоқары бирликке де ийе. Ол субморф деп аталып, сөз формаларының өз алдына мәниге ийе емес, сөз форманың мәнисине тәсири жоқ бөлеклери.³ Илимпаздың бул пикирлери соңғы дәўирлерде сынға алынып, оның дурыс хәм надурыс тәреплери көрсетилип атыр. Сөзлердин қурылысындағы ушырасатуғын мәниге ийе емес ямаса мәниге тәсири жоқ бөлеклерди В.Г.Чурганова биринши рет субморф термини менен атады. Соған шекем бундай бөлеклер тил билиминде хәр қыйлы терминлер менен аталып киятырған еди.

Сеслердин алмасыўы ҳаққында Л.Р.Зиндердин айрықша пикирлерин ушыратамыз. Ол: «...сеслердин фонетикалық хәм тарийхий алмасыўлары арасында үлкен айырмашылық жоқ, еки сестин алмасыўы хәм фонетикалық

¹ Чурганова В.Г. . Очерк русской морфонологии. –М.: Наука. 1973. Б. 33.

² Чурганова В.Г. Көрсетилген мийнети Б.35.

³ Чурганова В.Г. Көрсетилген мийнети Б.38.

себеплер арқалы, хәм тарийхый себеплер арқалы болыўы мүмкин. Тилдиң қурылысында жанлы сеслик алмасыў да, тарийхый сеслик алмасыў да белгили роль ойнайды. Бул жағдай фонетика хәм морфология тараўларынан аралық морфонология тараўының бөлиниўине тийкар болып хызмет атқарады»¹, - деп жазады. Демек, Л.Р.Зиндер морфонология тараўының тил билими системасында орын алыў зәрүрлигин, онда сеслердиң алмасыўы үйренилиўи кереклигин көрсетеди. Фонетикалық хәм тарийхый сеслик алмасыўлардың тийкары бир екенлигине дәлилли мысаллар келтиреди. 1980-жылы Н.Е.Ильинаның рус тилиндеги фейиллердиң морфонологиясына арналған монографиясы² жарық көрди. Ол морфонологиялық қубылысларды фонетикалық қубылыслардан ажыратып қараўда позицияны тийкарғы өлшем сыпатында алады хәм морфонемаға «... хәр қыйлы грамматикалық позициядағы бир-бирин алмастыра алатуғын фонемалар жыйнағы»³, -деп анықлама береді. Монографияның тийкарғы бөлиминде фейиллердиң бетлениў системасында сеслердиң морфонологиялық алмасыўлары, морфонемаалардың қурамы хәм системасы изертленген.

Рус тил билиминде морфонология тараўы әдеўир үйренилгени менен еле оның изертлеў объектлери, морфонологиялық қубылыслардың тәбияты, өзине тән өзгешеликтери толық ашып берилмеди. Айырым мәселелер бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы, хәтте бир-бирине қарама-қарсы болып келеди. Морфонологиялық қубылыслардың өзине тән өзгешеликтерин ашып беріў керек болады. Усы мақсетлерди гөзлеген халда 1983-жылы Е.С.Кубрякова хәм Ю.Г.Панкрацлардың бирликте жазған морфонологияға арналған монографиясы⁴ басылып шықты. Монография авторлары морфонологиялық қубылысларға функциональлық - динамикалық көз-қарастан баха береді. Морфонологиялық қубылыслардың сыпатламасын береді хәм морфонологиялық қағыйдаларды усынды. Бирақ морфонологиялық

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. –М.: Высшая школа. 1979. С.238.

² Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. –М.: Наука. 1980.

³ Сонда Б. 27.

⁴ Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. –М.: Наука. 1983.

анализге рус тилинен материал алмады, ал хәзирги герман тиллериндеги атауыш хәм фейиллердиң бетлениу парадигмасын объект етип алған. Авторлар морфонеманы морфонологияның бирлиги деп есапламайды, морфонология фонетика менен морфология тарауларының аралығындағы тил билиминиң өз алдына тарауы,-деп көрсетеди.

1986-жылы В.Б.Касевичтиң «Морфонология» деген атамада монографиясы жарық көрди. Бунда биринши рет кең көлемде морфонология мәселелерине анализ исленип, тек европа тиллериниң морфонологиясы емес, сингармониялық тиллердиң морфонологиясы мәселелери де қарастырылған. Монографияда дыққат аударылған тийкарғы мәселелердиң бири - сеслик алмасыулар. Автор сеслердиң алмасыуын автомат хәм автомат емес сеслик алмасыулар деп еки түрге бөледи.

В.Б.Касевич автомат сеслик алмасыулар фонетикалық нызамлар арқалы иске асады хәм сонлықтан олар фонетиканың изертлеу объектине киреди, ал морфонологияға грамматикалық процесслер менен басқарылатуғын автомат емес сеслик алмасыулар киреди деп есаплайды. Монографияда дыққат аударылған тағы бир мәселе - морфеманың тийкарғы вариантын анықлау. Буны морфонологияның тийкарғы ұазыйпаларның бири деп көрсетеди хәм морфеманың тийкарғы вариантын анықлаудың өлшемлерин қарастырған.¹

Монографияның буннан кейинги бөлимлеринде морфонологиялық қағыйда, морфтың арттырылыуы, субморф, морфонема, интерфикс мәселелери қарастырылған. Автор морфонологияға фонологиялық кубылыслар менен процесслердиң морфонологиялық нызамлар менен басқарылыуын киргизеди, сонлықтан морфонологиялық қағыйдаларда бир тәрәптен фонологиялық бирликлер, олардың типлери, мәселен, «жууысыңқы дауыссыздан басланатуғын түбир», ал екинши тәрәптен морфонологиялық бирлик, мәселен, «көплик санның суффикси» сыпатында көринеди², -дейди. Усы жағдайларды есапқа алғанда морфонология өз бирлигине ийе емес. Бирақ морфемалар бири-

¹ Касевич В.Б. Көрсетилген мийнети. Б.34-54.

² Сонда . . .Б. 83.

гийіндегі оларда морфонологиялық өзгерістер болады. Усындай өзгерістерге ұшыраған морфемаларды В.Б.Касевич субморф атамамен атауға болатынын, субморф - морфтың бөліктері екенін, бірақ олардың тийкары өзгешеліктерін еле үйреніу зәрүрлігін көрсетеді.¹

Монографияда морфонология менен сингармонизм нызамы арасындағы байланысқа да айрықша итибар берілген. Онда сингармонизм морфонология менен тиккелей байланыссы екені, сингармонизм морфонологияның үш тарауына да қатнасы екені көрсетілген.

2. Морфонологияның түркі тил билиминде изертленіуі

Морфонологиялық кубылыстар дүнья тилдерінде бирдей емес. Түркі тилдер, соның ишінде қарақалпақ тили де типологиялық жақтан агглютинатив тилдер топарына киретуғынлығы белгили. Агглютинатив тилдерде флектив тилдерге салыстырғанда фонемалардың алмасыуы өзине тән өзгешеліктерге ийе. Еки түрлі типтегі тилдерде морфонологиялық кубылыстардың пайда болыу жоллары, тәбияты, муғдары арасында айырмашылықтар бар. Флектив тилдерде агглютинатив тилдерге салыстырғанда морфонологиялық кубылыстар көбирек ұшырасады. Бірақ буннан түркі тилдер морфонологиясын изертлеудің зәрүрлігі жоқ деген жуумақ келип шықпайды. Бул салыстырмалы айтылған пикир. Изертлеу объекттерінің көлеми илиминің актуальлығына айрықша тәсир етпейди. Оның үстине морфонология аралық тарау болғанлықтан, ол тил билиминің барлық тараулары менен байланыссы.

Тюркологияда морфонологияға арналған дәслепки мийнет¹ И.П.Павлов тәрпинен чуваш тилинің материаллары тийкарында жазылды. Автордың көрсетиуінше, морфонологияда төмендегі мәселелер үйрениледи: а) морфе-

¹ Сонда Б.84-86.

малардың (түбир хәм аффикс) фонематикалық структурасы; б) сөзлерге морфемалардың жалғаныу қағыйдалары (фонемалар алмасыуы, интерфонема, морфтың үлкейиуи, дөретиуши тийкардың қысқарыуы).² Ол усы тийкарда чуваш тили морфонологиясын қарастырған. Морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп есаплайды. Фонемалардың алмасыуын фонетикалық хәм тарийхый түрлерге ажыратпаған.

Э.Р.Тенишев сары уйғыр³ хәм салар³ тиллери бойынша жазған грамматикаларында морфонологияға айрықша дыққат аударып, оны тил билимниң айрықша бир тарауы сыпатында қараған (ол морфонология емес, ал фонеморфология атамасын қолланған). Оның пикиринше, фонеморфология фонетикалық хәм фонологиялық кураллардың морфологиялық кубылысларды пайда етиуи. Морфонологияның изертлеу объектине дауыссыз хәм дауыссыз фонемалардың үнлеслиги, ассимиляция хәм сеслердиң алмасыуы киреди. Автор сеслердиң алмасыуын позициялық хәм тарийхый түрлерге бөлмейди.

Рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология термини менен қатар фонеморфология термини қолланылады. Айырым мийнетлерде олар синоним ретинде қолланылса, ал айырым мийнетлерде бир-биринен ажыратылған.

Н.А.Баскаков өз мийнетлеринде морфонологияны фонеморфологиядан ажыратады. Морфемадағы фонемалар санын хәм олардың байланысын изертлейтуғын тарау морфонология⁴, ал фонеморфология - морфемалардың хәм бир морфема курамындағы морфлардың дүзилисиндеги фонологиялық айырмашылықларды хәм олардың функциональ мақсетте қолланылыуын

¹ Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. – В кн: Чувашский язык, литература и фольклор. Вып.4. ЧНИИ. 1974. С.3-44. Продолжение статьи в кн: Чувашский язык и литература. – Труды ЧНИИ. вып.53. 1975. С.3-18.

² Павлов И.П. Көрсетилген биринши мақаласы. Б.4-5.

³ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. –М.: Наука. 1976. Раздель: Фонеморфологические особенности. С.39-46.

³ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. –М.: Наука. 1976. Раздель: Фонеморфологические особенности. С.93-99.

⁴ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. –М.: Наука. 1979, С.17.

изертлейтуғын фонология менен морфология арасындағы тараў⁵, -дейди. Н.А.Баскаков биринши буўын фонеманың пүтин сөзге тәсирин хәм сөздиң дүзилиўин тәмийинлениўин морфонема түсиниги менен байланыстырады. Солай етип, ол морфонология бойынша арнаўлы мийнет жазбағаны менен түркий тиллердиң фонетика хәм морфологияға арналған мийнетлеринде оған улыўма көлемде тоқтап өтеди хәм бул тараўдың еле изертленбей атырғанын ескертеди.

Хәзирги ўақытта Н.А.Баскаковтың мийнетинде қолланылған морфонема түсинигине сингарема ямаса буўын-фонема түсиниги сәйкес келеди. Бир буўынның қурылысындағы даўыслы хәм даўыссызлар бир-бири менен үнлесип, олар бир фонема сыпатында көринеди.¹

1980-жылы В.И.Золхоевтың агглютинатив тиллер морфонологиясы бойынша монографиясы² жарық көрди. Монографияда бурят, монгол, қалмақ, якут хәм тува тиллериниң мысалында сөз хәм морфемалар шегарасындағы фонемалардың хызмети изертленип, фонемалар системасына хәм морфеманың фонемалық структурасына сыпатлама берилген. Сондай-ақ морфема ишинде хәм шегераларында фонемалардың дизбеклесиў нормасы үйренилген. Автордың пикиринше, сөзлердиң фонологиясы: а) даўыслы фонемалардың биринши хәм соңғы буўынлардағы хызметин, яғный даўыслылар үнлеслигин; б) даўыссызлардың сөзлер шегарасындағы позициялық қолланылыў өзгешелигин изертлейди. Морфемалар фонологиясы: а) морфемалардың фонемалық структурасын; б) даўыссыз фонемалардың морфемалар ишинде хәм шегарасында дизбеклесип жумсалыўын; в) фонемалар алмасыўын үйрениўди өз ишине қамтыйды. Сөз морфемалардан дүзилетуғын болғанлықтан ол морфемалар фонологиясын өз ишине қамтыйды, яғный морфонология сөз фонологиясының бөлеги болып есапланады.³

⁵ Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М.: Наука. 1989. С.17.

¹ Бул ҳаққында қараңыз: А.Дәўлетов. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим. 1995. Б.189-191.

² Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. –Новосибирск: Наука. 1980.

³ Золхоев В.И. Көрсетилген мийнети . . . Б.8.

Башқурт тилинің грамматикасында⁴ морфонология грамматиканың айрықша бир тарауы сыпатында қарастырылған. Оның изертлеу предметине тийкар хэм аффикслердің агглютинатциясында, тийкардың қосылыуында хэм тәкирарланыуында ушырасатуғын фонетикалық өзгерислер киргизилген.¹

М.З.Закиевтиң мақаласында² еки типтеги тиллерде(рус хэм түркий тиллер) морфонологиялық кубылыслардың тәбияты салыстырылып, түркий тиллердеги тарийхий сеслик алмасыулар да, фонетикалық сеслик алмасыулар да морфонологияның изертлеу предметине киреди,-дейди. Илимпаз флектив тиллердеги түбир морфемаларда фонемалар қатаң, стандарт қурамға ийе болмайды, сонлықтан ол тиллерде морфонология тек тарийхий сеслик алмасыулар менен шекленсе болады. Ал түркий тиллер морфонологиясын тек тарийхий сеслик алмасыулар менен белгилеу оның шегарасын тарылтады³, -деген пикир айтады. Хәқыйқатында флектив тиллерде морфемалар бириккенде түрли өзгерислер ушырасады. Бул олардың тәбиятына тән өзгешелик болып есапланады. Бирақ соған қарай, яғный морфонологияның изертлеу объектин көлемге қарай шеклеу шынлыққа сәйкес келмейди. Ал оның түркий тиллерде позициялық сеслик алмасыулар фонетикада артикуляциялық өзгешелиги бойынша, ал морфонологияда олар морфемалар қурамында қолланылыуы бойынша үйренилиуи керек⁴, -деген пикирине қосылыуға болады.

Татар тилиндеги тийкардың қысқарыуын морфонологиялық кубылыс сыпатында үйренген Д.А.Салихованың мақаласы⁵ басылып шықты. Онда сөз шақаплары бойынша тийкарға аффикслер жалғанғанда тийкардың қысқарыуы хэм оның себеби қарастырылған.

⁴ Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука. 1981. С.79-87.

¹ Сонда Б.79-80.

² Закиев М.З. О тюркской морфонологии. –// Ж. Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.

³ Сонда Б.40.

⁴ Закиев М.З. Көрсетилген мийнети . . Б.40.

⁵ Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Ж. – Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.

1984-жылы Ф.Джалиловтың азербайжан тили морфонологиясы бойынша очерки⁵ жәрияланды. Онда азербайжан тилинің материаллары тийкарында сеслердің алмасыўы, тийкардың қысқарыўы ямаса керисинше арттырылыўы, элизия, гаплогология кубылыслары морфонологияның изертлеў объекти сыпатында үйренілген. Автор сеслик алмасыўларды фонетикалық хәм тарийхий сеслик алмасыўлар деп бөлмейди. Бир морфема қурылысындағы алмасатуғын сеслерди морфонема деп атайды. Бул мийнет морфонология бойынша дәстүрий түсиниклерге тийкарланып жазылған. Очерк авторы усы мийнети тийкарында 1989-жылы докторлық диссертация¹ жақлады.

1984-жылы жарық көрген түркий тиллердің салыстырмалы-тарийхий грамматикасында² морфонология (грамматикада «фономорфология» терминин қолланылған) мәселелери өз алдына қарастырылып, оның изертлеў объектине сөз хәм буўынлардың структурасы, сөзлерде сингармонизм ызыамларының көринислери киргизилген.

Қазақ тил билиминде морфонология мәселелери бойынша шуғылланыўшы А.Айғабылов болып есапланады. Оның қазақ тили морфонологиясы бойынша қолланбалары,³ монографиясы⁴ басылып шықты. 1997-жылы докторлық диссертация⁵ жақлады. Оның пикиринше, морфонологиялық кубылыслар менен фонетикалық кубылысларды бир-биринен ажырататуғын өлшемлер болыўы керек. «Фонетикалық ызыамлар негизинен қай тилде болсын сөйлеўши миллеттиң артикуляциялық мүмкиншиликлерине байланыссы қәлиплеседи де, басқаша аўытқыў болмайды. Ал морфонологиялық кубылыслар артикуляциялық шекке, мүмкиншиликке тийкарланбаған, тек сөйлеў процесинде пайда болған өзгерислердің әсте-әсте тиллик дәстүрге айла-

⁵ Джалилов Ф. Очерки по морфонологии азербайджанского языка. –Баку: АзГУ. 1984.

¹ Джалилов Ф. Морфология азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Баку: 1989.

² Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. 1984. С.422-454.

³ Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: Қаз МУ. 1988. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыслар. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1995.

⁴ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.

⁵ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы. 1997.

ныўынан барып қәлиплескен өзгерислер»⁶,-дейди. Усыған байланыслы ол тек тарийхый сеслик алмасыўларды морфонологияға киргизеди. Бирақ оның мийнетлеринде талқыланған мысаллардың көпшилиги фонетикалық нызамлар тийкарында пайда болған өзгерислерден ибарат. Хәқыйқатында да, фонетикалық кубылыслар менен морфонологиялық кубылысларды бир-биринен ажыратып, олар арасына шегара белгилеў хәққындағы автордың пикири дыққатқа ылайық. Бирақ бүгинги күнге шекем бундай анық шегаралар исленбеди. А.Айғабылов морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп есаплайды. Сеслердиң алмасыўынан басқа даўыссыз сеслердиң дизбегин, диссимиляция, метатеза, инфикс, геминат даўыссызларды морфонологияның изертлеў предмети ретинде қарап, оларды хәр тәреплеме түсиндириўге хәрекет еткен.

Қырғыз тил билиминде Т.Садықовтың морфонология бойынша монографиясы¹ жарық көрди хәм бул мәселе бойынша докторлық диссертация² жақлады. Оның анықлаўынша, морфонологияның бас мақсети морфема вариантларының инвариантын белгилеў, оның тийкарғы изертлеў объекти морфеманың дәслепки формасы болып еслапланады.³

Өзбек тили морфонологиясы бойынша А.Нурмановтың,⁴ А.Абдуазизовтың монографиясы⁵ жарық көрди. А.Нурмановтың мийнетинде морфонология тараўының изертлениў объекти, морфонема түсиниги, оппозиция дүзиўши сеслердиң бир-бири менен алмасыўы, олардың себеплери үйренилген. А.Абдуазизов морфемалардың биригиўинен сөз хәм сол сөз структурасындағы морфеманың фонологиялық тәрепи, ондағы комбинаторлық сеслик өзгерислер хәм фонемалар алмасыўы морфонологияның тийкарғы ўазыйпасы болып есапланады. морфемадағы фонемалар алма-

⁶ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы. Санат. 1995. Б.4.

¹ Садықов Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. –Бишкек: Илим. 1992.

² Садықов Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы. 1995.

³ Садықов Т. Көрсетилген мийнети. Б.3-8.

⁴ Нурманов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1990.

⁵ Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1992.

сыўы ямаса өзгериўи сөз дизбегиниң орнына «морфонема» атамасын қолланыў қолайлы экени көп илимий изертлеў жумысларында көзге тасланады. Морфонема фонемадан жоқары болған формал түсиник¹ -деп жазады. Монографияда түбир хэм аффикс морфемалардың фонологиялық структурасы, морфонологиялық альтернациялар қарастырылған.

М.Джусупов өзиниң мийнетинде² сеслердиң алмасыўына тоқтап, позициялық сеслик алмасыўлар (фонологиялық) менен позициялық емес сеслик алмасыўларды (морфологиялық) бир-биринен ажыратады. Оның пикиринше, позициялық сеслик алмасыўлар өзлериниң өзгешеликке ийе болмаўы арқалы хэм позиция менен анықланады, ал позициялық емес сеслик алмасыўлар айырмашылыққа ийе хэм позиция менен анықланбайды.

Қарақалпақ тил билиминде морфонология еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болған жоқ. Бирақ басқа тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тил билиминде де фонетикаға, морфологияға, сондай-ақ тил тарийхы, диалектология мәселелерине арналған бир қатар мийнетлерде бүгинги күн көз-қарасынан морфонология тараўының изертлеў объектине киретуғын көп ғана мәселелер үйренілген. Соның менен бирге соңғы дәўирде басылып шыққан илимий грамматика сөз жасалыў процесинде сөз жасаў базасының айырым элементлери дөренди сөзде гейде фонетикалық өзгерислерге ушыраўы мүмкин экени, тилдеги бундай өзгерислерди изертлейтуғын тараў морфонология деп аталатуғыны көрсетиледи.³

Солай етип, тил билиминиң ең жас тараўларының бири болған морфонология бойынша рус тил билиминдеги хэм тюркологиядағы тийкарғы илимий - изертлеў жумыслары усылардан ибарат. Шольў жасап өткен әдебиятлардан мәлим болғанындай, еле рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология мәселелери терең хэм хәр тәреплеме изертлениўи зәрүр. Атап

¹ Сонда . . . Б.69-70.

² Джусупов М. Фонемография А.Байтурсынова и фонология сингармонизма. –Ташкент: Ўзбекистон. 1995. С. 134-144.

³ Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хэм морфология. –Нөкис.: Билим. 1994. Б.17.

айтқанда, танысып шыққан әдебиетлерден төмендегідей жуўмақларға келдик:

1. Улыўма тил билиминде морфонологияны изертлеў бойынша әдеўир жумыслар исленип, оның изертлеў объектлери, тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысы, оның тил системасындағы орны анықланды. Әлбетте, айырым мәселелер бойынша қарама-қарсылықлы пикирлер болғаны менен көпшилик тәрәпинен мойынланған морфонология мәселелери де көп. Тюркологияда морфонология мәселелери монографиялық планда енди изертленип атыр. Бул бағдар бойынша жазылған 90-жылларға шекемги мийнетлерде көбирек морфонологияның пайда болыў тарийхы ҳәм морфонологиялық мәселелер улыўма көлемде сөз етилген. Тек 90-жыллардан соңғы жазылған А.А.Абдуазизовтың, Т.Садықовтың, А.Айғабыловтың, М.Жусуповтың мийнетлеринде морфонологияны изертлеўде жаңа бағдарлар, пикирлер ушырасады. Деген менен морфонологияның изертлеў объекти ҳәм ўазыйпалары толық анықланбады.

2. Морфонологияның арнаўлы тил бирлигине ийе ямаса ийе емеслиги ҳаққында пикирлер рус тил билиминдеги мийнетлерде қарама-қарсылықлы пикирлерди туўдырып киятыр. Рус тил билиминде Н.С.Трубецкой, В.Г.Чурганова, Н.Е.Ильина ҳәм т.б. морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында қарайды, ал А.А.Реформаткий, В.А.Редькин, Э.А.Макаев, Е.С.Кубрякова, С.Б.Бернштейн ҳәм т.б. морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында санамайды ҳәм морфонология тил билиминиң өз базисине ийе емес тараўы деп қарайды. Ал соңғы дәўирлерде морфонология морфонемадан басқа жоқары бирликке – субморфларға ийе, - деген пикирлер пайда болып атыр. Бул көз-қарастың саны кем-кем өсип бармақта. Тюркологияда морфонема түсиниги ҳаққында пикирлерди де еки топарға бөлиўге болады: биринши топардағылар Э.Р.Тенишев, А.А.Юлдашев ҳәм т.б. өз мийнетлеринде морфонема терминин улыўма қолланбайды. Екинши топардағылар көпшиликти курайды. Булар Ч.П.Павлов, В.И.Золхоев, М.З.Закиев,

Д.А.Салихова, А.Айғабылов, А.Абдуазизов, Т.Садықов хәм т.б. өз мийнетлеринде алмасатуғын сеслерди морфонема сыпатында қарайды.

3. Морфонологиялық кубылыстардың тәбияты, олардың фонетикалық кубылыстардан тийкарғы өзгешеликтери, соның ишинде сеслердиң алмасыўы ҳаққында рус тил билиинде көпшилик тәрәпинен қабыл етилген пикир бар. Рус тил билиминде тарийхий сеслик алмасыўлар морфонологияның изертлеў объектине киреди. Ал тюркологияда көпшилик илимпазлар сеслердиң тарийхий алмасыўларын да, фонетикалық сеслик алмасыўларды да морфонологияға киргизеди. Ал қазақ тил билиминде А.Айғабылов тек тарийхий сеслик алмасыўларды ғана морфонологияға киргизиўди усыныс етеди.

4. Тил билиминде морфонологияға берилген анықламалардың саны көп. О.С.Ахманова «морфонология - морфологиялық элементтерди қурайтуғын түрли фонемалардың қолланылыў принциптери»,¹ В.А.Редькин «морфонология-сөз қурылысы менен оны қурайтуғын компоненттер ҳаққында илим,»² В.Г.Чурганова «морфонология морфема хәм сөзлерде морфологиялық нызамлар менен шөлкемлескен фонемалардың, яғный морфофонемалар ҳаққында илим,»³ Э.Р.Тенишев «морфонология-фонологияның морфологиялық мақсетте қолланылыўы,»⁴ В.Б.Касевич «морфонология - бул фонологияның хәрәкети, бул мәнили бирликтердиң фонологиясы»¹, - деген анықламалар береди. Бул анықламалардың хәммесинде де морфонологияның фонология менен тығыз байланыслы экени тастыйықланады хәм олар Н.С.Трубецкойдың морфонологияға берген анықламасынан узақласып кетпейди.

Морфонология тил билиминиң айрықша тараўы болып есапланады. Ол биринши гезекте, фонетика хәм морфология тараўлары менен тығыз байланыслы. Усы ўақытқа шекем морфонология мәселелериниң фонетика хәм

¹ Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. –М.: МГУ. 1966. С.52.

² Редькин В.И. Посторения раздела морфонологии –В сб.: Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. –М.: Наука. 1966. С.7.

³ Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. –М.: Наука. 1973. С.33.

⁴ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. –М.:Наука. 1976. С.39.

морфология тараўларында үйренилип келиўиниң өзи бул тараўлардың өз ара тығыз байланысқа ийе экенин көрсетеди. Усы еки тараўға теңдей тийисли болған тиллик қубылыслар морфонология тараўында үйрениледи. Морфонология тил билиминиң сөз жасаў тараўы менен де тығыз байланысқа ийе. Себеби түбир морфемаларға ямаса сөз тийкарына сөз жасаўшы морфемалар қосылғанда түбирде ямаса аффикслик морфема қурылысында ҳәр қыйлы морфонологиялық қубылыслар жүз бериўи мүмкин. Сондай-ақ еки түбир морфема биригиўинде де ҳәр қыйлы сеслик алмасыўлар ушырасыўы мүмкин. Бул олардың байланысын көрсетеди. Сеслердиң алмасыўы сөз дизбеклеринде де ушырасады. Бул морфонология менен синтаксис тараўларының байланысын көрсетеди.

Бул тараўды айырым илимпазлар фонетиканың бир бөлими, екинши топардағылар морфологияның бир бөлими деп те есаплайды. Морфонология тил билиминиң өз алдына айырықша бир тараўы. Онда үйренилетуғын тийкаргы мәселе сеслердиң алмасыўы болып табылады. Морфемалардың фонологиялық дүзилиси, морфемаларда фонемалар дистрибуциясы, аффикс морфемалардың вариантлары ҳәм олардың түбир морфемаларға жалғаныў қағыйдалары, фонемалардың тарийхий алмасыўлары морфонологияның изертлеў объектине киреди. Биз усы тийкарда қарақалпақ тилиниң морфонологиясын үйрендик.

¹ Касевич В.Б. Морфонология. –Л.: Ленинградский госуниверситет. 1986. С.4.

II. Қарақалпақ тилинде морфемалардың фонологиялық дүзилісі

1.Түбір морфемалардың фонологиялық дүзилісі хәм буўын қурылысы

Тил бирликлериниң ишинде морфема айрықша орынды ийелейди. Ол - семантикалық - морфологиялық бирлик. Морфема сөздиң ең киши мәнили бөлеги болып, сөзди буннан ары қарай тек фонетикалық жақтан буўын хәм фонемаларға бөлиўге болады. Морфемалардың фонемалық дүзилісі хәкқында мәселелер морфонология ушын зәрүр. Себеби морфонология түрли морфемалардағы фонемалар алмасыўын үйретеди.

Н.А.Баскаков түркий тиллерде сөз түбири рус тилиндеги сөз түбиринен пүткиллей ажыралады, ол түркий тиллерде гәплердиң ямаса сөз дизбеклериниң қурамында лексикалық мәни билдириўши жеке хәм белгили бир лексика-грамматикалық категорияға қатнаслы сөз сыпатында көринеди,¹ - деп жазады. Түбір морфемалар усы өзгешелигине, яғный қандай сөз шақапларына тийисли екенине қарай атаўыш түбір морфемалар хәм феийл түбір морфемалар болып бөлинеди. Атаўыш түбір морфемалар да, феийл түбір морфемалар да сөзлердиң морфологиялық қурылысында лексикалық мәнилерге ийе болады. Олар предметти, предметтиң белгисин ямаса предметтиң динамикасын билдиреди. Соның менен бирге И.П.Павловтың көрсеткениндей, феийл түбір морфемалар атаўыш түбір морфемалар сыяқлы улыўмалық - абстракт мәни аңлатпайды. Феийл барлық ўақытта детерминант пенен қолланылады: процесс идеясы модалылық, ўақыт хәм т.б. анықлаўыш мәнилерсиз қолланылмайды.¹

Түркий тиллерде түбір морфемалардың дүзилісі хәм фонемалық қурамының эволюциясы хәкқында еки түрли пикир бар. Биринши пикирдиң тәрәпдарлары В.В.Радлов, Н.А.Батманов, В.Л.Котвич, Ж.Дени, Н.А.Баскаков

¹ Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. –М.: Наука. 1979. С.144.

хәм т.б. пикиринше, ең дәслепки түбир морфемалардың дүзилиси *даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз* буўыннан ибарат болып, оннан (*даўыссыз*) +*даўыслы+даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+ (даўыссыз)~ (даўыссыз)+ даўыслы+ (даўыссыз)* буўын түриндеги морфемалар келип шыққан. Ал екинши пикирдің тәрәпдарлары А.Н.Кононов, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, А.А.Зайончковский, Б.М.Юнусалиев хәм т.б. пикирлеринше, ең дәслеп түбир морфемалар даўыс-лыдан ибарат ашық буўын болып, соң оннан *даўыссыз+даўыслы~даўыслы+даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+даўыссыз* қурылысына ийе морфемалар пайда болған.

Әлбетте, түркий тиллердеги түбир морфемалардың буўын қурылысы хәм оның фонемалық қурамы хәққинда үзил-кесил пикир айтыў қыйын. Бирақ соңғы дәўирлерде жазылып атырған мийнетлердің көпшилигинде дәслепки пикирди алға сүрген. Бул пикирдің белгили тәрәпдары хәм өз мийнетлеринде түркий тиллерде түбир морфеманың *даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз* фонемадан ибарат қамаў буўыннан келип шыққанын дәлиллейге хәрекет еткен Н.А.Баскаков болып есапланады. Ол «Древнетюркский словарь» дан 709 түбир морфеманы келтирип, олардың фонетикалық дүзилиси төмендегише екенин көрсетеди:²

* СГС - 540 - 76,3%

(С) ГС - 107 - 15,1%

СГСС - 25 - 3,6%

(С) ГСС - 14 - 2,0%

СГ (С) - 18 - 2,5%

(С) Г (С) - 5 - 0,5%

709 – 100%

¹ Павлов И.П. Жоқарыда көрсетилген мийнети. Б.6.

² Баскаков Н.А. Жоқарыда көрсетилген мийнети. Б.146.

* Бунда С хәриби даўыссыз фонеманы, Г хәриби даўыслы фонеманы билдириў ушын қабыл етилген.

Қазақ тил билиминде Ә.К.Хасенова қазақ тилинде қарым-қатнас жасауда көбірек қолланылатуғын 230 түбір морфеманы алып, олар фонетикалық дүзилісі бойынша төмендегіше екенін көрсетеді:¹

СГС - 179 - 78,1%

(С) ГС - 39 - 17%

СГСС - 4 - 1,6%

(С) ГСС - 3 - 1,3%

СГ (С) - 4 - 1,6%

(С) Г (С) - 1 - 0,4%

230 – 100%

Өзбек тил билиминде де түбір морфемалардың фонетикалық дүзилісін анықлау бойынша статистикалық изертлеулер жүргизілген.² Онда *даұыссыз+даұыссы* құрылысына ийе түбір морфема 49%, ал *даұыссыз+даұыссы+даұыссыз* құрылысына ийе морфема 40% ке шамалас екені анықланған. Бул хаққында А.А.Абдуазизов: «Бул есап өзбек тилиндегі сөзлерде кейін *даұыссыз+даұыссы* бууынның көбейгенин көрсетеді. *Даұыссыз+даұыссы* бууын дүнья тиллеринде әдеуір көп тарқалған улыўма бууын түри есапланады. Себеби бул бууынның айтылыўы әдеуір аңсат, даұыссыздың артикуляциясы менен даұыссы қосып айтылады»³ - деп жазады.

Н.А.Баскаков өз мийнетинде⁴ Е.Д.Поливановтың кореец тилиндеги, Ф.В.Мальковтың чуваш хәм кореец тиллериндеги түбір морфемалардың фонологиялық дүзилісін анықлау ушын жүргизген статистикалық мағлыўматларын келтирип, оларда да *даұыссыз + даұыссы + даұыссыз* құрылысына ийе түбір морфемалардың көп екенін көрсеткен.

¹ Хасенова А.К. Производные глагольные основы казахского языка. –Алма-Ата: АН Каз ССР. 1959. С.17.

² Ризаев С.А. Бўгин структурасини ўрганиш тажрибасидан. –Ташкент: Фан. 1975. Б.7.

³ Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент. Ўқитувчи. Б.84-85.

⁴ Баскаков Н.А. Көрсетилген мийнети. Б.145.

Бирақ айырым тил фактлери бул пикирге қарама-қарсы да келеди. Мәселен, түркий тиллердеги *көз, жай, жаз* хәм т.б. сөзлердин дәслепки түбири *кө, жа* болды деген шамалаулар оның айқын мысалы болады. Сонлықтан түбир морфемалардың бууын қурылысын хәм оның фонемалық курамын еле де хәр тәрәплеме изертлеу зәрүр.

Қарақалпақ тилинде бир дауыссыз фонемадан ибарат түбир морфемалар таңлақларда ушырасады. Атап айтқанда *а, ә, о* фонемалары таңлақ түбир морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, А, сиз бе кеше келип кеткен (Ш.Сейтов). О,-деди Атажанов мениң сорағаныма таң қалған сыяқлы түс билдирип,...(К.Султанов)

Хәзирги қарақалпақ тилинде *дауыссыз+дауыссыз* фонемадан туратуғын ашық бууынлы түбир морфемалар да шекленген. Тек ғана *мә, же, де* сыяқлы айырым фәйил түбир морфемалар ушырасады. Еки фонемадан ибарат дауыссыз+дауыссыз түриндеги туйық бууыннан туратуғын түбир морфемалар көп. Олар атауыш сөзлерде де, фәйил сөзлерде де өнимли ушырасады: *ат, ол, ақ, ал, ар, ул* хәм т.б. Бундай дүзилiske ийе морфемалардың анық санын төмендегише анықлау мүмкин:

	б	г	ғ	д	ж	з	л	р	й	ў	м	н	ң	п	қ	к	т	с	ш	жәми	
А	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+	-	+	+	+	+	11
Ә	-	-	-	-	-	-	-	-	@	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
О	-	-	-	-	-	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	-	+	+	-	-	9
Ө	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	+	+	+	+	8
У	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	-	+	-	+	-	7
Ү	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	+	5
Ы	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	@	-	-	-	+	-	-	+	-	-	3
И	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	5
Е	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	@	+	-	+	+	+	+	-	10
Жәми:																				59	

Бундай дүзилiske ийе морфемалардың санын анықлаўда төмендеги жағдайлар есапқа алынды: бириншиден, (+) белгиси морфеманың бар экенин, (-) белгиси морфеманың жоқ экенин, @ белгиси көмекши морфема экенин билдириў ушын қабыл етилди; екиншиден, қарақалпақ тилиниң сеслик нызамларына бағынатуғын морфемалар есапқа алынды; үшіншиден, қарақалпақ тилинде жедел жумсалатуғын, фонема хызметин атқаратуғын даўыссызлар ғана есапқа алынды ҳәм сонлықтан *в, җ, х, ф* фонемалары киргизилмеди.

Үш фонемадан ибарат *даўыслы+даўыссыз+даўыссыз* түриндеги туйық буўыннан ибарат түбир морфемалар қарақалпақ тилинде сийреклеў ушырасады. Бундай түбир морфеманың соңындағы қабатласқан даўыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз болып келеди: *ийт, айт, ант, өрт* ҳәм т.б. «Қарақалпақ тилинде *үст, аст* усаған түбир сөзлердин ақырында еки үнсиз даўыссыз сеслер қатара келеди. Бирақ ол сөзлер мудама *үсти, асты* түринде қосымта қосылған ҳалда жумсалады.»¹

Үш фонемадан ибарат *даўыссыз+даўыслы+даўыссыз* түриндеги қамаў буўыннан ибарат түбир морфемалар қарақалпақ тилинде көп ҳәм олар өнимли жумсалады: *нан, қан, гүл, сен* ҳәм т.б. Бул жағдай түркий тиллерде дәслепки түбир сөзлер үш фонемалы қамаў буўын түринде болған деген шамалаўдың шынлыққа сәйкеслигинен болса керек. Бундай дүзилiske ийе сөзлердин дәл санын төмендегише анықлаў мүмкин. Бунда да жоқарыдағы белгилер есапқа алынды. Биз 9 даўыслы қатнасқан барлық кестелерди көрсетиўди макул көрмедик, ал тек а даўыслы фонемасы қатнасқан морфемаларды келтирип, қалған даўыслы фонемалар қатнасқан морфемалардың тек санын көрсеттик.

А даўыслығы қатнасқан қамаў

¹ Дәўлетов А. Жоқарыда көрсетилген мийнети. Б.352.

буўынлы сөзлөр

а	б	г	ғ	д	ж	з	л	р	й	ў	м	н	ң	п	қ	к	т	с	ш	жәми
Б	-	-	+	-	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	-	+	+	-	11
Г	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Ғ	-	-	-	-	-	+	-	+	+	@	+	-	-	-	@	-	-	-	-	6
Д	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-	+	-	-	4
Ж	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	-	11
З	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	4
Л	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	4
Р	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	2
Й	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Ў	-	-	-	-	-	+	-	-	@	-	-	-	-	-	@	-	-	-	-	3
М	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Н	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	5
Ң	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
П	-	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	@	-	-	-	@	4
Қ	-	-	-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+	11
К	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Т	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	13
С	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	+	-	+	+	-	+	+	-	9
Ш	-	-	-	+	+	-	+	+	+	-	+	-	+	+	+	-	+	-	+	11
Ж Ә М И:																			95	

Хәзирги қарақалпақ тилинде үш фонемадан ибарат қамаў буўын түриндеги түбир морфемалардың саны төмендегише: ә фонемасы қатнасқан морфема-33, о фонемасы қатнасқан морфема-40, ө фонемасы қатнасқан морфема-31, у фонемасы қатнасқан морфема-45, ү фонемасы қатнасқан морфема-36, ы фонемасы қатнасқан морфема-49, и фонемасы қатнасқан морфема-33, е фонемасы қатнасқан морфема-48.

Төрт фонемадан ибарат *даўыссыз+даўыссыз+даўыссыз+даўыссыз* түриндеги қамаў буўыннан туратуғын түбир морфемалар сийреклеў ушырасады. Олардың қурылысындағы қабатласқан еки даўыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз даўыссыз болады. Мәселен, *қант, мәрт, төрт, тарт, шәрт* хәм т.б. Мысаллардан көринип турғанындай бундай түбир морфемалардың ақыры тийкарынан **т** үнсиз даўыссызына тамамланған. Соның менен төрт

фонемалы қамау бууыннан ибарат еликлеуіш түбір морфемалар да бар. Олар п фонемасына тамамланады. *Жалп* (ете қалды), *шорп* (еттирип сүйді), *гүрп* (ете қалды) хәм т.б. Қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен өзлестірилген төрт фонемалы *дауыссыз+ дауыслы +дауыссыз+дауыссыз* түріндегі түбір морфемалардағы қатнасқан дауыссыздың ақырғысы түсіп қалады. Мысалы, *дос (т)*, *қас (т)*, *рас (т)* хәм т.б. Бул сөзлер тек сепленгенде, тартымланғанда *т* фонемасының аффикс морфема құрамында пайда болуын көреміз: *достым*, *қастың*, *достыма* хәм т.б. Бирақ *рас* сөзи тартымланғанда *т* фонемасы пайда болмайды. Бизиңше бул *рас* сөзиниң алдына протезалық дауыслының қосылуына байланысly болса керек. Протезалық дауысly қосылғаны ушын оның құрылысындағы бууынар санында өзгерис болады. Енди ол тартымланғанда басқа өзгеристи талап етпейди.

Қарақалпақ тилинде түбір морфемалардың булардан басқа да түрлери бар. Олар тилдиң тарийхый рауажланыу дауамында ишки хәм сыртқы себеплер нәтийжесинде пайда болған. Бириншиден, олар ишки себеплер нәтийжесинде түбір морфемаларға аффикс морфемалардың тығыз биригип ажыралмайтұғын түбір бир морфемаға айланыуынан келип шыққан. Бул кубылыс тил билиминде екинши хәм биринши дәрежели түбір түсиниклерин пайда еткен. Мәселен, *қауын*, *пышқы*, *жамғыр*, *шөмиш* хәм т.б. сөзлер бурын еки морфемалы болған. Биз оны этимологиялық таллау арқалы толық анықлауымызға болады. Бул сөзлердеги *ын*, *қы*, *ғыр*, *иш* бөлеклери хәзирги карақалпақ тилинде аффикс морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, *жауын*, *қысқы*, *алғыр*, *өтиниш* хәм т.б. сөзлерде олар аффикс морфема хызметин атқарып тур. Екиншиден, сыртқы себеплер нәтийжесинде араб-парсы, рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден сөзлердиң өзлестирилиуі нәтийжесинде түбір морфемалардың фонологиялық дүзилесинде өзгерислер жүзеге келеди. Мәселен, *парта*, *қәлем*, *республика*, *мийман*, *мәденият* хәм т.б.

2. Геминация қубылысы

Қарақалпақ тилиндеги түбир морфемалардың фонемалық дүзилісін үйренгенде олардағы геминат даўыссызлардың қолланылыўын айрықша изертлеў талап етиледі.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар айрықша қызығыўшылықты пайда етеді. Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер фонетикасы ушын тән емеслигин, бирақ илгерили хәм кейинли тәсир нәтийжесинде сөзлердиң түбирлери менен аффикслери шегарасында олардың жийи ушырасатуғынын айтады хәм дәлилли мысаллар келтиреді.¹ Илимпаз геминат даўыссызлар түркий тиллер фонетикасы ушын тән емес дегенде, олардың ески түркий жазба естеликлери тилинде ушыраспайтуғынын, түркий тиллерде дәслеп түбир морфемалар бир буўынлы болғанын есапқа алған болса керек. Хәқыйқатында, ески түркий жазба естеликлердиң тилинде геминат даўыссызлар қолланылмаған. Сонлықтан геминация қубылысы соң пайда болған деп шамалаўға болады. Бирақ олар тек түбир хәм аффикслер шегарасында емес, ал түбир морфемалардың ишиндеги буўынлар шегарасында да ушырасады: *гарры, мүддет, ашшы, қатты, душшы* хәм т.б. А.Дәўлетов: «Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишинде геминатлардың да морфемалар шегарасында ушырасыўын айрықша түсиндирип отырыўдың кереги жоқ. Себеби көп морфемалы дөрэнди сөзлерде алдыңғы морфеманың соңғы сеси хәм соңғы морфеманың алдыңғы сесиниң даўыссыз болып келиўи арқалы олар қоңсылас болып келип, даўыссызлар қабатласлығын пайда етеді. Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишинде геминатлардың да морфемалар шегарасында емес, ал бир морфеманың курамында ушырасыўын дәлиллеў қыйын хәм бул айрықша изертлеўди талап

¹ Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. – ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С. 261-264.

етеди,»¹ -деп жазады. Дурыс, геминат даўыссызлардың пайда болыуын тек фонетикалық ямаса тек морфологиялық нызамлар менен түсиндириу мүмкин емес. Геминация - тилдің морфологиялық қурылысының тарийхый раўажланыуы даўамында пайда болған морфонологиялық кубылыс. Сонлықтан олар хәзирги түркий тиллерде биргеликли халда ушыраспайды. Бул жерде А.Айғабыловтың морфонологиялық кубылысларды тарийхый раўажланыуы даўамында сөйлеу барысындағы өзгерислердің әсте-әсте тиллик дәстүрге айланыуынан барып қәлиплескен өзгерислер сыпатында бақаланыуына толық қосылыуға болады.²

Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер ишинде азербайжан, түркмен тиллеринде көбирек ушырасатуғынына дәлилли мысаллар келтирген.³ Қарақалпақ тили геминат даўыссызлардың саны бойынша басқа түркий тиллерге салыстырғанда орташа дәрежеде турады. Геминат даўыссызлардың пайда болыу себеплерин түсиндириу бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы. Н.К.Дмитриев олардың пайда болыуын илгерили хәм кейинли тәсирге байланыстырады. Хәқыйқатында түбир хәм аффикс морфемалар шегарасындағы геминат даўыссызлар илгерили хәм кейинли тәсирге байланыслы келип шығады. Мәселен, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде *басшы, қосшы, душы, санлық, ашса* хәм т.б сөзлер жанлы сөйлеу тилинде илгерили хәм кейинли тәсир нәтийжесинде *баишы, қоишы, дуишы, саллық, аиша* болып, геминат даўыссызларды пайда етеди. Ал хәзирги тилде түбир морфема сыпатында есапланатуғын *гарры, аишы, дуишы, уллы* хәм т.б. сөзлердің қурылысындағы геминат даўыссызлар қалай пайда болған?

А.Ғуламовтың пикиринше, геминат даўыссызлар дәслепп экспрессияны билдириу ушын пайда болған, соң олар бул мәнилерден айырылып, басқа әпиуайы сөзге айланған.⁴ Ал А.Мартине хәм А.М.Щербактың пикиринше,

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің сеслик дүзилиси. –Нөкис: Билим. Б. 99.

² Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995. Б.4.

³ Дмитриев Н.К. Жоқарыда көрсетилген мийнети. Б.261-263.

⁴ Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. Рукопись докторской диссертации. –Ташкент: 1958. С.122.

бул кубылыс даўиссызлардың интервокаль жағдайда турақлылығын сақлау үшін қосымша қурал болып, ол арқалы сөзди айтыудың интенсивлиги де артқан.¹

Демек, олардың пикиринше, геминат даўиссыздың пайда болыуы даўиссыздың интервокаль жағдайына байланысly, ал геминантлардың экспрессивлик тәрәпи соның жуўмағы болып есапланады. Өзбек тилинің хорезм говору бойынша изертлеу жүргизген Ф.Абдуллаев өз мийнетинде түркий тиллерде геминат даўиссызлардың пайда болыуының себеплерин анықлауға хәрәкет еткен.² Оның пикиринше, өзбек тилинің раўажланыуының белгили бир дәуирлеринде сөздиң биринши ашық буўынын беккемлеу тенденциясы пайда болған. Мәселен, *ачыг «горький»* сөзиндеги ақырғы даўиссыз бир қатар түркий тиллерде, соның ишинде өзбек тилинің хорезм говорында қысық даўислыдан соң түсип қалған. Сөздеги еки буўын да ашық болған. Биринши буўын мәнини алып жүриуши болғанлықтан, оны беккемлеу талабы, түбирдиң вокализмин сақлау зәрүрлиги келип шыққан.¹ Биз де бул пикирге толық қосыламыз. Түркий тиллерде буўын тийкарғы хызмет атқаратуғын фонетикалық категория. Түркий тиллердиң тарийхий раўажланыуы барысында буўынлардың қурылысында хәр қыйлы фонетикалық өзгерислер болғаны анық. Оның үстине, геминация кубылысы менен бирге элизия кубылысы да усындай буўынға байланысly пайда болатуғын кубылыс. Мәселен, карақалпақ тилиндеги *мурын+ы = мурны, қарын+ы = қарны, кеуил+и = кеули* хәм т.б. сөзлердеги екинши буўындағы *ы* даўислысының түсип қалыуы ашық буўынлардың қатар жумсалмай, олардың бириниң қамау буўынға айланыу зәрүрлигинен пайда болғанын көремиз. Сондай-ақ инфикслердиң пайда болыуы да усындай себепке байланысly келип шыққан. Мәселен, *усында* алмасығының сеплениуиндеги *н* фонемасының пайда болыуы да ашық буўынға байланысly келип шыққан.

¹ Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. –М.: АН СССР. 1960. С.181; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л.: Наука. 1970. С.181.

² Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967. С.124-135.

Геминация хәм элизия қубылыслары арасындағы тағы бир улыўмалық белги - олардың көпшилик жағдайда қысық даўыссылардың алдында ушырасыўы. Мәселен, *ғарры хәм аишы, мурны хәм кеўли* т.б.

Солай етип, геминат даўыссызлардың пайда болыўының ең тийкарғы себеплериниң бири ашық буўынға байланыслы болып есапланады. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлердиң қурылысында ушырасады. Мәселен, *муҳаббат, Аббаз, Мухаммед, хәмме, гәззел, гәррем* хәм т.б. Сондай-ақ хәр қыйлы стильлик мақсетлерге байланыслы да геминат даўыссызлардың пайда болыўы ушырасады. Мәселен, көп санлы қарақалпақ аўызеки халық дөретпелериниң тилинде, аўызеки сөйлеў тилинде *тоғыз* санлығы *тоққуз, отыз* санлығы *оттуз, сегиз* санлығы *секкиз*//=*сәккиз, елиў* санлығы *елли* түринде қолланылады.

Қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар сөз шақапларында түрлише ушырасады. Бул жағдай геминацияның морфологиялық қубылыс екенин тастыйықлайды. Бақлаўлар жүргизип қарағанымызда, геминат даўыссызлар көбирек атлықларда ушырасады: *бб - муҳаббат, Аббаз, Шаббаз; кк - шөккиш, хәкке, мәкке; ққ - шаққы, лаққы; лл - Абдулла, Таллық, сәлле, алла; мм - Мухаммед, гәмме; нн - анна, жаннық (диалект); рр - гүрриң, хәрре; зз - иззет; жж - тәжжал; сс - қысса, қассап; дд - сәдде, үддет; пп - топпы, шап-пат хәм т.б. Келбетликлерде: шш - аишы, гешише, дуишы; тт - қатты; сс - ыссы; лл - уллы, жыллы; пп - аппақ; зз - гөззал; ққ - шаққан. Санлықларда: кк - секкиз, секкиз; ққ - тоққуз; тт - йетти, етти; лл - елли хәм т.б. Алмасықларда: лл - гүллән, гүлли; мм - хәмме. Рәўишлерде: рр - дәрриў; шш - қашшан; нн - тосыннан; тт - тосаттан, әпсәтте, мәттал хәм т.б. Таңлақларда: сс - мәссаған хәм т.б.*

¹ Сонда Б.133-134.

3. Даўиссыз фонемалар дистрибуциясы

Даўиссыз фонемалардың қабатласып жумсалыўын изертлеу арқалы сөзлердің этимологиясы, тарийхый раўажланыў даўамында өзгешеликлерге ушыраўы ҳаққында мағлыўматлар алыўға болады. Әсиресе, буларды үйрениў арқалы имла қағыйдаларын жетилистириў, айырым фонетикалық кубылыслар ҳаққында түсиниклерди толықтырыўға болады. Мәселен, илгерили тәсир ямаса кейинли тәсир кубылысларын пайда ететуғын тийкар даўиссызлардың дистрибуциясы болып есапланады. Қарақалпақ тилиндеги *басшы*, *санлық* хәм т.б. сөзлердің башшы, саллық болып айтылыўы *си*, *ил* даўиссызларының қабатласа алмаўына байланыслы келип шыққан.

Морфемалардың фонемалық дүзилисин үйренгенде даўиссыз фонемалардың дизбегин, олардың жумсалыў өзгешеликлерин анықлау әҳмийетли.

Тил - система. Ондағы хәр бир система бирлиги өзиниң қатаң орнына, қолланылыў нызамлылықларына ийе. Тилдің ең киши бирлиги фонемалардың да тил системасында өзиниң орны, бир-бири менен дизбеклесип жумсалыў өзгешеликleri бар. Фонемалардың бир-бири менен дизбеклесийи, сөзлердің түрли позицияларында жумсалыўы хәр бир тилдің фонетикалық нызамларына байланыслы болады. Оларды терең хәм хәр тәреплеме изертлеу теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үлкен әҳмийетке ийе. Атап айтқанда, бириншиден, бир тилдеги фонемаларға дистрибуциялық сыпатлама бериў арқалы оның басқа тиллерден айырмашылығы анықланады. Н.С.Трубецкойдың айтыўы бойынша, сеслердің жумсалыўындағы шекленийишлик хәр түрли тиллерде хәр қыйлы болады.¹ Хәр бир тилдің фонемалары сөзлердің түрли позицияларында я жийи, я сийрек ушырасады ямаса улыўма жумсалмайды. Екиншиден, фонемаларға дистрибуциялық сыпатлама

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. –М.: Наука. 1960. С.278.

беріу арқалы тилдің фонетикалық нызамларын терең үйренеміз. Үшіншіден, олар арқалы дурыс жазыуға хәм дурыс сөйлеуге үйретиу іске асырылады. Төртіншіден, А.Айғабыловтың жазғанындай, морфонологияның фонологиялық тийкарын үйрениуде үлкен хызмет атқарады.¹ Фонемаларға дистрибуциялық сыпатлама беріу морфемалардың фонологиялық дүзилісін үйрениуге тийкар болады.

Сонлықтан бул мәселелерди морфонологияның изертлеу объекти сыпатында қарап, оларды хәр тәреплеме терең изертлеуді мақсет етип қойдық. Дауыссыз фонемалардың дистрибуциясын үйрениу арқалы айырым фонемалардың алмасыу себеплерін анықлаймыз.

Оның үстине фонемалардың дистрибуциясы сөз шақаптарында да түрліше көринеди. Демек, бул олардың грамматика менен байланысly екенін дәлиллейди. Мәселен, *с* фонемасының *ш* фонемасы менен алмасыуы атлықлардың жасалыуында ушырасады. *Б* фонемасы менен *ў* фонемасының алмасыуы фейиллерде ушырасады. Соған байланысly соңғы дәуірлерде жазылған морфонологиялық изертлеулерде дауыссыз фонемалардың дистрибуциясына айрықша итибар берилип, морфонологияның фонологиялық тийкары сыпатында қарастырылып атыр.

Биз дауыссыз фонемалардың өз-ара қабатласып жумсалыуын хәм түбір морфемалар менен аффикс морфемалардың позицияларында жумсалыуын кесте арқалы көрсетип өтиуді мақул көрдик. Кестеде қабыл етилген шәртли белгилер: + белгиси көрсетілген дауыссызлар қабатласлығының бар екенін, - белгиси қабатласпайтуғынын, ⊥ белгиси дауыссызлар қабатласлығының аз ямаса өзлестірилген сөзлерде ушырасатуғынын билдириу үшін қабыл етилди.

¹ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. Б.30.

1-кесте

Қарақалпақ тилиндегі үнли даўыссыз фонемалардың басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыуы

Үнли даўыссызлар Барлық даўыссызлар	Б	Ғ	Г	Д	Ж	З
Б	+	-	-	-	+	+
Ғ	-	-	-	+	+	-
Г	-	-	-	+	-	+
Д	-	+	+	+	+	+
Ж	+	+	+	-	+	-
З	+	-	+	-	-	-
Л	+	-	-	-	-	+
Р	+	-	-	-	-	-
Й	-	-	-	-	-	-
Ў	-	-	-	-	-	-
М	-	+	+	-	-	+
Н	-	-	-	-	+	+
Ң	-	-	-	-	-	-
П	-	-	-	-	-	-
Қ	-	-	-	-	-	-
К	-	-	-	-	-	-
Т	-	-	-	-	-	+
Ш	-	-	-	-	-	+
С	-	-	-	-	-	+

2-кесте

Қарақалпақ тилиндегі сонор даўыссыз фонемалардың басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыўы

Сонор даўыссызлар Барлық даўыссызлар	М	Н	Ң	Р	Й	Ў	Л
Б	+	+	+	+	+	+	+
Ғ	+	-	+	+	+	+	+
Г	+	-	+	+	+	+	+
Д	+	+	+	+	+	+	+
Ж	+	+	+	+	+	+	+
З	+	+	+	+	+	+	+
Л	+	-	+	+	+	+	+
Р	-	-	-	+	+	+	-
Й	-	-	-	+	+	-	-
Ў	-	-	-	+	+	-	+
М	+	+	+	+	+	+	+
Н	+	+	+	+	+	+	+
Ң	-	-	-	-	-	-	-
П	-	-	-	+	+	+	+
Қ	+	-	+	+	+	+	+
К	+	-	+	+	+	+	+
Т	+	+	+	+	+	+	+
Ш	+	+	+	+	+	+	+
С	+	+	+	+	+	+	+

3-кесте

Қарақалпақ тилиндеги үнсиз даўыссыз фонемалардың басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыўы

Үнсиз даўыссызлар Барлық Даўыссызлар	П	Қ	К	Т	Ш	С
Б	-	-	-	-	-	-
Ғ	-	-	-	-	-	-
Г	-	-	-	-	-	-
Д	-	-	-	-	-	-
Ж	-	-	-	-	-	-
З	-	-	-	-	-	-
Л	-	+	-	+	+	+
Р	-	-	-	-	-	-
Й	-	-	-	-	-	-
Ў	-	-	-	-	-	-
М	-	-	-	-	+	-
Н	-	-	-	+	-	-
Ң	-	-	-	-	-	-
П	+	+	+	+	+	+
Қ	+	+	-	+	+	+
К	+	-	+	+	+	+
Т	+	+	+	+	+	+
Ш	+	+	+	+	+	-
С	+	+	+	+	-	+

4-кесте

Қарақалпақ тилиндегі даўыссыз фонемалардың морфемалар позициясында жумсалыуы

Даўыссыз- Лар	Түбір морфема			Аффикс морфема		
	Анлаут	Инлаут	Ауслаут	Анлаут	Инлаут	Ауслаут
Б	+	+	-	+	-	-
Ғ	+	+	+	+	+	-
Г	+	+	+	+	+	-
Д	+	+	-	+	-	-
Ж	+	+	+	+	+	+
З	+	+	+	-	-	+
Л	+	+	+	+	+	+
Р	-	+	+	-	+	+
Й	+	+	+	-	-	+
Ў	+	+	+	-	-	+
М	+	+	+	+	-	+
Н	+	+	+	+	-	+
Ң	-	+	+	-	+	+
П	+	+	+	+	-	+
Қ	+	+	+	+	-	+
К	+	+	+	+	-	+
Т	+	+	+	+	-	+
Ш	+	+	+	+	-	+
С	+	+	+	+	-	+

Кестелерден көринип турғанындай, морфемаларда хәм морфемалар ше-гарасында даўыссыз фонемалардың қабатласып жумсалыуы түрлі дәрежеде. Айырым еки даўыссыз фонеманың қабатласып жумсалыуы тек бирең-сараң сөзлерде ғана ушырасады. Айырым даўыссыз фонемалардың қабатласып жумсалыуын анықлаў эксперименталь мағлыўматларды талап етеди. Бизиң

бул анықлауымызда тек субъектив усуллар пайдаланылды. Айырым еки дауыссыз қабатласқанда олар бир-бирине түрли дәрежеде тәсир етип, үнли дауыссыздың үнсиз дауыссызға хәм керисинше үнсиз дауыссыздың үнли дауыссызға айланыуы мүмкин. Бул жағдайлар жазыуда толық көрине бермейди. Солай да дауыссыз фонемалардың қабатласып жумсалыуын анықлауда жанлы сөйлеу тилинің өзгешеликтери белгили дәрежеде есапқа алынады.

Үнли дауыссызлардың ишинде *б* фонемасы түбир морфемалардың басында хәм ортасында жумсалады. Ауслуат позицияда жумсалмайды. Қарақалпақ тилине рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде ауслуат позицияда *б* хәриби жазылғаны менен ол *п* сесине айланып еситиледи: клуб-клуп, штаб-штап хәм т.б. Бул қарақалпақ тилинде *б* дауыссыз фонемасының сөздің ақырғы позициясында жумсалмауы менен байланыслы. «Түркий тиллерде интервокаль жағдайда *б* дауыссызы жийи ушыраспайды, бул позицияда ол *в*, *ў*, дауыссызларына өтиуи байқалады. *Б* дауыссызы татар, қазақ, ноғай, қырғыз, қарақалпақ тиллеринде сақланады».¹ *Б* дауыссызының сөздің ақырында жумсалыуы ески түркий жазба естеликтеринин тилинде аз сандағы сөзлерде ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде морфемалар шегарасында кейинли тәсир нәтийжесинде түбир морфема ақырындағы *п* фонемасы *б* фонемасы менен алмасып, *б* фонемасының түбир фонема ақырында жумсалыуын келтирип шығарады: *китап*+*ы*=*китабы*, *тап*+*а* (*алмады*)=*таба* (*алмады*) хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде *б* фонемасы түбир морфемалар қурамында *б*, *ж*, *з*, *л*, *р* фонемалары менен қабатласып жумсалады. Бирақ олардың дизбеги тек араб-парсы тиллеринен өзлестирилген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Мысалы, *мухаббат*, *Аббаз*, *Әбжил*, *абзал*, *Қоблан*, *Ибрайым* хәм т.б.

Ғ хәм *г* сеслери түбир морфемалардың үш позициясында да, ал аффикс морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Түркий тил-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. 1984. С.170.

лерде олардың пайда болыуы хәм раўажланыуы тарийхы хаққында хәр қыйлы пикирлер бар. Солай да көпшилик илимпазлар «... кишкене тиллик қ даўыссызын айтыу қыйын. Усы себепли түркий тиллердиң барлығында ол өзгериске ушыраған»¹, дейди. Соның ишинде анлаут позициядағы қ даўыссызы *г*, *к*, *х* даўыссызларына айланған. Сөздиң абсолют басында *г* фонемасының ушырасыуы екинши дәрежели сыпатқа ийе болып, ол *к* даўыссызының үнлесиу процесине байланыслы болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде *г* даўыссызы түбир морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Ал ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Тек *бег* сөзинде жазылғаны менен жанлы сөйлеу тилинде ол *к* даўыссызы менен алмасады. *Ғ* даўыссызы хәзирги қарақалпақ тилинде *г* даўыссызы сыяқлы түбир морфеманың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Оның ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Егер оның ерте дәуирдеги тарийхына итибар берсек, *ғ* даўыссызы сөздиң басында улыўма жумсалмаған. Ол ушын үш позиция характерли болған: 1) қамау буўынның ақырында даўыссыздың алдында; 2) сөздиң ең соңында; 3) биринши хәм екинши буўындар шегарасында интервокаль жағдайда.¹ Түркий тиллердиң раўажланыуы барысында *г* даўыссызы көп өзгерислерге ушыраған. Жоқарыда көрсетилген позицияда хәзирги түркий тиллерде айырым сөзлерде сақланған, ал көпшилигинде басқа даўыссызлар менен алмасқан ямаса улыўма түсип қалған.

Морфемалар шегарасында кейинли тәсирге байланыслы түбир морфемалардағы *к* хәм *қ* даўыссызлары сәйкес *г* хәм *ғ* даўыссызлары менен алмасады: *жүрек+и=жүреги*, *тарақ+ы=тарағы* хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде *г* сеси түбир морфема курамында *д* хәм *з* фонемалары менен, ал *г* реңки *д* фонемасы менен аз сандағы сөзлерге қабатласып жумсалады: *жегде*, *мегзе*, *бағдар*, *жағдай* хәм т.б. Морфемалар шегарасында *г* сеси *з* хәм *м*, *ғ* сеси *ж* хәм *м* фонемалары менен қабатласады: *Бегзада*, *Бегман*, *бағман*, *Тағжап* хәм т.б.

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. 1984. С.186.

Қарақалпақ тилинде *z* хәм *z* даўыссыз сеслериниң сөзлердиң позициясында жумсалыўы хәм басқа даўыссызлар менен қабатласып келиўи түркий тиллерде олардың раўажланыў тарийхы менен байланыслы. Бул еки даўыссыздың пайда болыўы, усас дистрибуциялық сыпатламаға ийе болыўы екеўин бир фонеманың реңклери сыпатында қараўға толық мүмкиншилик береді.

Д фонемасы сөздиң басында хәм ортасында жумсалады. Айырым сөзлерде ауслаут позицияда жазылғаны менен сөйлеў тилинде *т* фонемасы менен алмасады: абад-абат, шад-шат хәм т.б. Ата түркий тилде *д* фонемасы сөздиң басында қолланылмаған. Ол *т* фонемасының үнлесиўи нәтийжесинде пайда болған.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда *д* фонемасы анлаут позицияда жумсалады. Аффикс морфемалардың *д* фонемасынан басланатуғын вариантлары ақыры даўыссыз хәм үнли даўыссызларға тамамланған сөзлерге қосылады: *алмада, қағаздан, тамда, жайдан* хәм т.б.

Д фонемасы түбир морфемаларда тек *д* фонемасы менен қабатласып, геминат даўыссызды пайда етеді: *мүддет*. Аффикс морфемаларда оның басқа даўыссызлар менен қабатласыўы ушыраспайды. Бирақ Самарқанд сөзинде *нд* дизбеги жазыўда есапқа алынғаны менен жанлы сөйлеў тилинде *д* фонемасы түсип қалады ямаса *т* фонемасы менен алмасады: *самарқанд-самарқан-самарқант*. Сондай-ақ орыс тили хәм ол арқалы басқа тиллерден өзлестирілген *сьезд, поьезд* сыяқлы сөзлерде де *д* фонемасы түсирилип қалады. Бул *д* фонемасының қарақалпақ тилинде ауслаут позицияда жумсалыўының шеклениўине байланыслы болса керек.

Ж фонемасы қарақалпақ тилинде түбир морфемалардың барлық позицияларында ушырасады: жыл, таж, жигит, мәжбүр, ўәж хәм т.б. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде *жс* фонемасы улыўма ушыраспайды. Ал Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде *жс* фонемасының үш позицияда да қолла-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. С.200.

нылыўы ушырасады. Автордың өзи *ж* даўыссызы оғузлар менен қыпшақларға тән деп көрсетеди.¹ *Ж* фонемасының ески түркий жазба естеликлеринде ушыраспай, ал Махмуд Қашғарийдің сөзлигинде ушырасыўы, оның орта түрк дәўиринде қәлиплесе баслағанын көрсетеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир морфеманың анлаут позициясында *й* фонемасы менен алмасыўы жанлы сөйлеў тилинде көбирек ушырасады. Бунның себебин қоңсы отырған өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал *й-ж* фонемаларының раўажланыў эволюциясынан қарастырыў керек².

Ж фонемасы түбир морфемаларда *б, г, д, ж, н* даўыссызлары менен қабатласып жумсалады: *мәжбүр, мәжгүн, сәжде, тәжжал, мәжнүн* хәм т.б. Бул келтирилген мысаллардан мәлим болып турғанындай *ж* даўыссызының басқа даўыссызлар менен дизбеклесип жумсалыўы тийкарынан араб-парсы тиллеринен өзлестирилген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Бул да түркий тиллерде ең дәслеп сөздің бир буўынлы болғанлығы, *ж* фонемасының соң пайда болыў жағдайларына байланыслы болса керек. Морфемалар шегарасында *ж* фонемасы *д, г, ж, н, л* даўыссызлары менен қабатласа алады: *тәжда, гәжжә-гәж, быжна* хәм т.б.

З фонемасының этимологиясы бойынша В.В.Радлов төмендеги схеманы келтиреді: *ж > ж̣, ж̣ > ж̣̣, ж̣̣ > ж̣̣̣, ж̣̣̣ > ж̣̣̣̣, ж̣̣̣̣ > ж̣̣̣̣̣*.³ Буннан мәлим болғанындай, *з* фонемасының пайда болыў төркини *й* фонемасынан басланады. Хәзирги қарақалпақ тилиниң түпкиликли түркий сөзлеринде бул фонема сөздің инлаут хәм ауслаут позицияларында, ал араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде анлаут позицияда да жумсалады. Сонлықтан Н.А.Баскаков *з* фонемасының «... тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында, аффикслердің де ақырында жумсалады»⁴, - деп жазады. Орхон-Енисей жазба естеликлері тилинде¹ хәм

¹ Қошғарий М. Девону луғат-ит-турк. –Тошкент: Фан. Т.І. 1960. Б.75.

² Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке. –Нукус: Каракалпакстан. 1966. С.24.

³ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. С.230.

⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. –М.: АН СССР. 1952. С.66.

Махмуд Қашғарийдің «ДЛТ» сөзлігінде *з* фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жумсалған. Бул *з* фонемасының түркий тиллердің раўажланыўының соңғы бақышында пайда болыўына байланыслы болса керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде *з* фонемасы аффикслердің ауслуат позициясында жумсалады. Морфемалар шегарасында *з* фонемасы *б, г, ғ, д, л, т* фонемалары менен қабатласа алады: жазба, гүзге, жазға, тезлет, биз тумсық хәм т.б. *з* фонемасына тамамланған түбир морфемаға *с* хәм *ш* морфемаларнан басланған аффикслер қосылғанда кейинли тәсир нәтийжесинде *з* фонемасы *с* ямаса *ш* фонемасы менен алмасады: *душы-душы, жазсын-жассын хәм т.б.*

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги үнли даўыссыз фонемалардың морфемалар позицияларында жумсалыўы хәм басқа даўыссызлар менен қабатласып келиўиниң өзине тән өзгешеликлери бар. Үнли даўыссызлар түбир хәм аффикс морфемаларда жумсалыўы бойынша бир-биринен үлкен айырмашылықларға ийе. Барлық үнли даўыссызлар ушын улыўмалық дистрибуциялық белги сыпатында олардың тек үнли хәм айырым сонор даўыссызлар менен дизбеклесип жумсалыўын атап көрсетиўге болады. Түбир морфемаларда үнли даўыссыз фонемалардың қабатласып жумсалыўы өнимсиз сыпатқа ийе. Олар көбирек қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен кирген сөзлердің курамында ушырасады. Бундай өзгешелик түркий тиллерде дәслеп сөзлердің бир буўынлы болыўы хәм үнли даўыссыз фонемалардың соң пайда болыў жағдайлары менен тығыз байланыслы. Үнли даўыссызлар үнсиз даўыссызлардың үнлесиў кубылысынан пайда болған. Буны түркий тиллер бойынша изертлеў жүргизген илимпазлардың мийнетлери, ески түркий жазба естеликлери тили, хәзирги түркий тиллердеги айырым тил фактлери толық тастыйықлайды.

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л.: Наука. 1980. С.63-64.

Қарақалпақ тилинде сонор даўыссызлар болған *м, н, ң, р, й, ұ, л* фонемалары өзлерине тән артикуляциялық, акустикалық өзгешеликлерге ийе болыу менен бир қатарда дистрибуциялық өзгешеликлерге де ийе. А.М.Щербак былай жазады: «Барлық тюркологиялық хәм тюркологиялық емес изертлеулерде сонантлар адамзат тилинің ең ески сеслери сыпатында қарастырылады. Олардың басқа даўыссызлар топарына салыстырғанда онша өзгерислерге ушырамай, турақлылығын сақлауы атап көрсетиледи.»¹ Сондай-ақ белгили тюркологлар Г.Рамстедт, Н.Поппе, М.Рясянен, А.Н.Кононов, Г.Садўақасов хәм т.б. сонант даўыссызлардың ең сыпатлы белгилери ретинде олардың метатеза кубылысына ушырауын атап көрсетеди. Н.Поппениң көрсетиуинше, алтай ата тилде сонорлардан мурынлық *м, н* фонемалары сөздің басында ушырасады.² Ал А.Н.Кононов түрк тилинде *м, н* даўыссыз фонемаларынан басланған сөзлер түбир морфемаларда оғада аз ушырасады³, -дейди. Сонлықтан сонорлардың сөзлердеги тийкарғы позициясы инлаут хәм ауслаут позициялар болып есапланады.

М фонемасы хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде хәзирги қарақалпақ тилинде де бул сонор даўыссыз түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде де *м* даўыссызының түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалғанын төмендеги мысаллардан көриуге болады: *мен < бен, мапа < бапа, тазман, семиз, тамқа, қутым.*⁴ Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде де сөзлердің басында *м ~ б* сәйкеслиги ушырасқан. Айырым изертлеушилер *м* даўыссызының ертеде түркий тиллерде сөздің басында жумсалыуын бийкарлайды. Мәселен, Н.К.Дмитриевтиң пикиринше, ески тилде *м* даўыссызынан басланған сөзлер

¹ Щербак А.М. Еще раз к вопросу о реконструкции тюркского архетипа анлаутных *j \ z \ š \ č \ s*. – //Ж. Советская тюркология. 1974. №4. С.83.

² Поппе Н.Н. Чувашский язык и его отношение к монголскому и турецким языкам. IV. Гласные. – Известия. АН СССР, сер.6, 1925, вып. 19. № 9-11. С.33.

³ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М-Л.: АН СССР. 1956. С.45.

⁴ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Л.: Наука. 1980. С.64.

араб тилинен өзлестирілген. Хәзирги ўақытта *м* даўиссызынан басланған рус хәм халық аралық сөзлер өзлестирілген.¹ Солай да ата түркий тилде *м* даўиссызының сөздиң басында жумсалғанын қоллап-қуўатлаўшылар көпшиликти қурайды. Бирақ оның *б* даўиссызынан бурын пайда болған ба ямаса кейин пайда болған ба? - деген сораўға тюркологияда анық пикир жоқ. Бир қатар илимпазлар сөзлердиң басындағы *м* даўиссызы *б* даўиссызының ассиляцияға ушыраўынан пайда болған деп шамалаўын айырым тил фактлери тастыйықламайды. Сонлықтан бул мәселелер еле де тереңирек изертлеў тюркологияда алда турған ўазыйпалардың бири.

М фонемасының сөздиң ортасында жумсалыўы барлық түркий тиллерде өнимли. Сөздиң ақырғы позициясында да жумсалыўы турақлы. Сондай-ак хәзирги түркий тиллерде *м* фонемасы аффикс морфемаларда да, көмекши сөзлерде де анлаут хәм ауслаут позицияларда жийи жумсалады. Морфемалар шегарасында *м* даўиссызы *мб, мг, мғ, мж, мз, мл, мм, мн, мс, мт, ми* даўиссызлар дизбегин пайда етеди: көмбе, тамға, қумда, адамзат, емле, ўйимнен, қымта, кемшилиқ хәм т.б. *М* фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде түбир морфемалардың буўынлар шегарасында *б, в, з, л, м, н, к, қ, т, ш, с* фонемалары менен қабатласып келеди: *қамба, тамға, қамза, қамме, кемпир, кепкир, қамқа, қамшы, қымбат, томпақ, шымшы, самқал* хәм т.б. Сондай-ак қарақалпақ тилинде еликлеўиш сөзлерде бир буўын ишинде *м* фонемасының *п* үнсиз даўиссызы менен қабатласып жумсалыўы көп ушырасады: *томп, гүмп, жымп* хәм т.б. Солай етип, хәзирги қарақалпақ тилинде *м* сонор даўиссызының түбир хәм аффикс морфемалардың түрли позицияларында жумсалыўы, оның басқа даўиссызлар менен қабатласып қолланылыўы өнимли болып есапланады.

Н фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде үш позицияда да жумсалады. Бирақ *н* даўиссызынан басланған сөзлердиң көпшилиги араб-парсы тиллеринен өзлестирілген. А.М.Щербак «Тек бир **не** деген сораў алмасығында *н* со-

¹ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М–Л.: АН СССР. 1948. С.31.

нантының қолланылыұы ушырасады,»¹ -деп жазады. Ал М.Рясянен бул пикирге қарсы шығып, бул сестин ески түркий тилде ушыраспайтуғынын, оның алтай тиллеринде j сесине айланғанын, не сөзинде қолланылыұы ассимиляция нәтийжесинде соңғы дәўирлерде пайда болғанын айтады.² Солай да көпшилик илимпазлар н фонемасының сөздиң басында *не, неге, неше, нең* сөзлеринде жумсалғанын ескертеди. Н фонемасы аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында өнимли жумсалады. Морфемалар шегарасында н фонемасы *д, ж, з, н, с, ш* фонемалары менен қабатласады: *азанда, азан менен, менмен, күннен, қансыра, меншик* хәм т.б. Ақыры н фонемасына тамамланған түбир морфемаға б даўыссызынан басланған аффикс ямаса екінши бир сөз қосылса б даўыссызы м даўыссызы менен алмасады: *Сағынбай-Сағымбай, исенбе-исембе* хәм т.б. Ал н фонемасына тамамланған сөзге л фонемасынан басланған аффикс қосылса, н фонемасы л фонемасы менен алмасады: *санлық-саллық, жанлық-жаллық*. Бул жағдай н фонемасының б хәм л фонемалары менен қабатласып жумсала алмайтуғынын толық тастыйықлайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде түбир морфемалар құрамында н фонемасы *д, ж, з, т, ш, л* фонемалары менен қабатласып жумсалады: *енди, күндиз, мүнжи, гүнжи, тентек, енши* хәм т.б.

Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинде н даўыссызының сөздиң басында келиұи тән емес, тек санаұлы н даўыссызынан басланатуғын сөзлер ушырасады. Не «что» хәм не сөзинен жасалған неше «сколько» нәрсе «вещь» сондай-ақ алдыңғы даўыссы сеси түсип қалған **нағашы шеше** «бабушка по матери», нан «верить»¹ -деп жазады. Демек, н даўыссызынан басланатуғын сөзлердиң ески түркий тилде болған-болмағаны хәкқында хәр қыйлы пикирлер бар.

Ң фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде де ң фонема-

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука. 1970. С.29.

² Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков (Пер. с немецкого А.А.Юлдашева). –М.: АН СССР. 1955. С.176.

сы сөздің ортасында хәм ақырында жумсалған. Н.Поппениң анықлаўынша, алтай ата тилде мурынлық ң фонемасы буўын ямаса сөздің тек ақырында жумсалған². Хәзирги қарақалпақ тилинде ң фонемасы интервокаль жағдайда жумсалады. Бунда ол буўынның басында келеди. Мәселен, *теңиз, көңил* хәм т.б. Сондай-ақ ң фонемасы қарақалпақ тилинде даўыссыз хәм даўыссыз фонемалардың аралығында жумсалады. Бунда ол буўынның ақырында келеди. Мәселен, *жеңге, теңге* хәм т.б.

Хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сөз ортасында ң фонемасының ассимиляция кубылысы нәтийжесинде н фонемасының г, ғ хәм к, қ фонемаларының алдында келиўине байланыслы пайда болады: *түн+ги=түңги, жон+қа=жоңқа* хәм т.б. ң фонемасы қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың ауслаут позициясында жумсалады. Еликлеўиш сөзлерде ң фонемасы к,қ даўыссызлары менен бир сөз ишинде келеди: *дүңк, ғаңк, таңк* хәм т.б. Бул фонема түбир морфемаларда *б, г, з, л, к, қ, т, с* менен қабатласып жумсала алады: *таңба, жаңбыр, теңге, даңқ, қаңтар, қоңсы, қаңлы* хәм т.б.

Л фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден өзлестирилген сөзлерде хәм еликлеўиш сөзлерде жумсалады.

М.Рясянен ата түркий тилде л фонемасы анлаут позицияда ушыраспайтуғынын айтады³. Ески түркий жазба естеликлери тилинде *lazzun* - «доңыз» (Мог, 10), *lisün* - ер адам аты (КТБ, 52), *lij* «дракон» (Оа, 4; Об), 5) сөзлеринде сөз басында жумсалған.⁴

Хәзирги қарақалпақ тилинде л фонемасынан басланған басқа тиллерден өзлестирилген бир қатар сөзлердің алдына протезалық даўыссылар

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. С.63.

² Поппе Н.Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. Сравнительная фонетика. Виесбаден. 1960. С.71.

³ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. С.181.

⁴ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. –Алма-Ата: Мектеп. 1971. С.62.

қосылған: *ылақ, ылай, илаж* хәм т.б. Олардың л фонемасынан басланатуғын сөз екенін басқа тиллерге салыстырыў арқалы билиўге болады. Ал бир қатар л фонемасынан басланған сөзлер протезалық даўыслы фонемалар қосылмай-ақ қолланылып жүр: *лала (гүл), лазым, ләңки* хәм т.б.

Л фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жийи қолланылады. Әсиресе, оның фэйил сөзлердің ақырғы позициясында қолланылыўы көбирек ушырасады. Аффикс морфемаларда л фонемасы көбирек анлаут позицияда жумсалады. Соның менен айырым аффикс морфемаларда инлаут хәм ауслаут позицияларда да жумсалады: *гылт, =ыл//=ил* хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир буўынлы еликлеўиш түбир морфемаларда л фонемасы п, т, ш фонемалары менен қабатласып жумсалады: *тырп, қалт, былиш* хәм т.б. Түбир морфемаларда л фонемасының *б, г, ж, л, ь, м, н, к, қ, т, ш* фонемалары менен қабатласыўын көремиз: *қалбир, белги, балга, алты, алла, халўа, қалты, салма, үлке, жылқы, булишық, балта* хәм т.б. Ал морфемалар шегарасында л фонемасының басқа даўыссызлар менен қабатласыўын қоса алып қарағанда, онда *лб, лг, лж, лд, лж, лз, лк, лқ, лл, лм, лн, лп, лт, лс, ли* дизбеклерин ушыратамыз.

Р фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хәм ақырғы позицияларында жумсалады. Барлық тюрколог илимпазлар да түркий тиллерде р фонемасынан басланатуғын сөздің жоқ екенін көрсетеди

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасынан басланатуғын сөзлердің алдына *ы* ямаса *и* протезалық даўыслы фонемалар қосылады. Ал р фонемасының сөздің ортасында жумсалыўы бойынша төрт жағдайды көриўге болады: а) еки даўыслы фонеманың аралығында; бунда р фонемасы екинши буўынның анлаут позициясында турады; б) даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда да р фонемасы екинши буўынның анлаут позициясында турады; в) даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р фонемасы биринши буўынның ақырында турады; г) және де даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р даўыссызы ауслаут позицияда

емес, ал орта да, даўыссыз фонеманың алдында келеди.¹ Бул жағдайды хәзирги қарақалпақ тилинде толық көриўимизге болады. Мәселен, *қара, ра* хәм т.б. сөзлерде р фонемасы интервокаль жағдайда, екинши буўынның бас позициясында келген. Бул көрсетилген биринши жағдайға сәйкес келеди. Ал туўра, тәңри сөзлеринде р фонемасы даўыссыз хәм даўыслы фонемалардың аралығында келген. Бунда р фонемасы екинши буўынның бас позициясында тур. Қарақалпақ тилинде *ғарға, арқа* сөзлеринде р фонемасы даўыслы хәм даўыссыз фонемалар аралығында келген. Бирақ бунда ол биринши буўынның ақырғы позициясында тур. Ал *арт, төрт, өрт* сыяқлы сөзлерде р фонемасы ортада келеди.

Р фонемасының сөздің ауслаут позициясында жумсалыўы ески түркий тилинде де, хәзирги қарақалпақ тилинде де өнимли сыпатқа ийе. Аффикс морфемаларда р фонемасы инлаут хәм ауслаут позицияда қолланылады. Әсиресе, аффикс морфемалардың ауслаут позициясында жумсалыўы оғада өнимли сыпатқа ийе. Еликлеўиш сөзлердің курамында р фонемасының бир буўын ишинде *к, қ, п, т, с, ш* даўыссызлары менен қабатласып жумсалыўы көбирек ушырасады: *гүрк, ғарқ, гүрп, парт, гүрс, гириш* хәм т.б. Ол сондай-ақ бир буўынлы түбир морфемаларда ол т фонемасы менен қабатласып жумсалады: *төрт, өрт, журт* хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасы түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында барлық үнли, үнсиз, сонор даўыссызлар менен қабатласып жумсала береді: *арба, бирге, торғай, орда, моржа, мырза, ерке, арқа, урлық, арман, арна, арпа, арша, ғарры, қырсық, артық* хәм т.б. Бул жағдай бириншиден, р фонемасының сөз ортасында жоқарыда көрсетилген төрт жағдайына байланысly. Екиншиден, оның бирден-бир дирилдеўик даўыссыз болып, барлық даўыссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылыўына байланысly болса керек.

¹ Сравнительно - историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. С.363.

Й фонемасы ҳазирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалады. Аўызеки сөйлеў тилинде ж фонемасының орнына й фонемасының алмасып қолланылыў жағдайы көбирек ушырасады. Жоқарыда айтып өткенимиздей, буны тек қоңсылас өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал й ~ ж фонемаларының раўажланыў тарийхы менен байланыстырып қараў керек.

Аффикс морфемаларда й фонемасы тек ауслаут позицияда қолланылады. Еликлеўиш сөзлерде й фонемасы к, қ даўыссызлары менен бир буўын ишинде қолланылады: *шүйк, быйқ, гыйқ* хәм т.б. Сондай-ақ й фонемасы бир буўынлы түбир морфемаларда т фонемасы менен қабатласып келеди: *айт, қайт, ийт* хәм т.б. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында й фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: *айбат, бәйги, қайғы, жайа, сайман, ийзе, ийле, үйке, қайқы, уйқы, айран, жайла, байрақ, айна, қайшы, қайсы, әййем* хәм т.б. Бундай өзгешелик қарақалпақ тилинде й даўыссызының бирден-бир тил ортасы даўыссыз фонемасы болыўы, екиншиден, оның түркий тиллерде ертеректе пайда болыўы, көплеген даўыссызлардың оның өзгерислери нәтийжесинде келип шығыўы менен байланысly.

Ў фонемасы түбир морфемалардың анлаут позициясында сийрек, ал инлаут хәм ауслаут позицияларында жийи қолланылады. Орхон-Енисей естеликлериниң тилинде ў фонемасы улыўма қолланылмаған. Ал Махмуд Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалған. Буннан ў фонемасының түркий тиллер раўажланыўының соңғы дәўирлеринде пайда болғанын көриўге болады.

Ў фонемасы аффикс морфемалардың ауслаут позициясында өнимли, ал инлаут хәм анлаут позицияларында сийрек жумсалады. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында ў фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: *тәўбе, нәўбет, саўға, хәўжар, гаўға, туўра, аўма, аўна, туўша, жуўсан* хәм т.б.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги сонор даўиссызлар болған *м, н, ң, л, р, й, ў* фонемаларының сөзлердің позицияларында қолланылыўының өзине тән өзгешеликтери бар. Олар үнли даўиссызлардан дистрибуциялық сыпатламасы бойынша пүткіллей ажыралып турады. Әсиресе олар басқа даўиссызлар менен қабатласып жумсалыўы жағынан үнли даўиссызлардан ажыралыады.

Көпшилик тюрколог-илимпазлардың пикиринше, түркий тиллерде ең дәслеп үнсиз даўиссызлардан *п, т, с, ч, к, қ* болған. Олар соң үнлесиў кубылысына ушырап, үнли фонемалардың пайда болыўына тийкар болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде үнсиз даўиссызларға *п, т, с, к, қ, ш* фонемалары киреди. Олардың хәр бири өзине тән дистрибуциялық сыпатламаға ийе.

П фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден кирген сөзлерде, айырым еликлеўиш сөзлерде ғана жумсалады. Бул жағдай, яғный п даўиссызынан басланатуғын сөзлердің аз болыўы, оның ата түркий тилде-ак б фонемасына айланыўы менен түсиндириледи.¹

П фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жийи қолланылады. П даўиссызына тамамланған сөзлерге даўислы фонемадан басланған аффикс қосылса п фонемасы б фонемасы менен алмасады: *тап-табады, сеп-себеди*. Ал п фонемасына тамамланған феийл сөзлерге хал феийлдің =ын//=ип аффикси қосылса, п фонемасы ў фонемасы менен алмасады: *теп-теўип, жап-жаўып* хәм т.б. Бул қарақалпақ тилинде турақлы кубылыслардың бири.

Аффикс морфемаларда п фонемасы анлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Түбир морфемларда хәм морфемалар шегарасында п фонемасы тек *п, қ, т, с, ш* фонемалары менен қабатласып келеди: *аппақ, жупқа, әптап, топса, қапшық* хәм т.б.

П фонемасының бундай дистрибуциялық сыпатқа ийе болыўы оның тарийхый басып өткен жолы менен байланыслы болса керек. Тарийхый раўаж-

¹ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. С.179.

ланыў басқышларында ол көп өзгерислерге ушыраған. Б.А.Серебрянников түркий тиллердеги п, т, к үнсиз даўыссыз фонемалардың интервокаль позицияда үнли даўыссыз б, д, г даўыссызларына өзгеретуғынын, бул кубылыстың алтай, угрофин тиллери ушын да тән деген пикирди билдиреди.¹ Усындай себеплерге байланыслы п даўыссызының түбир морфема курамында басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыўы да сийрек ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде аффикс морфемаларда т фонемасы анлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Аффикс морфемалардың т фонемасынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссыз фонемаларға тамамланған сөзлерге қосылады. Тек фейилдің өзгелик дәрежесиниң =тыр//=тир аффикси л сонор даўыссызына питкен фейил сөзлерге де қосылады: келтир, өлтир хәм т.б. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында т фонемасы л, н, п, т, ш, к, қ, с фонемалары менен қабатласып жумсала алады: атла, қатпа, патша, кетпен, қатша, өткир, атқар, атлар, шытпа, питсин, қытшылық хәм т.б.

Т фонемасы түркий тиллердің раўажланыў барысында өзиниң турақлылығын сақлаған даўыссыз болып есапланады. Қарақалпақ тилинде ол интервокаль жағдайда да өз турақлылығын сақлайды.

С фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің үш позициясында да қолланылады. Қарақалпақ жанлы сөйлеў тилинде анлаут хәм ауслаут позицияларда қолланылған с фонемасының орнына ш фонемасының қолланыў жағдайы ушырасады. Бул ҳаққында Ш.Абдиназимов: « ... с фонемасы жумсалатуғын орынларда ш фонемасының қолланылыўын тарийхий процесс сыпатында баҳалап ески түркий тиллеринен Орта Азиялық жазба әдебий тил - чағатай тилине өткен хәм XIX әсирдеги қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилиндеги сақланған үлгилер сыпатында тастыйықлаўға болады»², -деген пикир айтады. Бул пикирден с фонемасының орнына ш фонемасының қолла-

¹ Серебрянников Б.А. О двух возможных причинах соноризаций интервокальных глухих согласных в чувашском языке. - Сб. Проблемы сравнительной фонологии. -М-Л.: 1964. С.146.

² Абдиназимов Ш. Бердақ дәретпелериниң фонетикасы. -Нөкис: ҚМУ. Б.52.

нылыўын түркий тиллердиң раўажланыў басқышларына байланыслы карастырыў керек деген жуўмақ келип шығады.

Аффикс морфемаларда с фонемасы анлаут, инлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Морфемалар шегарасында с фонемасының ш фонемасы менен алмасыўы илгери хәм кейинли тәсир нәтийжесинде келип шығады, яғный с фонемасына тамамланған түбир морфемаға ш фонемасынан басланған аффикс қосылса ямаса ш фонемасына тамамланған сөзге с фонемасынан басланған аффикс қосылса с фонемасы ш фонемасына айланады: басшы, ашса. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында с фонемасы л, к, қ, т, с, п фонемалары менен қабатласып жумсала алады: *таслар, ески, қасқа, естелик, аспан, ыссы, таста* хәм т.б.

Ш фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлердиң барлық позицияларында кең түрде қолланылады. Ески түркий жазба естеликleri тилинде де жийи қолланылады. Ш фонемасы аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Морфемалар шегарасында ш фонемасы түбир морфеманың соңында ямаса аффикс морфемалардың басында келип алдындағы ямаса соңындағы с ямаса з фонемаларын ш фонемасына айландырады: *қошышы, душышы, ашыша* хәм т.б.

Ш фонемасы түбир морфемалар хәм морфемалар шегарасында *к, қ, ш, л, т, п* фонемалары менен қабатласып келеди: *ешки, уиқың, ашышы, ашлар, душышы, ашты, ашлық* хәм т.б.

К даўыссызы ата түркий тилде сөзлердиң басында жумсалған. Ол әсиресе қыпшақ тиллеринде турақлы сыпатқа ийе. Сөздиң ортасында да жийи қолланылған. Бул сыпатлы белгилер хәзирги қарақалпақ тилиндеги к даўыссызына да тән. Морфемалар шегарасында к даўыссызына тамамланған сөзге даўыслы фонемадан басланатуғын аффикс қосылғанда к даўыссызы г даўыссызы менен алмасады: *ек - егин, төк - төгин* хәм т.б. Қ даўыссызы да түркий тиллерде ертеде пайда болған. Сөзлердиң барлық позицияларында жийи қолланылады. Морфемалар шегарасында қ даўыссызына тамамланған сөзге

дауыссыз фонемадан басланған аффикс қосылғанда қ дауыссыз ғ дауыссыз менен алмасады: *тарақ+ы = тарағы, бармақ+ы =бармағы* хәм т.б.

Бул дауыссыздың к сеси де, қ сеси де аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Олардың қайсы бириниң қосылыуы түбир морфемадағы дауыссыз фонемалардың жууан хәм жиңишке екенине байланыссы болады.

Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында к хәм қ сеслери *п, с, т, ш, л, м, н, к,қ* дауыссызлары менен қабатласып жумсалады: *кексе, қақса, өктем, ақтар, өкше, ақша, тақла, көкле, жақла, ақмақ, бүкшең* хәм т.б.

К хәм қ дауыссызларының сөз позицияларында жумсалыуы, басқа дауыссызлар менен қабатласып келиуі, морфемалар шегарасында үнли дауыссызларға айланыуы усаған улыұмалық белгилер олардың бир фонеманың еки түрли реңки екенине байланыссы болса керек.

Дауыссызларға берилген бул сыпатламалар айырым сөзлердеги сеслердиң алмасыу себеплерин дурыс анықлауымызға мүмкиншилик береді. түсиниўге тийкар болады.

4. Аффикс морфемалардың дүзилиси хәм вариантлары

Аффикс морфемалар түбир морфемаларға ямаса сөз тийкарларына қосылып жаңа сөз жасау, форма жасау ямаса сөз өзгертиу хызметин атқарады. Аффикс морфемалар бууын қурылысы хәм фонемалық қурамы бойынша төмендегидей түрлерге бөлинеді:

1. Тек дауыссыз фонемадан ибарат ашық бууын түриндеги аффикс морфемалар. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги *а, е, ы, и* дауыссыз фонемалары сөз жасаушы, форма жасаушы хәм сөз өзгертиуши аффикс хызметинде қолланылыуын көрсетиуіге болады: *сан - а, тис - е, қазақ - ы, өзбек - и* (сөз жасаушы форма хызметинде), *бар - а, кел - е* (форма жасаушы морфема хызметинде),

ағам - а, иним - е, кітаб - ы, көйлег - и (сөз өзгертуші морфема хызметінде) хәм т.б.

2. Қазақ тили материаллары тийкарында түркий тиллердеги сөзлик пәт хәм сингармонизм нызамын терең изертлеген илимпаз Ә.Жүнисбековтың анықлауынша, бууыннан киши морфема болмайды. Сингармонизм просодикалық бирлик сыпатында бууынлар аркалы жүзеге шығарады, сонлықтан тек дауыссыздан туратуғын морфема болмайды.¹ Бул пикир айрықша дыққатқа ылайық хәм ол бурын тюркологияда айтылмаған жаңа мағлыұмат болып есапланады.

Хақыйқатында да, бууынды пайда етиуші тийкарғы курал - дауыслы фонема. Тек дауыссыздың өзи бууынды дүзе алмайды. Екиншиден, түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде еки дауыслы қатар келип қалған жағдайда олардың араларына дауыссыз фонема қосылады ямаса еки дауыслы фонеманың биреуи түсип қалады. Хәзирги түркий тиллердің хәммесинде де айырым морфемалардың тек дауыссыздан туратуғын варианты көрсетилип киятыр. Бирақ Ә.Жүнисбековтың пикирине сүйенсек, онда морфеманың тек дауыссыздан туратуғын вариантының болмайтұғынын мойынлауымыз керек. Өйткени, түбир морфема ямаса сөз тийкары дауыслы фонемаға тамамланса хәм оған дауыслы фонемадан басланған аффикс морфема ямаса екинши бир түбир морфема қосылса қабатласқан еки дауыслы фонеманың алдыңғысы түсип қалады. Ал хәзирги түркий тиллерде айырым морфемалардың тек дауыссыздан туратуғын варианты бар деп киятырған түсиниклеримизде қабатласқан еки дауыслының кейингиси түсип қалады деген пикирден пайда болған. Хақыйқатында, тийкарынан дауыслы фонемалар қабатласқанда олардың алдыңғысы түсип қалады. Буны төмендеги тил фактлери толық тастыйықлайды: *жету+еу* = *жетеу*, *халқы+абад* = *Халқабад*, *сары+ала* = *сарала*, *тара+ақ* = *тарақ* хәм т.б. А.Дәулетов өз мий-

¹ Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. докт. дисс.... –Алма-Ата: 1988. С.25.

нетінде¹ Ә.Жүнісбековтың пикирин қоллап-қуғатлайды хәм қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты болмайтуғынын, бирақ хәзирги қарақалпақ тилинде айырым қосымталардың даўыссыздан ибарат вариантлары қабыл етилгени хәққинда мағлыўматлар келтиреди. Биз де Ә.Жүнісбековтың пикирине толық қосыламыз.

Еки фонемадан туратуғын ашық хәм туйық буўын түриндеги аффикс морфемалар. Булар хәзирги қарақалпақ тилинде саны бойынша оғада көп: =ық//=ик, =ақ//=ек, =ыс//=ис, =ма//=ме хәм т.б. Олар сөз жасаў, форма жасаў хәм сөз өзгертиў хызметлеринде қолланылады. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде еки фонемалы морфемалар еки варианттан алты вариантқа шекем ийе. Ал жанлы сөйлеў тилин есапқа алсақ айырым аффикс морфема вариантлары 10 - 12 ге шекем жетеди: =ның//=ниң (алманың, гүзениң), =дың//=диң (қардың, белдиң), =тың//=тиң (аттың, тистиң), =нуң//=нүң (қумнуң, түннүң), =дуң//=дүң (қуўдуң, гүлдүң), =туң//=түң (қустуң, түстүң).

4. Үш фонемалы аффикс морфемалар да хәзирги қарақалпақ тилинде көп. Олар даўыссыз + даўыссыз + даўыссыз, даўыссыз + даўыссыз + даўыссыз түринде көринеди. Үш фонемалы аффикс морфемалардың ишинде даўыссыз+даўыссыз+даўыссыз қамаў буўын түриндеги аффикс морфемалар саны бойынша да, қолланылыўы бойынша да, сондай-ақ хызмети хәм вариантларының көп болыўы жағынан да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, =ның//=ниң, =дың//=диң, =тың//=тиң, =ған//=ген, =қан//=кен, -жан, =кер//=гер, =шақ//=шек хәм т.б.

Үш фонемалы морфеманың даўыссыз+даўыссыз+даўыссыз түри еки буўыннан жасалып, олар онша көп емес: =асы//=еси, =ыра//=ира хәм т.б.

5. Төрт фонемалы аффикс морфемалар бир буўынлы хәм еки буўынлы болып келеди. Олардың бир буўынлысы даўыссыз + даўыссыз + даўыссыз+даўыссыз сеслик дүзилисине (мәселен, -ғылт) хәм даўыссыз +

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: 1999. Б.260-265.

даўыссыз+даўыслы+даўыссыз (мәселен, -стан) сеслик дүзилисине ийе. Бирақ олар саны бойынша аз хәм бир вариантлы болып келеди. Олардың еки буўынлы түри *даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз+ даўыслы* (мәселен, -нама, -зада, -хана, =малы//=мели хәм т.б.), *даўыслы+даўыссыз+ даўыслы+даўыссыз* (мәселен, -алақ, =ырақ//=ирек, =аўық//=еўик хәм т.б.), *даўыс-лы+даўыссыз+даўыссыз+даўыслы* (мәселен, =ылды//=илди, =ылда//=илде хәм т.б.) сеслик дүзилисине ийе.

6. Хәзирги қарақалпақ тилинде бес, алты хәм оннан да артық фонемалардан ибарат аффикс морфемалар ушырасады. Олар еки хәм үш буўыннан турып, еки хәм үш аффикстиң биригиўинен жасалған қоспа аффикслер болып есапланады. Оларға келбетлик *фейилдиң*, хал *фейилдиң*, атаўыш *фейилдиң* формалары, сондай-ақ айырым сөз жасаўшы аффикслер киреди: *-туғын*, *=ғанлық//=генлик*, *=ғанлы//=генли*, *=ғандай//=гендей*, *=ғанлықтан//= генликтен*, *=шылық//=шилиқ* хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда түбир морфеманың ямаса тийкардың қандай фонемаға тамамланғанына қарап түрли өзгерислер келип шығады. Усыннан аффикс морфемалардың көп вариантлылығы келип шығады. Көп вариантлы аффикс морфемалар түбир хәм тийкарларға сингармонизм нызамы бойынша жалғанады: егер түбир ямаса тийкар *даўыслы* ямаса үнли *даўыссыз* фонемаға тамамланса оған аффикс морфеманың *даўыслы* ямаса үнсиз *даўыссыздан* басланатуғын варианты жалғанады. Бунда ассимиляция, сеслердиң алмасыўы хәм түсип қалыў кубылыслары көбирек ушырасады. Егер түбир ямаса тийкар үнсиз *даўыссыз* фонемаға тамамланса, оған аффикс морфеманың үнсизден басланған варианты жалғанады. Онда сеслик өзгерислер аз ушырасады.

Әлбетте, қарақалпақ тилиндеги барлық аффикс морфемалар көп вариантлы емес. Араб-парсы тиллеринен өзлестирилген *-кеш*, *-хана*, *-стан*, *-кер* хәм т.б. аффикс морфемалар да бар. Олар түбир ямаса тийкардың қандай фо-

немаға тамамланғанына қарамастан жалғана береді. Бул жағдай араб-парсы тиллерінде сингармонизмнің жоқ болыуы менен байланысly.

Улыўма айтқанда, түбир хәм аффикс морфемалар арасында фонологи-ялық дүзиліси жағынан улыўма уаслықлар болыу менен қатар даўысly хәм даўыссыз фонемалардың жумсалыуы, буўын қурылысы бойынша бир қатар өзгешеликлерге де ийе. Түбир морфемаларда да, аффикс морфемаларда да *даўыссыз+ даўысly+ даўыссыз* түріндеги қамаў буўынлар көп ушырасады. Бул түркий тиллерде дәслепки түбир морфемалардың үш фонемадан ибарат болған деген пикирлерди тастыйықлайды. Түбир морфемалардың айырым таңлақ хәм жанапайларды есапқа алмағанда бир даўысly, сондай-ақ бир даўыссыздан жасалмаўы, олардан тек даўысly фонемалардың айырымларының жумсалыуы жағынан шеклениуи хәм даўыссыздан улыўма жасалмаўы олар арасындағы улыўмалық байланысларды көрсетеди. Биз усыған тийкарланып көмекши сөзлерди хәм аффикслерди мәнили сөзлерден келип шыққан деген шамалаўдың объективлик шынлыққа жақын екенине қосыламыз. Қарақалпақ тилинде бир даўыссыздан туратуғын түбир морфема болмайды. Бундай жағдай таңлақ хәм жанапайларда да ушыраспайды. Бул аффикс морфеманың тек даўыссыздан туратуғын варианты болмайды деген пикирдің дурысlyғын еле де тастыйықлайды.

Аффикс морфема вариантларында *a - e* фонемаларының алмасыуы көплек сан мәнисин билдириуи лар - лер аффиксинде көринеди. Бунда олардың алмасып жумсалыуының төмендегидей себеплери бар. Ерте ўақытларда түбир морфемаларда *a* фонемасы менен *e* фонемасы өз ара жуўан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Соң түркий тиллерге, соның ишинде қарақалпақ тилине араб тилинің тәсири арқалы *ə* фонемасының кирип келиуи менен *a* фонемасы менен *ə* фонемасы түбир морфемаларда жуўан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Ал аффикс морфемаларда хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде *ə* фонемасы жумсалмайды. Сонлықтан *a* фонемасы *e* фонемасы менен оппозиция дүзеди.

Солай етип, аффикс морфемалардың вариантларында даўыслы фонемалардың алмасып жумсалыўында тийкарғы дерек сингармонизм болады. Оның сөзди шөлкемлестириўшилиқ хызметине байланыслы даўыслы фонемалар аффикс морфемаларда алмасып жумсалады.

Қарақалпақ тилинде айырым аффикс морфема вариантларында *a - e - u* фонемаларының алмасыўы да ушырасады. Мәселен, буған келбетлик жасаўшы *шақ - шек - шик*¹ аффиксин көрсетиўге болады: ашыўшақ-кеўилшек-төменшиқ.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфема вариантларының изертленбеўи олардағы алмасыўшы фонемаларды анықлаўды қыйынластырады. Айырым қосымталар бир аффикстин варианты ма ямаса ҳәр қыйлы аффикс екенин анықлаў қыйын. Өйткени, аффикслерде де синонимия, омонимия қубылыслары көп ушырасады. Мәселен, «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» (Нөкис, 1981, 80-бет) сабақлығында «=ғыш//=гиш, =қыш//=киш аффикслери фейил тийкарына жалғанып, сынға, сыпатқа тән белгилерди билдиреди», - деп көрсетилген. Ал соңғы шыққан «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология» (Нөкис, 1994, 50-бет) мийнетинде тек бул аффикстин =ғақ//=гек, =қақ//=кек вариантлары фейилден бейимлилик, уқыплылық белгисин билдириўши келбетликлерди жасаўшы аффикс сыпатында берилген. Бирақ бул аффикстин =қаш//=кеш варианты ҳаққында ҳеш нәрсе айтылмайды. Ҳақыйқатында =қаш//=кеш аффикси =қыш//=киш, =ғыш//=гиш аффикслериниң варианты ма? - деген сораў туўылады. Жоқарыда көрсетилген сабақлықта -қаш вариантына тек қыйқаш (қас) сөзи мысал сыпатында берилген. Ал -кеш варианты тек көрсетилгени менен оған улыўма мысал келтирилмеген. Тийкарында бул аффикстин хәзирги қарақалпақ жанлы сөйлеў тилинде =қыш//=киш, =ғыш//=гиш (=қуш//=күш, =ғуш//=гүш) варианты бар. Қаш хәм кеш бул аффикстин варианты емес. Жоқарыда келти-

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. –Нөкис: Билим. 1994. Б.48.

рилген *қыйқаш* сөзи, бизиңше, бириккен қоспа сөз болып, ол *қыйық* хәм *қас* сөзлериниң қосылыўынан жасалған. Қыйық сөзи гаплогологияға ушыраған, ал қас сөзиндеги с фонемасы ш фонемасы менен алмасқан.

Қарақалпақ тилине басқа тиллерден өзлестирілген *банк, танк, факт, парк* хәм т.б. сыяқлы ақыры кн, кт, рк даўыссызларына тамамланған сөзлерге аффикс морфемалардың тек жиңишке варианты ғана жалғанады. Мысалы, *банкте, танктен, фактке, паркте* хәм т.б. Бунда аффикс морфеманың жиңишке вариантының жалғаныўы банк, танк сөзлериниң эпитеза қубылысына ушырап, олардың банки, танки болып айтылыўы, ал факт, парк сөзлериниң эпентеза қубылысына ушырап *факит, парик* болып айтылыўы себепши болса керек. Усыған байланыслы бул сөзлерге аффикс морфемалардың жиңишке варианты жалғанған. Бирақ жанлы сөйлеў тилинде бул сөзлерге аффикс морфеманың сәйкес жуўан вариантын қосыў жағдайы да ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аффикслик морфема вариантларында даўыссыз фонемалардың алмасып жумсалыўы түбир морфеманың ақырындағы сеске, яғный илгерили тәсирге байланыслы келип шығады. Хәзирги тил билими көз-қарасынан олар фонетикалық сеслик алмасыўлар деп қаралғаны менен аффикслик морфема вариантларында даўыссызлардың тарийхий раўажланыўларының излери сезиледи. Соның менен бирге аффикслик морфема вариантларында даўыссызлардың алмасыўы сөз шақапларында, олардың морфологиялық категорияларында түрлише болып келеди. Усы жағдайларды есапқа алып, биз оларды морфонологиялық қубылыс сыпатында қарастырамыз.

Б-П-М даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфемалардың вариантлары хәзирги қарақалпақ тилинде жийи ушырасады. Олар илгерили тәсирге байланыслы атаўыш фейил жасаўшы =бак//=бек, =пақ//=пек, =мақ//=мек, атлық хәм фейилдиң бетин билдириўши =бан//=бен, =пан//=пен, =ман//=мен, болымсыз фейил хәм атлық жасаўшы =ба//=бе, =па//=пе,

=ма//=ме ҳам т.б. аффикс морфемаларда бир-бири менен алмасып жумсалады. Бул аффикслердин б даўиссызынан басланатуғын варианты ақыры үнли даўиссызларға ҳам мурынлық сонорларға тамамланған сөзлерге (дизбек, бажбан, сүзбе, қурынбақ ҳам т.б.), п даўиссызынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўиссызларға питкен сөзлерге (шертпек, көшпек, тартпа, артықпан), ал м даўиссызынан басланатуғын варианты ақыры даўислыға ҳам аўызлық сонорларға питкен сөзлерге жалғанады (бараман, қырма, бармақ, илмек ҳам т.б.).

Қарақалпақ тилинде бул үш даўиссыздың алмасыўынан дүзилген - бенен//-пенен//-менен тиркеўишлери, =ма//=ме, =ба//=бе, =па//=пе сораў жанапайларының вариантларының илгерили тәсирге байланысly алмасыўы жоқарыда келтирилген аффикслерден өзгешеликлерге ийе. Тиркеўишлердин бенен варианты ақыры үнли даўиссызға, пенен варианты ақыры үнсиз даўиссызға, ал менен варианты даўислыларға ҳам барлық сонор даўиссызларға тамамланған сөзлерге дизбеклесип келеди. Мысалы, таз бенен, таж бенен, саат пенен, шаш пенен, қара менен, алма менен, сәлем менен, ағаң менен ҳам т.б. Ал сораў жанапайларының вариантлары сөзлерге дизбеклесип келиўи аффикс морфемалардағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе болады. А.А.Абдуазов атлықлардағы морфонологиялық сеслик алмасыўлар ҳаққында айта келип: «...фонологиялық нейтрализация оппозиция ағзалары ортасындағы айырмашылықтың жоғалыўы менен сыпатланады. Диахрониялық жақтан фонологиялық нейтрализация ҳәтте, фонетикалық ассимиляцияның нәтийжеси болып табылады,»¹ - дейди.

Қарақалпақ тилиндеги б-п-м фонемаларының аффикс морфемаларда алмасып жумсалыўы тийкарынан ассимиляцияның нәтийжеси болыўы менен диссимиляцияның да белгилерин сақлап қалған. Бул ҳәзирги көз-қарастан оларды алмасыўшы фонемалар сыпатында қараўға тийкар болады. Ҳәзирги қарақалпақ тилинің имла қағыйдаларында бул өзгешеликлерге айрықша

¹ Абдуазов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи. Б.100.

дыққат берілмеген. Бул өзгешеликтерди есапқа алып, имла қағыйдаларына анықлаулар киргизиў дурыс жазыў мәселелерине пайдалы тәсирин тийгизеди. Бул аффикслердиң хәм көмекши сөзлердиң б даўиссызынан басланатуғын варианты н даўиссызына тамамланған сөзлерге қосылғанда кейинли тәсир нызамы бойынша н даўиссызын м даўиссызына айландырады: қурынбақ-қурымбақ, сағын ба - сағым ба хәм т.б.

Д-Т-Н фонемаларының алмасыўынан дүзилген морфемалардың вариантлары ийелик, табыс хәм шығыс сепликлериниң аффикслеринде жумсалады. Ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўиссызынан басланатуғын =дың//=диң (ийелик), =дан//=ден (шығыс) вариантлары ақыры үнли хәм аўызлық сонор даўиссызларға питкен сөзлерге жалғанады: таздың, қардың, гүлдиң, жаздың, талдан, қардан хәм т.б. Үнсизден басланатуғын =тың//=тиң (ийелик), =тан//=тен (шығыс) вариантлары ақыры үнсиз даўислыға тамамланған сөзлерге жалғанады: аттың, теректиң, китаптан хәм т.б. Ал н даўиссызынан басланатуғын =ның//=ниң (ийелик), =нан//=нен (шығыс) вариантлары ақыры даўислыларға хәм мурынлық даўиссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: алманың, тамның, қумнан, гүңнен хәм т.б.

Табыс сеплигиниң аффикслеринде д-т-н фонемаларының алмасыўы болғаны менен оларда өзгешеликтер сезиледи. Оның д даўиссызынан басланатуғын =ды//=ди варианты ақыры үнли хәм сонор даўиссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: тазды, қарды, қумды, үкемди хәм т.б. Үнсиз даўиссыздан басланатуғын =ты//=ти варианты ақыры үнсиз даўиссызларға питкен сөзлерге жалғанады: китапты, етикти, гүришти хәм т.б. Ал н даўиссызынан басланатуғын =ны//=ни хәм -н варианты ақыры даўислы сеске хәм тартымның үшінши бетинен соң жалғанады: алманы, ермени, инисин, китабын хәм т.б. Демек, буннан көринип турғанындай, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантында ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўиссызынан басланатуғын вариантына салыстырғанда өзгешелик ушырасады. Не ушын ийелик хәм шығыс сепликлериндеги сыяқлы ақыры мурынлық сонорларға

питкен сөзлерге табыс сеплигиниң =ны//=ни жалғауы жалғанбайды, яғный н-д даўиссызларының алмасыўы пайда болады?-деген орынлы сораў пайда болады.

Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде ийелик хәм табыс сеплигиниң н даўиссызынан басланатуғын варианты ески өзбек тилиниң тәсири менен сөздиң ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан жалғана берген.¹ Ал хәзирги қарақалпақ тилинде олар белгили бир нормаға түскен. Бизиңше, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантының =ны//=ни вариантының орнына да алмасып қолланылыўы аналогия жолы менен пайда болса керек. Себеби =ды//=ди тек табыс сеплигиниң формасы ғана емес, ал ол омоним болып, фейилдиң өткен мәхәл формасы хызметин де атқарады. Өткен мәхәл формасының н даўиссызынан басланатуғын варианты жоқ, ал тек д хәм т даўиссызынан басланатуғын вариантлары болып, д дан басланатуғын варианты ақыры даўислы, үнли хәм сонор даўиссызларға питкен сөзлерге, т дан басланатуғын варианты үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге жалғанады. Усындай аналогия жолы менен табыс сеплигиниң =ды//=ди варианты =ны//=ни вариантының орнына алмасып жумсалыўы қәлиплескен кубылысқа айланса керек.

=Қ/К = F/Г даўиссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфема вариантлары барыс сеплигиниң =қа//=ке, =ға//=ге, келбетлик жасаўшы =қы//=ки, =ғы//=ки, келбетлик фейил жасаўшы =қан//=кен, =ған//=ген аффикслеринде хәм т.б. ушырасады. Бул даўиссызлар илгерили тәсирге байланыслы морфонема хызметин атқарады. Оның қ даўиссызынан басланатуғын варианты ақыры жуўан буўынға хәм үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге, к даўиссызынан басланатуғын варианты жиңишке буўынға хәм үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге, ғ даўиссызынан басланатуғын варианты жуўан буўынға хәм даўислы, үнли, сонор даўиссызларға питкен сөзлерге, г даўис-

¹ Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. –Нөкис: Билим. 1995. Б.132-133.

сызынан басланатуғын варианты жуўан буўынға хәм даўыслы, үнли, сонор даўыссызларға питкен сөзлерге қосылады. Мәселен, китапқа, терекке, түски, қатқан, алмаға, қорға, елге, келген, түнги хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде бул даўыссызлардың тек биреўи ғана қатнасатуғын вариантсыз аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы -кеш, келбетлик жасаўшы -гөй аффикси. Олар қарақалпақ тилине араб-парсы тилинен өзлестирилип, хәзирги қарақалпақ тилинде аффиксоид хызметин атқарады.¹ Олар бир вариантсыз болғанлықтан сөздің қандай сеске тамамланғанлығына қарамастан қосыла береді: пахтакеш, сүүреткеш, арзагөй, хошаметгөй хәм т.б.

Бул даўыссызлардың тек жиңишке реңклериниң қатнасыўынан дүзилген еки вариантлы аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы =кер//=гер аффикси. Олардың алмасып жумсалыўы сөздің қандай сеске питкенине байланыслы болады. Егер сөз үнсиз даўыссызға тамамланса оған -кер, ал қалған үнли, даўыслы, сонор даўыссызларға тамамланса -гер варианты қосылады: саўдагер, зергер, хызметкер, мәдеткер хәм т.б. Бирақ шыпа сөзине г даўыссызынан басланатуғын вариант қосылыўы керек болса, оған керисинше, к даўыссызынан басланатуғын -кер варианты қосылады: шыпакер. Бизиңше, *кер* негизинен қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлестирилген кәр сөзи болып, оның гер варианты қарақалпақ тилине өзлестирилген соң сингармонизм нызамы нәтийжесинде пайда болған. Еле бул вариант пайда болмастан бурын *кер* аффикси сөздің ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан қосыла берген. Палкер сөзинде де ақыры сонор даўыссызға тамамланған сөзге *кер* қосылып тур. Бул кер аффиксиниң тарийхый раўажланыўы менен пайда болса керек. Кер аффиксиниң гер варианты пайда болғаннан соң олар сингармонизм нызамы бойынша сөзлерге қосыла баслаған. Бирақ айырым сөзлерге *кер* аффикси өзиниң изин қалдырған.

Д-Т даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфемалар орын сеплигиниң =да//=де, =та//=те, фейилдің өзлик дәрежесиниң

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Б.10.

=дыр//=дир, =тыр//=тир, фейилдин өткен мәхәлининиң =ды//=ди, =ты//=ти хәм т.б. аффикслеринде ушырасады. Олар түбирдин соңғы сесиниң сыпатына қарай алмасып жумсалады: ақыры даўыслы, үнли, сонор даўыссызға тамамланған сөзлерге д фонемасынан басланатуғын варианты, ақыры үнсизге тамамланатуғын сөзге т фонемасынан басланатуғын варианты қосылады. Мәселен, алмада, китапта, алдыр, толтыр, кетти хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде өзгелик дәрежениң =дыр//=дир, =тыр//=тир, атлық жасаўшы =дык//=дик, =тық//=тик аффикс морфема вариантларында даўыссыз д-т фонемаларының алмасып жумсалыўын фонетикалық ызымлар менен түрсиндириў мүмкин емес. Бул аффикслердин де д дан басланатуғын варианты ақыры даўыслы, үнли, сонор даўыссызларға, ал т дан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссызға тамамланған сөзлерге жалғанады: жулдыр, қалдық, септир, кептир хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде буған керисинше қубылыс көринеди: келтир, кемтик, өлтир, жемтик хәм т.б. Бул тарийхий жағдайлар менен байланысly. Этимологиялық жақтан д даўыссызы т даўыссызынан келип шыққан. Т даўыссызының үнлилесиў процесине ушыраўы нәтийжесинде д даўыссызы пайда болып, ол бир қатар түркий тиллерде сөз басындағы т менен алмасқан. Мәселен, хәзирги оғуз топарындағы тиллерде бул процесс күшли болып, қыпшақ топарында т даўыссызы қолланылған сөзлерде д даўыссызы қолланылады: дөрт-төрт, дағ-таў хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде қыпшақ тиллеринде де д даўыссызы қолланылған.

Л-Д-Т даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикслик морфема вариантлары онша өнимли емес. Хәзирги қарақалпақ тилинде фейил жасаўшы ең өнимли аффикс =ла//=ле болып есапланады. Ол барлық түркий тиллерде де, ертедеги жазба естеликлер тилинде де фейил жасаўшы өнимли аффикс хызметин атқарған. Махмуд Қашғарий «...ла қосымтасы атаўышлардан фейил жасайды, бул үлкен қағыйда, оны хәмме ўақта есте сақла,»¹ -деп жазған. Хәзирги қазақ тилинде л-д-т даўыссызларының аффикс морфема ва-

¹ Махмуд Қашқарий. Девану луғат-ит түрк.1. –Тошкент: Фан.1960. Б.21.

риантларында алмасыуы жанлы кубылыс. Ал қарақалпақ тилинде аффикс морфема вариантларында л дауыссызы басқа дауыслылар менен алмаспайды. Тек айырым сөзлерде л дан басланатуғын аффикслердің варианты болып есапланатуғын д дан, т дан басланатуғын вариантлар ушырасады. Бирақ д хәм т фонемаларынан басланатуғын жанлы кубылыс деп қарауға болмайды. Олар тек белгили сөзлерде ғана көринеди. Мәселен, үнде сөзинде диссимиляция кубылысы нәтийжесинде =ла//=ле аффиксиниң =да//=де варианты алмасқан. Ал та варианты жанлы сөйлеу тилинде әдебий тилдеги =ла//=ле вариантының орнына алмасып қолланылады: исле-исте, тисле-тисте хәм т.б. Бунда т дан басланатуғын варианттың алмасып қолланылыуы илгерили тәсирдің нәтийжеси болып табылады.

Қазақ тил билиминде А.Хасенова =ла//=ле аффиксиниң =да//=де, =та//=те фонетикалық вариантлары менен қатар =ра//=ре, =на//=не вариантлары да бар¹, - дейди. Ал А.Ғуламов өзбек тилинде =ра//=ре, =на//=не аффикслерин =ла//=ле аффиксиниң варианты сыпатында емес, тек хызмети жағынан жақын басқа аффикс², -деп көрсетеди. Қарақалпақ тилинде мөңре, жыйна, кисне хәм т.б. сөзлерде ра хәм на =ла//=ле аффиксине хызмети хәм мәниси жақын болғаны менен оларды вариант сыпатында қарап болмайды. А.Ғуламовтың бул хәққында пикири шынлыққа сәйкес келеди. Себеби айырым фейил сөзлерге =қа//=ке аффикси қосылғанда да ол ла//=ле аффиксиниң хызметин атқарады: ийис+ке=ийиске, бақ+қа=байқа хәм т.б.

Р-З/С дауыссызларының алмасыуынан дүзилген аффикс морфема вариантлары келбетлик фейилдің болымлы =ар//=ер менен болымсыз аффикси =мас//=мес вариантларындағы р менен с дауыссызы, сондай-ақ фейилдің өзгелик дәрежесиниң =дыр//=дир, =тыр//=тир варианты менен =қыз//=киз, =ғыз//=гиз вариантындағы р менен з дауыссызларын көрсетиуге болады: ке-

¹ Хасенова А. Қазақ тилиндегі ла//=ле аффиксти туынды түбир етістіктер. –Алматы: 1957. АН СССР. С.7-8.

² Гулямов А.Г. Об аффиксе -ла в узбекском языке. – Ученые записи Ташкентского пединститута, вып.1., 1947. Б.41-42.

лер-келмес, барар-бармас, алдыр-алғыз, келтир-келгиз хәм т.б. Н.К.Дмитриев түркмен тилинде фейилдин болымсыз формасында р даўысызының толық сақланыўын, тек ғана оның көплик санының үшінши бетинде з даўыссызының пайда болыўын атап көрсетеди.¹

Солай етип, қарақалпақ тилинің айырым аффикслеринде ротацизмнің излери сақланып қалған. Р-с алмасыўы түркий тиллердин айырымларында ассимиляция нәтийжесинде з даўыссызының с даўыссызына айланыўынан келип шыққан.

М.Томанов қазақ тилиндеги =сыра//=сире аффикси менен =сыз//=сиз аффиксин этимологиялық жақтан бир деп қарап, оларда да ротацизмнің изи сақланғанын көрсетеди.²

¹ Дмитриев Н.К. Соответствие р/з – ИСГТЯ.1. Фонетика. С.324-325.

² Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алмата: Мектеп. 1981. Б.33-34.

Ш. Морфонология хэм сингармонизм

1. Морфонология хэм даўыслылар сингармонизми

Сингармонизм фонетикаға да, морфологияға да теңдей қатнаслы универсаль тиллик кубылыс. Түркий тиллердиң вокализм системасын хэм сингармонизм кубылысын терең изертлеген М.А.Черкасский « ... даўыслылар үнлеслиги морфонологиялық ызыамлылықлар болып есапланады, себеби бул кубылыслар генетикалық жақтан еки -фонетикалық хэм морфологиялық факторлардан келип шыққан,»¹ - дейди. Илимпаз тек даўыслылар үнлеслигин арнаўлы изертлегенликтен хэм даўыслылар үнлеслигин морфонологиялық мәселе сыпатында көрсеткен.

В.Б.Касевич өзиниң мийнетинде сингармонизмге айрықша тоқтап, оның морфонология менен байланысын ашып берийге хәрекет еткен. Оның бул хәккында пикирин сөзбе-сөз келтириўди макул көрдик: «Сингармонизм менен морфонологияның тиккелей байланысы анық. Хәтте сингармонизм бир ўақытта морфонологияның үш тараўына да (морфонологияның Н.С.Трубецкой тәрәпинен көрсетилген теориялары - М.Қ.) қатнаслы деп айтйўға болады. Бириншиден, сингармонизм ызыамлары морфемалардың фонологиялық келбетин белгилейди, яғный морфемалар шегарасында қандай фонемалардың дизбеклесетуғынын ямаса дизбеклесе алмайтуғынын анықлайды. Екиншиден, аффикс фонемалары сингармониялық тиллерде түбирдиң фонологиялық сыпатына ғәрезли түрде өзгериске ушырайды. Үшиншиден, сингармонизм ызыамы улыўма сөздиң фонологиялық сыпатын белгилейди.»¹

Солай етип, сингармонизм морфонология менен тиккелей байланыслы кубылыс. Ол морфонологиялық кубылысларды пайда етийши, морфемалар биригийинде түрли сеслик өзгерислерди жүзеге шығарыўшы ызыам болып есапланады. Ол фонетикаға да, морфологияға да теңдей тийисли.

¹ Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. – М.: Наука.1965. С.128.

Жоқарыда да айтылып өтилгеніндей, сингармонизм дегенде сөзлердегі дауыссыз және дауыссыз фонемалардың, буындардың, түбір және қосымталардың, морфемалардың, сөз дизайнындағы және қоспа сөзлердегі иргелес сөздердің ұлыма үнлесімі, өз-ара сәйкесімі түсінледі. Сингармонизм ұсындай кең түсінік болғанлықтан, оны тереңрек үйренімі мақсетінде оны дауыссызлар сингармонизмі және дауыссызлар сингармонизмі деп бөлімі қабыл етілген. Бұндай етіп бөлімі сингармонизмді үйреніміде теориялық жақтан да, әмелі жақтан да үлкен әһміетке иіе болады. Дауыссызлар сингармонизмі екі ямаса көп буынлы сөзлердегі дауыссыз фонемалардың өз-ара үнлесімі болып есапланады. Дауыссызлар үнлесімін буын үнлесімі деп атаміға болады. Себебі буынды пайда етіміші дауыссыз фонема. Дауыссызлар сингармонизмінде екі ямаса көп буынлы сөзлердегі бірінші буын тійкарғы хызмет атқарады. Усы бірінші буындағы дауыссыз фонеманың жуған-жінішкелегі және ерінлік-езімілік болыміна байланысы соңғы буындардағы дауыссыз фонемаларда соған сәйкесленіп келеді. Дауыссызлар сингармонизмі екі түрлі көрініске иіе: буын құрылысындағы дауыссызлардың жуған және жінішкелімі жағынан үнлесіп келімі; буын құрылысындағы дауыссызлардың езімілік ямаса ерінлік болып үнлесіп келімі. Дәслепкі көрінісі - таңлай үнлесімі, кейінгісі - ерін үнлесімі болып есапланады.

Таңлай үнлесімі хәзіргі түркі тілдерде кең тарқалған және тұрақлы сыпатқа иіе. Түркі тілдердің ішінде дауыссызлардың таңлай үнлесімі қарайым тілінде дауыссызлардың үнлесімі менен алмасқан, ал өзбек тілінде болса түркі емес тілдердің тәсірі нәтіжіесінде пүткіллей жоғалған.¹ Дүньяда таза тіл болмайды. Себебі тіл ійелері болған миллетлер, халықлар бір-бірі менен мәдений, экономикалық, сией қатнасықлар жасайды. Усы процессте бір тілден екінші тілге сөзлер өзлестіріледі. Қарақалпақ тілінде де сингармонизмі жоқ араб-парсы, рус тілі және

¹ Касевич В.Б. Морфонология. С.119-120.

ол арқалы басқа тиллерден көп санлы сөзлер ушырасады. Бундай сөзлердің көпшилигі таңлай үнлеслигине бағынбайды. Мәселен, *инсан, әдираспан, мақсет, хызмет, студент, радио, китап* хәм т.б. Екиншиден, қоспа сөзлер бул ыызамға бағынбайды: *Бегжан, түйетауық, Қараөзек, Тахтакөпир* хәм т.б. Үшиншиден, қарақалпақ тилинде бир вариантлы хана, стан, гөй, кер, кеш, дики хәм т.б. аффикслер сөз түбириниң жууан-жиңишкелигине қарама-стан қосылады. Нәтийжеде олар таңлай үнлеслигиниң бузылыуына алып келеди. Хәқыйқатында бундай аффикслер сингармонизми жоқ тиллерден кирген хәм аффиксоидлардан ибарат. Ал қалған жағдайда таңлай үнлеслиги сақланады.

Сингармонизм менен морфонологияның байланысы түбир морфемаларға аффикс морфемалардың таңлай үнлеслиги бойынша қосылыуында анық көринеди. Көп вариантлы аффикс морфемалар түбир морфеманың қурылысындағы соңғы бууынның жууан-жиңишкелигинен ғәрезли болады: *терек-лер, жол-лар, мектеп-ке, қала-лар* хәм т.б. Түбир морфема таңлай үнлеслиги менен үнлеспей турғаны менен аффикс морфема оның қурылысындағы соңғы бууынға үнлесип келеди: *китап-лар, бийдай-лық, мақсет-ке, хызмет-ши* хәм т.б. Таңлай үнлеслиги аффикс морфемалардағы дауыслы фонемалардың жууан-жиңишкелиги бойынша алмасыуын келтирип шығарады.

Морфонологияда тийкарғы мәселе фонемалардың алмасыуы екени мәлим. Усы көз-қарастан нәзер аударсақ, таңлай үнлеслиги жууан хәм жиңишке фонемалардың алмасыуын келтирип шығаратуғын дерек болып есапланады.

Бул жерде орынлы сорау тууылыуы мүмкин: фонетиканың таңлай үнлеслигин түсиндириудеги үлеси қандай? Морфонологияның үлеси қандай? Түбир морфемадағы таңлай үнлеслиги көбирек фонетиканың үлесине тийисли. Ол таңлай үнлеслиги бойынша үнлескен сөздің айтылыу хәм еситилиу өзгешеликлерин үйрениуде изертлеу объекти етип алады.

¹ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. С.74.

Ал морфонологияда морфемалар биригиуінде пайда болған таңлай үн-леслиги, түбир морфемадағы жууан ямаса жиңишке дауыслының аффикс морфемадағы дауыслыға тәсир етиуи, оның себеплери үйрениледи. В.А.Богородицкий түркий тиллердин ең баслы айырықшалығы ондағы сингармонизм кубылысы екенин көрсетип, « ... түбирдеги дауыслы белгили дәрежеде суффикс хәм жалғаулардағы дауыслының түрин өзгертеди. Бунда түбирдеги дауыслы көмекши морфемадағы дауыслыға қарағанда әхмийетли бир айырмашылығы менен көзге түседи: түбирдеги дауыслы өзиншелик өзгешеликлерин сақлай отырып, ол басқа дауыслылар менен орын алмаспайды. Ал көмекши морфемадағы дауыслылар болса, тек еки тийкарғы көринисте келиу менен (я ашық дауыслы, я қысық) шекленеди. Онда да түбирдеги дауыслының жууан хәм жиңишке, сондай-ақ еринлик ямаса езиулик болып келиу ыңғайына қарай түрин өзгертип отырады,»¹ дейди. Бунда түбир морфемадағы дауыслы фонеманың тәсирине байланыслы аффикс морфемадағы фонемалардың алмасыуы тастыйықланады. Усы таңлай үнлеслиги тийкарында аффикс морфемалар жууан хәм жиңишке вариантларда жумсалады.

Қарақалпақ тилинде дауыслылар сингармонизмининң екинши көриниси ерин үнлеслиги болып табылады. А.Дәулетов қарақалпақ тилиндеги ерин үнлеслиги ҳаққында айтылған пикирлерге сын көз-қарастан қарап, бул ҳаққында пикирлердин ҳәр қыйлы екенин ескертеди. Ол былай жазады: «Усы дәуирге шекем ерин үнлеслиги дегенде тек бир тәреплеме биринши бууындағы еринлик дауыслылардың (а, о, у, ү) екинши бууындағы қысық дауыслылардың еринлик болып келиуин талап етиуи түсинилип келген болса, енди дауыслылардың лабиальлық сингармонизмин кеңирек көлемде түсиниу керек деп ойлаймыз. Бириншиден, дауыслылардың лабиальлық сингармонизми еки түрли көринисте болады: еринлик (қулун, күлкү, бөлөк) хәм езиулик (бала, сәлем, келип), екиншиден, лабиальлық сингармонизм бир бууынлы сөзлерде еринлик дауыслылар менен қоңсылас келген дауыссызлар ортасында мудама

¹ Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. –Казань: 1953. С.117.

хәм турақлы түрде көринеди»¹. Демек, ерин үнлеслиги дегенде сөзлердеги даўыссылардың биргелкили езиўлик ямаса биргелкили еринлик болып үнлесип келиўи түсинилиўи зәрүр. Ал бир буўынлы сөзлерде болса даўыссыз фонемалардың өз-ара биргелкили еринлик ямаса биргелкили езиўлик болып келиўи есапқа алынады. Сөзлердеги бул үнлеслик, сондай-ақ таңлай үнлеслиги де бир ўақытта иске асады.

Морфонологияда түбир морфемаларға аффикс морфемалар жалғанғанда түбирдеги ерин үнлеслигине байланыслы аффикс морфемаларда даўыссыз фонемалардың алмасыўы үйрениледі. Ерин үнлеслиги жартылай үнлеслик болған соң түбирдеги ерин үнлеслигиниң тәсири аффикс морфемаларға жетпеўи де мүмкин. Бундай жағдайда еринлик хәм езиўлик даўыссыз фонемалардың алмасыўы болмайды. Мысалы, гүллөримиз, уйқусызлық хәм т.б. Бунда ерин үнлеслигиниң тәсири бир морфемадан ары өтип кетпейди. Бирақ оның езиўлик көриниси толық сақланады: тереклердиң, мектеплерге хәм т.б.

Солай етип, даўыссылар сингармонизми даўыссыз фонемалардың алмасыўын келтирип шығарыўшы дерек болып есапланады. Ал өз гезегинде фонемалардың алмасыўы морфонология тараўының тийкарғы изертлеў объекти болып есапланады.

2. Морфонология хәм даўыссызлар сингармонизми

Даўыссызлар сингармонизминен буўынның қурылысындағы даўыссыз менен даўыссызлардың, буўын менен буўын, түбир менен аффикс, аффикс пенен аффикс, сөз дизбеклери хәм қоспа сөз сыңарлары шегарасындағы иргелес фонемалардың үнлеслигин түсинемиз. Түбир менен аффикс морфемалар шегарасындағы иргелес сөзлер үнлеслиги ассимиляция қубылысы деп жүритилип келди. Ал ассимиляция қубылысы сингармонизмнен бөлек, өз алдына сөзлик нызам сыпатында қарастырылды. Хәқыйқатында ассимиляция

¹ Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. Б.52.

қубылысы даўыссызлар сингармонизиминиң бир көриниси болып есапланады. Ассимиляция қубылысы ҳаққындағы шатаслықлар қарақалпақ тил билиминде А.Дәўлетов тәрәпинен қайта қарастырылып, оның даўыссызлар сингармонизиминиң көриниси екени, даўыссызлар сингармонизми кең түсиник екени дәлилленип көрсетилди.

Бизиң тийкарғы мақсетимиз даўыссызлар сингармонизми менен морфология арасындағы байланысты анықлаўдан ибарат. Бизиң пикиримизше, түбир менен аффикс, аффикс пенен аффикс, сөз дизбеклери хәм қоспа сөз сыңарлары шегарасындағы иргелес сеслердиң үнлеслиги морфологиялық мәселе болып есапланады. Усы күнге шекем бул мәселелер фонетика тараўында үйренилгени менен көплеген илимпазлар оның морфологияға тийисли тәрәплериниң көп екенин ескертеди. Өйткени түбир морфемаларға аффикслер қосылғанда түбир морфемада ямаса аффикс морфемада болатуғын сеслик өзгерислер олардың қандай сөз шақапларына қатнаслы болыўына байланыслы өзгешеликлерге ийе болады. Мәселен, қарақалпақ тилинде к/к үнсиз даўыссызына тамамланған сөзге даўыслы фонемадан басланған аффикс қосылғанда ол сәйкес ғ/г даўыссызына айланады: *қазақ+ы=қазағы, өзбек+и=өзбеги, тарақ+ы=тарағы, жүрек+и=жүреги* хәм т.б. Бунда атлықларға тартымның 3 бетиниң даўыслыдан басланған қосымтасы қосылып, оның қайсы бетке тийисли екенин билдирип тур. Ал *қазақ* хәм *өзбек* сөзлерине келбетлик жасаўшы ы/и аффикслери жалғанғанда үнсиз к/к сеслери сәйкес үнли ғ/г сеслери менен алмаспайды: *қазақ+ы=қазақы* (қой), *өзбек+и=өзбеки* (шапан). Бул морфемалар шегарасындағы үнлеслик тек фонетикалық емес, ал морфологиялық өзгешеликлерге байланыслы екенин толық дәлиллейди. Сондай-ақ қарақалпақ тилинде үнсиз п даўыссызына тамамланған сөзлерге даўыслыдан басланған аффикс қосылса, ол үнли б даўыссызына айланады: *тап+таба* (алмады), *гүмп+ир=гүмбир* (етти) хәм т.б. Ал үнсиз п даўыссызына тамамланған фейил сөзлерге хал фейилдиң =ып//=ип қосымтасы қосылғанда түбирдеги п даўыссызы ў даўыссызы менен

алмасады: *тап+ып=таўып*, *жап+ып=жаўып* хәм т.б. Бундай мысаллар түбир хәм аффикслер арасындағы сеслик өзгерислерди морфонологияның изертлеў объектине жатқарыўға толық болатуғынын көрсетеди. Түбир хәм аффикс, сөз дизбеги хәм қоспа сөз сыңарлары шегарасындағы иргелес сөзлер ортасындағы фонемалардың алмасыўы бир тәрептен фонетикаға байланысly болса, екиншиден, морфологияға, атап айтқанда, аффикслердиң қандай хызмет атқарыўына, олардың семантикасына, вариантларының санына да байланысly болады.

Қарақалпақ тилиндеги морфемалардың биригиўинде төмендегидей морфонологиялық кубылыслар пайда болады:

1. Аффикс морфема вариантларында даўыссыз фонемалардың алмасыўы. Бул морфемалар шегарасындағы иргелес фонемалардың алдыңғысының соңғысына тәсири нәтийжесинде пайда болады. Аффикс морфема вариантларында даўыссыз фонемалардың алмасыўы түрлише көринисте болады. Мәселен, атлықтың сеплик жалғаўында н - д - т, болымсыз фейил жасаўшы аффикслерде м - б - п, атлық хәм келбетлик жасаўшы айырым аффикслерде к/қ -г/ғ, фейилдиң мәхәл формаларында д - т хәм т.б. Биз соңғы бапта олардың хәр бирине арнаўлы тоқтап өтемиз. Қарақалпақ тилиндеги сөз дизбеклери хәм қоспа сөзлер шегарасындағы иргелес фонемалар ортасында да алдыңғы сестидиң кейинги сеске тәсири нәтийжесинде үнсиз даўыссызлардың үнли даўыссызлар менен алмасыўы көбирек ушырасады. Олар жазыўда есапқа алынбағаны менен жанлы сөйлеў тилинде олардың алмасыўы турақлы кубылыс болып есапланды.

2. Морфемалар биригиўинде кейинли тәсирге байланысly түбир морфемадағы, ал сөз дизбеги менен қоспа сөзлерде дәслепки компоненттеги ақырғы үнсиз даўыссыздың сәйкес үнли даўыссыз бенен алмасыўы. Биз жоқарыда үнсиз к/қ, п даўыссызларының сәйкес үнли г/ғ, б даўыссызлары менен алмасыўын көрсетип өттик. Сондай-ақ морфемалар биригиўинде жанлы сөйлеў тилинде с даўыссызының ш, н даўыссызының м, н даўыссыз-

ының л, з даўыссызының ш даўыссызлары менен алмасыўы ушырасады: *басшы-башшы, Сагынбай-Сагымбай, санлық-саллық* хәм т.б. Бунда олардың алмасыўы дистрибуцияға да байланыслы болады. Себеби қарақалпақ тилинде с менен ш, н менен б, н менен л, з менен ш даўыссызлары қабатласып жумсалмайды. Сөз дизбеклери менен қоспа сөзлерде де кейинли тәсирге байланыслы олардың көринислерин толық анықлаўға болады. Мәселен, *көп адам - көб адам, шек+ара=шегара* хәм т.б.

3. Морфемалар биригиўинде түбир ямаса аффикс морфема қурамында даўыссыз фонеманың пайда болыўы. Мәселен, *дос* сөзине тартым жалғаўы қосылғанда аффикс қурамында т фонемасы пайда болады: *дос+ым=достым*.

4. Морфемалар биригиўинде олардың шегарасындағы иргелес фонеманың түсип қалыўы. Мәселен, қабатласқан еки даўыслы фонеманың алдыңғысының түсип қалыўы, түрли фонетикалық жағдайларға байланыслы даўыссыз фонемалардың түсип қалыўы. Мәселен, *жети+еў=жетеў, кел+ген=кеген* (жанлы сөйлеў тилинде) хәм т.б. Сондай-ақ, тек фонема емес, ал фонемалар қатары түсип қалады: *қызыл+ғыш=қызғыш*.

Улыўма айтқанда, даўыссызлар сингронизмининң морфемалар шегарасындағы көриниси морфонологиялық сыпатқа ийе. Сонлықтан бир қатар морфонологияға байланыслы әдебиетларда ассимиляция қубылысы морфонологиялық мәселе сыпатында үйренілген. Биз морфемалар шегарасындағы сингармонизмге байланыслы даўыссызлардың алмасыўын сөз шақаптары бойынша жұмыстың кейинги бөлимлеринде еле де тереңирек үйрениўди мақул көрдик. Себеби морфемалар бириккенде даўыссызлар сингармонизмининң көринислери сөз шақаптарында улыўмалық сыпатларға ийе болыўы менен бирге, хәр бир сөз шақабына өзине тән өзгешеликлери де ушырасады.

IV. Қарақалпақ тилинде морфемалар хәм олардың модельлери

1. Даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың алмасыўы

Фонемалар алмасыўы тил билиминде ерте ўақытлардан баслап илимпазлардың дыққатын өзине тартқан қоспалы тиллик қубылыслардың бири болып есапланады. Бирақ оны ҳақыйқый илимий бағдардан изертлеў, оның тәбиятын терең ашып берийў XIX әсирдин 70-жылларында И.А.Бодуэн де Куртенэнің пайына тийисли болды. Фонемалар алмасыўының түрлери хәзирги заман тил билиминде де түрли атамалар менен атаў даўам етип киятыр. Атап айтқанда, фонетикалық сеслик алмасыўлар хәм грамматикалық сеслик алмасыўлар, фонетикалық сеслик алмасыўлар хәм морфологиялық сеслик алмасыўлар, өнимли сеслик алмасыўлар хәм өнимсиз сеслик алмасыўлар, зәрүрли сеслик алмасыўлар хәм факультатив сеслик алмасыўлар хәм т.б. Әлбетте, фонемалар алмасыўын бундай хәр қыйлы атамалар менен атаўда алмасатуғын фонемалардың тийкарғы белгилерине итибар берийўге байланыслы. Фонемалар алмасыўын хәзирги тилдин фонетикалық нызамлары менен түсиндирийў мүмкин болыўына ямаса мүмкин болмаўына қарай оларды фонетикалық хәм тарийхый, фонемалардың алмасыўының муғдарын есапқа алып өнимли хәм өнимсиз хәм т.б. түрлерге бөледі. Түркий тиллер морфонологиясы бойынша жазылған көплеген мийнетлер де фонемалардың алмасыўының еки түрин де морфонологияның предмети сыпатында қараўшылар көпшиликти қурайды. Хәзиринше, тек қазақ тил билиминде тарийхый сеслик алмасыўларды ғана морфонологияға, ал фонетикалық сеслик алмасыўларды фонетикаға киргизийў кереклиги ҳаққында пикир¹ ушырасады. Ал бир қатар изертлеўлерде фонемалар алмасыўы улыўма түрлерге бөлип қаралмаған. Мәселен, Э.Р.Тенишев, А.А.Юлдашев, А.А.Абдуазов хәм т.б.

¹ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Б.11-12.

өз мийнетлеринде оларды бөлместен, ал улыўма морфонологиялық мәселе сыпатында қарастырған.

Әлбетте, фонемалар алмасыўын түрлерге бөлиў шәртли түрде қабыл етилген. Мейли қандай термин менен аталса да, фонемалардың алмасыўының еки түри де морфонологияға тийисли болады. Рус тил билиминде қабыл етилгениндей тек тарийхий сеслик алмасыўларды морфонологияға киргизиў М.З.Закиевтиң көрсеткениндей, морфонологияны морфемалардағы тарийхий позициялық сеслик алмасыўлар ҳаққында илим сыпатында түсиниўге алып келеди.¹ Сонлықтан фонемалар алмасыўының еки түри де морфонологияның изертлеў объекти болып табылады.

Фонемалардың алмасыўының фонетикалық себеплерге байланыслы түри морфемалардың бир-бирине қосылыўында ушырасып, оларда фонемалар зәрүрли түрде алмасады. Ал фонемалардың тарийхий алмасыўлары морфемалар қурылысында ушырасып, олардың алмасыўлары зәрүрли болмай, факультатив сыпатқа ийе болады. Сонлықтан чуваш тили морфонологиясын изертлеген И.П.Павлов фонемалар алмасыўын шәртли хәм факультатив фонемалар алмасыўы деп бөлиў мүмкин екенин көрсетеди.² Ал биз жумысымызда тил билиминде, соның ишинде қарақалпақ тил билиминде қәлипескен дәстүр хәм терминлерди есапқа алып, фонемалар алмасыўын ретли жерлерде фонетикалық алмасыўлар хәм тарийхий алмасыўлар деп бөлип қараўды мақул көрдик. Бир-бири менен алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қараўға толық тийкар бар. Өйткени, фонемалардың алмасыўы тилдиң тарийхий раўажланыўы даўамында түрли себеплерге хәм фонетикалық нызамларға тийкарланған. Қәлеген фонема бир-бири менен алмасып жумсала бермейди. Бул - фонемалар хызметиниң айрықша бир түри. Фонемалар алмасыўы - морфонология илиминиң пайда болыўына себеп болған морфонологиялық кубылыс. Н.С.Трубецкой фонемалар алмасыўы ҳаққындағы Бодуэн

¹ Закиев М.З. О тюркской морфонологии. С.39-40.

² Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. С.12.

де Куртенэнің пикирлерине сүйене отырып фонетика менен морфологияны тутастырыушы морфонология тарауының болыу кереклигин көрсетти. Морфемалардың қурылысындағы фонемалардың түсип қалыуы, морфемалардың қысқарыуы ямаса арттырылыуы, интерфикс хәм инфикслердің пайда болыуы - булардың барлығы да фонемалардың алмасыуының көриниси болып табылады. Сонлықтан фонемалар алмасыуы морфонологияда ең тийкарғы мәселе болып саналанады. Морфонология өз изертлеу бірлигине ийе ме? - деген сорау морфонология илим сыпатында пайда боғаннан баслап хәзирги күнге шекем хәр қыйлы пикир таласларын туудырып киятырған мәселелердің бири. Н.С.Трубецкой оны морфонологияның бірлиги сыпатында қарап, бир морфема қурамындағы бир-биринің орнына алмасып қолланылатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплекси образын морфонема деп атады. Н.С.Трубецкой морфонологияны синтагматикалық фонология тийкарында дүзди. А.А.Реформатский өз уақтында морфонеманың тил қурылысы ушын зәрүрлиги жоқ екенін атап көрсетти. Рус тили морфонологиясы бойынша изертлеу жүргизген илимпазлардан В.Г.Чурганова, Н.Е.Ильина, Р.И.Аванесов, В.В.Лопатин, Е.А.Земская, Е.Курилович өз мийнетлерінде морфонеманы морфонологияның бірлиги сыпатында қарастырған. Е.Курилович «Фонема фонологияның, морфема морфологияның тийкарғы бірлиги болатуғынындай, морфонема да морфонологияның тийкарғы түсиниги»,¹ - деп жазады. М.В. Панов грамматикалық жағдайлардан ғәрезли бир-бири менен алмасатуғын фонемалар морфонемаға биригеди,¹ -деп көрсетеди. Бул анықламада М.В.Пановтың морфонологиялық қубылысларды изертлеуде Москва фонологиялық мектеби уәкиллери тәрәпинен дүзилген парадигматикалық фонологияға тийкарланғаны сезиледи. Парадигматикалық фонологияда фонемалар фонетикалық позициялардан ғәрезли бир морфема қурамында бир-бири менен алмасатуғын, бир неше сеслерди жәмлестиретуғын абстракт бирликлер сыпатында қаралған. Сонлықтан морфонемаға грамматика-

¹ Курилович Е.Е. Очерки по лингвистике. -М.: Просвещение.1962.С.158

лық жағдайларға ғәрезли бир-бирин алмастыратуғын фонемалар сыпатында қараған.

Рус тили морфонологиясы бойынша дәслепки монографияның авторы В.Г.Чурганова морфонология еки бирликке ийе деп көрсетеди. Морфонема автордың пикиринше, морфонологияның әпиұайы бирлиги болып есапланады. Ол рус тилинде күшли позициядағы фонема менен бир ямаса бир неше архифонемаларды өз ишине қамтыйтуғын фонемалар қатарын морфонема сыпатында қарайды.² Ал Е.А.Земская морфонеманы бир морфеманың алло-морфларында алмасатуғын фонемалар қатары³, - деп қарайды.

Морфонеманы морфонологияның бирлиги деп қараушы илимпазлардың хәр қыйлы анықламалар бериуи оның қандай тәрәпине итибар бериуине байланыслы келип шыққан.

Тюркологияда морфонологияға байланыслы жазылған мийнетлердің барлығында дерлик морфонема бир морфема курамында алмасатуғын фонемалар сыпатында қолланылған.

Фонемалардың бир-бириниң орнына алмасып қолланылыуы - бул олардың айрықша хызмети. Тилдеги барлық фонемалар бир морфема курамында бир-бириниң орнына алмасып қолланыла бермейди. Сонлықтан алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қарауға толық тийкар бар. Фонемалар тарийхий себеплерге байланыслы да, фонетикалық себеплерге байланыслы да бир-бири менен алмасады хәм оларды морфонема термини менен атау мақсетке мууапық.

Қарақалпақ тилиндеги дауыслы фонемалардың ишинде *а-ә, ы-и, у-ү, а-е, е-ө, а-ы, о-у, е-и, у-ы, о-а* морфонемаларын көриуге болады. Дауыслы фонемалардың көпшилигиниң морфонема хызметинде жумсалыуы тилдің тарийхий рауажланыуы барысында пайда болған. Мысалы, *абзал-әбзел, тыйын-тийин, убыр-шубыр-үбир-шүбир, кеса-кесе, шоқы-шуқы* хәм т.б. Ал

¹ Панов М.В. Русская фонетика. –М.:Просвещение.1967.С.207.

² Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии С.34 -35.

³ Земская Е.А.Современный русский язык.Словообразование. –М.: Просвещение. 1973.С.99.

даўыссыз фонемалардың ишинде *б-п, п-ў, б-п-м, д-т, қ-ғ, к-г, қ-ғ-ў-й, ң-ў, ш-с* хэм т.б. морфонема хызметинде қолланылады. Олардың биразлары тарийхий себеплерге байланыслы, екіншилери фонетикалық себеплерге байланыслы морфонема хызметин атқарады. Мысалы, *бал-пал, тап-таўып, менен-бенен-пенен, самал-шамал, дене-тән, аң-аў, бағ-баў* хэм т.б.

Даўыссыз фонемалардың ишинде *п-б-м* (кетпен-кетбен-кетмен), *п-б-ў* (тап-табады-таўады), *к/к-ғ/г-ў-й*(жақ-жай, баўла-байла, дигирман-дийирман), *д-т* (дурыс-туўры), *д-й* (қудық-қуйы), *з-й* (сөзле-сөйле), *л-ш/с* (жыл-жас), *с-ш*(самал-шамал), *ж-й* (ажырат-айыр), *ң-ў* (аң-аў) хэм т.б. фонемалардың тарийхий ямаса фонетикалық себеплердің нәтийжесинде алмасыўын көрсетиўге болады. Сондай-ақ метатеза қубылысы нәтийжесинде фонемалар қатарының алмасыўы ушырайды: *ўх-хў* (аўхал-ахўал), *кп/қп-пк/пқ* (өкпе-өпке, қақпан-қаққан), *бг-гб* (себгир-сегбир) хэм т.б.

Қарақалпақ тилинде морфемалардың улыўма моделлери төмендегидей:
1.фонема-фонема:(*а-ә:абзал-әбзел*);2. Ø-фонема : (*Ø-т: дос-досты*); 3.фонема-Ø: (*ы-Ø: халық-халқы*); 4. фонемалар комплекси- фонема: (*ра-п: қара-қара=қап-қара*); 5. фонемалар комплекси- Ø: (*алып жибер- ап жибер*); 6. фонемалар комплекси-фонемалар комплекси: (*ўх-хў: аўхал-ахўал*); 7. фонема-фонема-фонема: (*б-п-м: бенен-пенен-менен*); 8.фонема-фонема-фонема-фонема: (*-к/к-ғ/г-ў-й*): (*жақ-жай, бағ-баў, баўла-байла, жигирма-жыйырма*).

Морфонемалардың бул көрсетилген модельлери хәзирги қарақалпақ тилинде тил стильлерине қатнасы, қолланылыў жийилиги бойынша түрли дәрежеде. Олардың пайда болыўы да хәр қыйлы. Биз метатеза арқалы дөреген морфонема модельлерине тоқтаймыз. Ал қалғанлары жұмыстың дәслепки хэм соңғы бөлимлеринде үйренилди.

2. Метатеза қубылысы арқалы дөреген морфонема модельлери

Морфемаларда фонемалардың орын алмасыўы метатеза деп аталады. Метатеза қубылысы түркий тиллерде көплек ушырасады. Әсиресе түркий тиллерди бир-бирине салыстырғанда бир қатар сөзлерде метатеза қубылысын көремиз. Мәселен, түркмен тилинде *ягмыр*, башқурт тилинде *ямгур*, шор тилинде *намбур*, уйғыр тилинде *ямгур*, хақас тилинде *наньмыр*, өзбек тилинде *ёмғир*, алтай тилинде *дьяңмыр*, қырғыз тилинде *жамғыр*, қазақ тилинде *жаңбыр*, ал қарақалпақ тилинің өзінде *жамғыр-жаңбыр*. Түркий тиллердеги метатеза қубылысына ең дәслеп итибар берген В.В.Радлов болып есапланады. Ол метатезаның жети түрин көрсетеди: 1) пк, бг даўыссызлар дизбегиниң орнына кп, гб (тил арты+қос еринлик) даўыссызлар дизбегин алмасып қолланылады. Мыслы, *өкпе* «легкое» деген сөздиң орнына *өкпе*, *әкел* «принеси» деген сөздиң *әкел* (<алып кел) болып қолланылыўын көрсетеди; 2) гм даўыссызлар дизбегиниң орнына *мг*, *ңм*, *ңб* даўыссызлар дизбегин. Мысалы, *йамғыр* (дожд) деген сөздиң орнына *йамғыр*, *дьяңмыр*, *жаңбыр* сөзиниң қолланылыўы; 3) лт даўыссызлар дизбегиниң орнына тл даўыссызлар дизбегин. Мысалы, *мылтық* «*ружье*» сөзиниң орнына *мытлық* сөзиниң қолланылыўы; 4) кш, кс даўыссызлар дизбегиниң орнына *шк*, *ск* даўыссызлар дизбегиниң қолланылыўы. Мысалы, *өксүс* «*сирота*» сөзиниң орнына *өскүс* сөзиниң қолланылыўы; 5) гл даўыссызлар дизбегиниң орнына лг даўыссызлар дизбегиниң қолланылыўы. Мысалы, *оглан* «*юноша*» сөзиниң орнына *олган* сөзиниң қолланылыўы; 6) рб (*рп*, *рф*) даўыссызлар дизбегиниң орнына бр даўыссызлар дизбегиниң қолланылыўы. Мысалы, *арба* «телега» сөзиниң орнына «*абра*» сөзиниң қолланылыўы; *тоброк*, *туфрак*, *туврак* сөзлериниң орнына *торбак* сөзиниң қолланылыўы; 7) аз ушырасатуғын *гн*, *йн* даўыссызлар дизбегиниң орнына нг даўыссызлар дизбегиниң қолланылыўы. Мысалы, түркий тиллерде *ийне*, *игне* сөзлериниң орнына шор тилинде *инге* сөзиниң қолланы-

лыўы.¹ В.В.Радлов метатеза кубылысын алтай, хакас, тува хэм бир қатар шығыс түркий тиллери мысалында көрсеткен.

В.В.Радлов даўыссызлар дизбегиниң алмасыўын физиологиялық себеплерге, яғный сөзлерди айтыўды аңсатластырылыўға байланыстырады.

А.А.Пальмбах хэм Ф.Г.Исхаковлар тува хэм басқа да айырым түркий тиллердеги даўыссызлардың алмасыўын үйренип, олардың еки түрин көрсетеди: 1) биринши хэм екинши буўындағы даўыссызлардың алмасыўы. Мысалы, алтай тилинде *арчуул* «платок» сөзи *алчуур*; 2) бир буўындағы дэслепки хэм соңғы даўыссызлардың орын алмасыўы. Мәселен, басқа түркий тиллердеги *балчақ*, *балчық* хэм т.б. сөзлер тува тилинде балғаш (малғаш) болып айтылады.²

Қарақалпақ тилинде де метатеза кубылысы әдеўир ушырасады. Бул мәселеге ең дэслеп итибар берген Н.А.Баскаков болып есапланады. Ол метатеза кубылысын буўынлардың хэм сеслердиң орын алмасыўы деп карайды хэм оның р, л, в, м, п, б даўыссызлары бар сөзлерде көбирек ушырасатуғынын ескертеди, оларға дәлилли мысаллар келтиреді.³

Қарақалпақ тил билиминде А.Дәўлетовтың мийнетинде⁴ басқа да фонетикалық кубылыслар менен бир қатарда метатеза кубылысына да тоқтап өтилген. Онда *қыйланыў-қыйналыў*, *айланыў-айналыў*, *ахўал-аўхал*, *өкпе-өпке*, *сақпан-сапқан*, *қақпан-қапқан*, *тамға-таңба*, *жамғыр-жаңбыр* хэм т.б. сөзлер келтирилген. Ш.Абдиназимов Бердақ шығармаларының тилинде *ойлан-ойнал* (51), *йафраг-жапырақ* (87) сөзлеринде даўыссызлардың метатезаға ушырайтуғынын, ал *зәрәр-зәлел* (145), *надан-ладан* (60), *мусурман-мусулман* (166), *сораў-саўал* (59), *кеўлиме-көңлиме* (84) сөзлериниң субституция кубы-

¹ В.В.Радловтың бул пикирлери А.А.Пальмбах хэм Ф.Г.Исхаковтың «Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языка» (ИСГТЯ. 1. Б.294-295.) мийнетинен алынды.

² Пальмбах А.А., Исхаков Ф.Г. Явления метатезы в тувинском и некоторых других тюркских языков –ИСГТЯ. 1. Фонетика.С.295.

³ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. С.98-99.

⁴ Дәўлетов А. Хэзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Б.347.

лысына ушырағанын көрсетеди.¹ Ал Әжинияз шығармалары тилинде метатеза кубылысына *мийирман-мийрибан, әдеп-ирканлы - әдеп-икрамлы, ләнет-нәлет, өрдек-үйрек, Аштархан-Астрахан, сүтлимек-сүтилмек* сөзлериниң мысал болатуғыны көрсетилген.²

Қарақалпақ тилинде метатеза кубылысына булардан басқа да тепки-тепки, айналайын-айналайын-айнанайын, *дәрия-дәйра, сепкил-секпил, әнке-әкпе, мыйқы-мықый, тосқын-тоқсын, қақпақ-қақпақ, уқса-қуса, мыжырықлаў-жымырықлаў, тыпылаў-патырлаў, тысырлаў-сытырлаў* хәм т.б. сөзлердеги даўыссызлардың алмасыўын көриўге болады.

Түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де метатеза кубылысының пайда болыўы түрли себеплерге байланыслы. В.В.Радловтың дурыс көрсеткениндей, тийкарынан метатеза кубылысы сөзлерди айтыўды аңсатластырыўдан келип шыққанын бийкарлаўға болмайды. Қарақалпақ тилинде кп//қп даўыссызлар дизбегиниң сөйлеўде пк//пк болып алмасыўы буған мысал болады. К.Сейдакматов қырғыз тилинде жас балалардың тилине ғана тән болған метатезалық кубылыслар ушырасатуғынын, тили шаққан 2-4 жастағы балалардың көби сөздеги сеслердиң улыўма саны бирдей болыўына карап, олардың тәртибин араластырып қоятуғынын айтады хәм буған китеп-*кипет, чукө-кучө, бөксө-бөске, тегирмен-темирген, араба-абра, салтанат-санталат* сыяқлы сөзлерди келтиреді.³

А.Айғабылов «... метатеза жағдайының қайсы түрин алсақ та, фонетикалық жағдайға ғәрезсиз, сөйлеў барысында қәлиплескен морфонологиялық кубылысларға жатады»¹, -деп жазады. Ал Т.Талипов метатезаның морфонологиялық өзгешеликке ийе екенин былай түсиндиреди: «Ески түркий тилде *йагмур* сөзи уйғыр тилиниң раўажланыў бир басқышында фонетикалық өзгерислерге ушырап, еки даўыслы арасындағы ғ хәм м даўыслығы орын алма-

¹ Абдиназимов Ш. Бердақ дәрәтпелериниң фонетикасы. Б.63.

² Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық-морфологиялық сыпатламасы. Кандидатлық диссертация жұмысының түп нұсқасы. Б.63.

³ Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз манисинин жана варианттарынын өнүгүшү. -Фрунзе: Илим. 1982.Б.29.

сып айтылған. Бунның жуўмағында сеслер арасында айрықша байланыс пайда болып, оларды айтқанда сапалық (сондай-ақ санлық) өзгерістер келип шықты, яғни сөздің құрылысында жаңа йам (йағ бөлегинің орнына) пайда болды. Бул қубылыс фонетикалық өзгерістерден шығып, морфология тараўын қамтыды.»¹ Биз оның бул пикирине қосыламыз. Қарақалпақ тилиндеги метатезаға ушыраған бул сөзлер бул пикирдің дурыслығын тастыйықлайды.

Қарақалпақ тилинде метатезаның төмендегидей түрлерин көриўге болады: 1. *н-л даўыссызларының орын алмасыўы: нәлет-ләнет, қыйналыў-қыйланыў, айнал-айлан ҳәм т.б. Мысаллардан көринип турғанындай, н менен л даўыссызларының орын алмасыўы сөздің еки түрли позициясында иске асады; 2. ўх-хў даўыссызлар дизбегиниң алмасыўы: аўхал-ахўал ҳәм т.б.; 3. кп/қп - пк/пқ даўыссызлар дизбегиниң орын алмасыўы: өкпе-өпке, қақпан-қаққан, сепкил-сектил, әпке-әпке ҳәм т.б.; 4. бг-гб даўыссызлар дизбегиниң алмасыўы: себгир-сегбир; 5. мг-ңб даўыссызлар дизбегиниң орын алмасыўы: жамғыр-жаңбыр, тамға-таңба ҳәм т.б.; 6. пр-рп даўыссызлар дизбегиниң алмасыўы: жапрақ-жарпақ, топрақ-торпақ ҳәм т.б.; 7. ил-ли даўыссызлы+даўыссыз сеслери дизбегиниң алмасыўы: сүтилмек-сүтлимек; 8. рй - йр даўыссызлар дизбегиниң орын алмасыўы: дәрийа (жазылыўы дәрья) -дәйра; 9. йр - рд даўыссызлар дизбегиниң алмасыўы: үйрек - өрдек (диалект); 10. йқ - қй даўыссызлар дизбегиниң орын алмасыўы: мыйқы-мықый (диалект); 11. с - қ даўыссызларының орын алмасыўы тосқын - тоқсын; 12. у-қ даўыссызлы менен даўыссыз сеслериниң орын алмасыўы: уқса-қуса; 13. м-ж даўыссызларының орын алмасыўы: мыжырықлаў-жымырықлаў; 14. т-н даўыссызларының орын алмасыўы: тыпырлаў-пытырлаў; 15. т-с даўыссызларының алмасыўы: тысырлаў-сытырлаў ҳәм т.б.*

Метатеза қубылысы көплеген әдебиятларда сөз етилгени менен оларда тек метатезаға мысаллар келтириў менен шекленген. Метатеза қубылысы сөзди айтыўдың қолайлығына, аңсатлығына байланыслы пайда болыў менен

¹ Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. Б.70-71.

бирге, айырым сөзлерде басқа себеплерге байланыссыз пайда болуы көринеді. Қарақалпақ тилинде метатеза қубылысының биз жоқарыда көрип өткен ўх-хў, кп/қп//пк/пқ, с-қ сөз дизбеги менен сеслердин алмасыўы сөзлерди айтыў қолайлығына байланыссыз. Ф.Абдуллаев айырым сөзлердеги сеслердин орын алмасыўын сөзлердин семантикалық дифференциясы менен тиккелей байланыссыз экенин көрсетеди. Буны дәлиллей ушын тәңшир//тәңшиштир «сравнивать» сөзиндеги метатеза қубылысын алып, оның этимологиясы тәң «равный» хәм қоспа аффикс «иш+тир» болған дейди. Хәзирги түркмен тилинде дәңшиштир «сопоставлять»; оғуз диалектинде тәшкър «проверять», қыпшақ диалектинде текшир, әдебий тилде текшир «проверять», «исследовать»,-деп келтиреди. Сондай-ақ ол түркий тиллерде жамғыр сөзиниң йаңмър// йағмър// =йаңыр// жаңбыр //наңмыр болып метатезаға ушыраўын даўыссызлардың раўажланыў тарийхы менен байланыстырады.² Биз бул пикирге қосыламыз. Бизиңше, метатезаның пайда болуының екенинчи жолы сөзлердин семантикалық өзгерийи хәм даўыссызлардың тарийхий раўажланыўына байланыссыз болады. Демек, жоқарыда көрсетилген қарақалпақ тилиндеги жамғыр-жаңбыр, тамға-таңба сөзлери усыған байланыссыз пайда болған болса керек.

Т.Талипов айырым метатеза қубылысына ушыраған сөзлердин пайда болуы жазыў хәм сөйлеў арасында айырмашылықларға байланыссыз келип шыққан деген пикир айтады.³ Хәзирги қарақалпақ тилинде метатезаның биринчи топарда көрсетилген жыйналыс-жыйланыс, айналыў-айланыў хәм т.б. сөзлердеги н менен л даўыссызларының орын алмасып айтылыўы хәқыйқатында да, сөйлеў хәм жазыў арасында ушырасады. Жазыўда биз бундай сөзлердин морфологиялық негизге сүйенип, жыйналыс, айлан болып жазылады. Надан сөзи де сол сыяқлы өзгешеликке байланыссыз болады.

¹ Талипов Т. Развитие фонетической структуры уйгурского языка. –Алма-Ата: Наука.1972.С.71.

² Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. С.146-147.

³ Талипов Т. Уйгур тилидики тавушларниң орун алмашышыға (метатеза) аит материаллар. – В сб: Исследования по уйгурскому языку. Т.1. –Алма-Ата:1965.С.182.

Қарақалпақ тилиндеги метатезаның көрсетілген алтыншы, жетинши түрлери, яғный жапрақ-жарак, топырақ-торпақ, дәрья-дәйра сөзлери ҳаққында қазақ тили мысалында А.Айғабылов былай жазады: «... ашық буўынның топланыўы сөзлердиң айтылыўын қыйынластыратуғын болғанлықтан, олардың ашық буўынларының санын азайтып айтыў хәрекетин болады дейтуғын пикир бар (Г.Серебренников). Бул жағдайды дария-дайра сыяқлы сөзлердиң айтылыўы менен түсіндирген жөн. Өйткенин да-ры-ия, то-пы-рақ сөзлериндеги қатар келген ашық буўынлардың бири жабық буўынға өтип, дай-ра, торпақ болып айтылып тур.»¹ Бизинше, бул пикир қарақалпақ тилиндеги бул сөзлер мысалында толық дәлиленбейди. *Топырақ* хәм *дәрья* сөзлериндеги даўыссызлардың алмасыўының себебин басқадай болып көринеди. *Топрақ*, сондай-ақ *жапрақ* сөзлеринде метатезаның пайда болыўы даўыссызлар қабатласыўына байланыслы келип шыққан. Қарақалпақ тилинде пр даўыссызлар қабатласыўы ушыраспайды. Сонлықтан бул еки даўыссыз дизбеклесип келгенде олардың араларына даўыссыз сес қосылып айтылады: жа-пы-рақ, то-пы-рақ. Соның менен бирге қарақалпақ тилинде пр даўыссызлар қабатласыўы болмағанлықтан олардың орнын алмастырып айтыў жолы да пайда болған: жар-пақ, тор-пақ. Ал рп даўыссызлар дизбеги сорпа, арпа хәм т.б. сөзлерде ушырасады. Ал *дәрйа* (жазылыўы дәрья) сөзиниң *дәйра* болып айтылыўы ҳаққында М.Ирискуловтың пикирин шынлыққа сәйкес келеди: «Өзбек аўызеки сөйлеў тилинде «юрган дайро, ўтирган буйро» мақалында аналогия принципине тийкарланып дарё сөзин буйро сөзин тәсиринде дайро деп аталады»², -деп жазады. Қарақалпақ тилинде де тап сол сыяқлы дәрья сөзин «жүрген дәрья, отырған-бойра» нақылында *дәйра* болып айтылыўы ушырасады. Ал *дәрья* сөзин басқа контекстлерде *дәйра* болып метатезаға ушырап айтылыўы көп ушыраспайды. Бирақ соның менен жас балалардың р даўыссызын айтыўы қыйын екенин, сонлықтан оны й деп айтыўы көбирек

¹ Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. Б.70-71.

² Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. -Тошкент: 1992.Б.40.

ушырасатуғынын да есапқа алыў керек. Бул жағдай да белгили дәрежеде метатеза кубылысының пайда болыўына себебин тийгизген болыўы мүмкин.

Қарақалпақ тилинде метатезаның төртинши гб-бг түри даўыссызлар қабатласыўына байланысly көринеди. Себеби басқа ҳеш бир сөзде я гб ямаса бг даўыссызлар қабатласыўы ушыраспайды. Усы себепли олардың орын алмасыўы пайда болған. Ал сегизинши хәм тоғызыншы топардағы рй-йр, йр-рд даўыссызларының алмасыўы диалектлик өзгеше-ликлерге байланысly келип шыққан. Қарақалпақ тилинің арқа диалект-тинде хәм әдебий тилдеги *үйрек* сөзи кубла диалектте өрдек болып айтылады. Әдебий тилдеги *мыйқы* сөзи Тахтакөпир говорында *мықый* түринде ушырасады. *Уқса-қуса* сөзлеринде даўысly менен даўыссыздың алмасыўы да диалектлик өзгешеликке ийе. Метатезаның он үшінши, он төртинши, он бесинши түрлери, яғный м-ж, т-п, т-с даўыссызларының орын алмасыўы еликлеўиш сөзлердиң қурылысында пайда болған. Бизиңше, оларды айрықша түсиндириўдиң зәрүрлиги жоқ.

Қарақалпақ тилиндеги уйқы сөзи айрықша қызығыўшылықты пайда етеди. К.Сейдахматов бул ҳаққында былай жазады: «*уйку* деген сөзден ла аффиксиниң жәрдеми менен фейил жасалғанда қазақ тилинде уйықта болады. Онда *уйкы>уйық* деген өзгериў байқалады. Ал қырғыз тилинде болса оннан басқа йу деген сеслер түсип, *ук* деген түрге келеди. Нәтийжеде *уйку* деген атлықтан уйкула деген фейил жасамастан, қырғыз тилинде *укта* формасына өтип қалған.»¹ Қарақалпақ тилинде қазақ тилиндеги сыяқлы уйқы>уйық өзгериўи болған. Ал аўызеки сөйлеў тилинде қырғыз тилиндеги сыяқлы укла формасы да қолланылады. Бизиңше, уйқы сөзинде метатеза емес; ал элизия кубылысы жүз берген, яғный ол төмендегише болған: *уйық+ы=уйқы*. Бундай кубылыс сиңли, силки сөзлеринде де байқалады: *сиңил+и=сиңли*, *силлик+и=силки*.

Қарақалпақ тилиндеги метатезаның сөздиң қандай позициясында болатуғыны мыссаллардан көринип турғанындай, сөздиң биринши буўыны менен

¹ Сейдахматов К. Көрсетилген мийнети. Б.31.

екінші буындары басындағы дауыссызлар (нәлет-ләнет, тысырла-пытырла хәм т.б.), сөздің биринші буыны менен екінші буындары шегарасындағы дауыссызлар дизбеги (жамғыр-жаңбыр, топрақ-торпақ, дәрйа-дәйра хәм т.б.), екінші хәм үшінші буындарының басындағы дауыссызлар (айналыў-айланыў, жыйналыс-жыйланыс хәм т.б.) орын алмасады.

Субморфлар

В.Г.Чурганованың көрсетиуінше, морфонология морфонема бирлиги менен бир қатарда субморф бирлигине де ийе. «Морфонема морфонологияның әпиұайы бирлиги,»¹ «субморф-морфонологияның жоқарғы бирлиги.»² Оның пикиринше, субморф сөз формаларының өз бетинше мәниге ийе емес ямаса мәниге тәсири жоқ бөлеклери болып есапланады.³ Субморф терминин хәм түсинигин тил билиминде киргизген де В.Г.Чурганова еди. Ал соған шекем сөз қурылысындағы бундай бөлеклер айырым мийнетлерде «структура-тема»⁴, айырымларында «асемантема»⁵ терминлери менен аталып келди. В.Г.Чурганова субморфларды көрсетиуі ушын төмендеги мысалларды келтиреді: а) гор-ец, куп-ец, молод-ец, руч-ка, троп-к-а, б) конец ,чепец, огурец, почк-а, плошк-а, пробк-а.⁶ Бул мысаллардағы ец хәм к бөлеклериниң дәслепки мысалда суффикс хызметин атқаратуғын, ал кейинги мысалларда түбир морфемаларға биригип, субморф хызметин атқаратуғынын көрсетеди.

Субморф ҳаққындағы В.Г.Чурганованың пикирин қоллап-қууатлаушылар да, оған қарсы шығыушылар да бар. В.В.Лопатин өз мийнетинде⁷ субморф терминин қолланған. Бирақ оның пикиринше, субморф морфтың бөлеклери болып есапланады.

В.Б.Касевич те субморфқа, оның интерфикслер менен байланысына айрықша тоқтаған. Оның пикиринше, субморф ҳаққындағы түсиникти қайта карап шығып, тил билиминде қолланыу зәрүр.⁸

¹ Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. С.34.

² Сонда. Б.37-39.

³ Чурганова В.Г. О предмете и понятиях фонеморфологии. –Известия АН СССР, ОЛЯ.1967.№7. С.366-367.

⁴ Тихонов А.Н. Морфонема как значимая часть слова. –Филологические науки.1971..№6

⁵ Гимпелевич В.С. Асемантемы как незначимые структурные элементы слов. –Актуальные проблемы русского словообразования. 1. –Самарканд: 1972.

⁶ Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. С.34.

⁷ Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. С.41-63.

⁸ Касевич В.Б. Морфонология. С.86-95.

Ўзбек тил билиминде Т.Мырзакулов та усындай пикирди билдиреди.¹ Лекин оларды толық мәниде субморфлар деп атаў қыйын. Оның үстине, субморф термини қандай түсиникти билдиретуғыны еле тил билиминде толық қабыл етилмеген. Морфонология менен шуғылланыўшы көплеген илимпазлар бундай түсиникти бийкарлайды. Себеби А.М.Смирницкийдиң көрсеткениндей, А В жасалыўда А бирлиги (ямаса В) сөздиң бөлеги болса, онда В (ямаса А) бирлиги де сөздиң бөлеги болып есапланады.² Жоқарыда келтирилген бөлеклерди түбир морфемаға ямаса аффикс морфемаға қосып, бир пүтин бирлик сыпатында қараў дәстүрге айланған. Субморф термини хәм түсиниги ҳаққында хәр тәрәплеме хәм терең изертлеў жумысларын жүргизиў зәрүр.

Биз аталған мийнетлерди үйрене отырып, мақаламызда қарақалпақ тилинде қандай субморфлар бар, олардың түрлери қандай? – деген сораўларға жуўап изледик. Дәслеп субморф терминине түсиник берип өткенди макул көрдик.

Субморф термини еки сөзден латынша *Sub* - төмен , грекше *morphe*-форма сөзлеринен қәлиплескен болып, бизиңше «*морфтан төмен*» деген мәни аңлатады. Айырым морфеманың сөйлеўдеги бир көриниси морф болса, ол түрли себеплерге байланыслы тарийхий раўажланыўлар барысында өзгерислерге ушыраўы , өзине тән болған мәни хәм хызметти атқара алмаўы мүмкин, яғный айырым морфлардың мәниси хәм хызмети өзгерсе, екиншилери улыўма морф хызметин атқара алмаўы, бирақ олар өзиниң сыртқы формасын толық дәрежеде сақлаўы мүмкин. Мәниси хәм хызмети бойынша морфтан төмен, ал формасы бойынша морфқа сәйкес келетуғын айырым сөзледиң қурылысында ушырасатуғын бөлеклерди субморф атамасы менен атаў мақсетке муўапық алынған. Қарақалпақ тил билиминде де усы терминди қолланыў дурыс деп ойлаймыз.

¹ Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишининг лингвистик асослари. – Тошкент: 1994.Б.31-35.

² Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема «отдельности слова»). -Вопросы теории и истории языка. – М.:1952.С.192-193.

Енди қарақалпақ тилинде қандай субморфлар бар екенине тоқтаймыз.

1.Қарақалпақ тилинде *ма(ме, ба, бе, па, пе)* қосымтасы хәр қыйлы хызмет атқаратуғын омонимлик сыпатқа ийе грамматикалық форма болып есапланады. Ол фейил тийкарларынан атлық жасаўшы қосымта хызметин атқарады: *тартпа, көргизбе, жарма* хәм т.б.; болымлы фейиллерге қосылып олардың болымсыз түрлерин пайда ететуғын форма жаспаўшы қосымта хызметин атқарады: *кел-келме, бар-барма, айт-айтпа* хәм т.б.; сораў жанапайы хызметинде қолланылады: *бара ма? келе ме? келип пе?* хәм т.б.

Ал *сонша- соншама, бунша- буншама, онша- оншама* хәм т.б. сөзлерде *ма* формасы қандай хызмет атқарып тур?-деген орынлы сораў пайда болады. Бул жерде *ма* формасының қандай хызмет атқарып турғанын анықлаў ушын оның контексттеги қолланылыўын қарастырыў керек. Салыстырың: *сонша жерден мени излеп келипти-соншама жерден мени излеп келипти; бунша неге кешикти екен –буншама неге кешикти екен; онша шаршамадым- оншама шаршамадым.*

Келтирилген мысалларда *ма* формасы рәўиш тийкарларына қосылған. Қосылған сөзине оның беретуғын мәниси шамалы, тек азы-кем күшейтиўши мәни бериўи сезиледи. Сонлықтан қарақалпақ тилинде *сонша-соншама, бунша-буншама, онша-оншама* формалары параллель жумсалып киятыр. Демек, *ма (ме, ба, бе, па, пе)* формасы бундай сөзлердиң қурылысында өзиниң тийкарғы хызметин атқара алмай, тек субморф болады.

2. Қарақалпақ тилинде *сы (си)* III бет тартым жалғаўы болып ол өзи жалғанған атлық ямаса атлықласқан сөздиң билдирген затының сөйлеўши менен тыңлаўшыдан басқа бетке тийисли екенин билдиреди. Мәселен, *апасы, иниси, китабы* хәм т.б. Бирақ *көбиси, қайсысы* сөзлериниң қурылысында *сы (си)* қосымтасы өзиниң бул хызметин атқара алмайды. Мысаллар келтирейик: *оқыўшылардың көби келди-оқыўшылардың көбиси келди~ Сениң китабың қайсы? – сениң китабың қайсысы?*

Бул мысалларда *сы (си)* формасының субморф болыуына плеонизм кубылысы себепши болған. Себеби көби сөзіндеги екінші морфема да тартым жалғауы хәм қайсы сөзиниң де түбири қай болып, бирдей жалғаулар бир сөзге избе-из жалғанған. Бул жағдай *сы (си)* формасының өзине тән хызметти атқара алмауына себепши болады.

3. Лы (ли) қосымтасы тийкарынан атауыш сөзлерден келбетлик жасайды: *ақыллы, атлы, жанлы* хәм т.б. Бул қосымта айырым келбетликлерге қосылғанда оның сөзге беретугын мәниси шамалы: *қызықлы, зыянлы, ерсили* хәм т.б. Буларды гәпте келтирип көрейик: *қызық китап - қызықлы китап; денсаулыққа зыян шөп - денсаулыққа зыянлы шөп, ерси ұақыя - ерсили ұақыя.*

Демек, бул мысалларда *лы (ли)* қосымтасының келбетлик сөзлерге беретугын айырықша мәни жоқ.. Олар бундай сөздиң қурылысында субморф болады.

4. Қарақалпақ тилинде *ыс (ис)* қосымтасы да омонимлик сыпатқа ийе. Ол сөз жасаушы хәмң дәреже қосымтасы хызметин атқарады: *тартыс, жыртыс, апарыс, айтыс* хәм т.б.

Бул қосымта айырым атауыш сөзлерге қосылғанда сөздиң мәнисине тәсир жасай алмайды. Мәселен, *мәни-мәнис, кең-кеңис, дөң-дөңис* хәм т.б. Демек, бундай сөзлердиң қурылысында *ыс (ис)* қосымтасы субморф болады.

5. Қарақалпақ тилинде усы ұақытқа шекем қоспа қосымталар деп көрсетилип киятырған айырым сөз жасаушы қосымталарды қайта қарастырыу керектей. Мәселен, *гаррышылық, ҳаяршылық, пахташылық* хәм т.б. сөзлердиң *гаррылық, ҳаярлық, пахталық* сыңарлары да қолланылады. Дәслепки сыңарлардың қурылысында ғы шы(ши) «... тийкар қурамында зорға асылып турған элементлерди еслетеди»¹.

Буннан жуумақ: қоспа қосымталардың пайда болыуы морфемалардың тилдиң тарийхый раўажланыуы барысында айырым морфемалардың

¹Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишининг лингвистик асослари. Тошкент, 1994, Б.35

өзгерістерге ұшырап, өзінің дәлелі менілерін жойтып субморфқа айланыуынан болса керек. Бул қоспа қосымталардың пайда болуының бір жолы болып табылады. Қарақалпақ тилинде айырым сөзлердің қурылысында бір қатар морфемалардың тұрақласып ажыралмайтуғын бір түбір морфемаға айланыуы да ұшырасады. Мәселен, *айғабағар, күнделік, естелік* сөзлеріндегі *ға, де, те* қосымталарын көрсетіуге болады. Сондай-ақ кеңілік сепліктері жалғауларының бір қатар атауыш сөзлерге қосылып, оларға сиңісіп кетіуі детілде мәлім құбылыстардың бири. Булардың субморфлардан өзине тән өзгешеліктері бар. Себебі булар хәзірги тилде ажыралмайтуғын бір түбір морфемаға айланған. Ал субморфлар сөз қурылысында өз алдына морфема сыпатында ажыралады да, бірақ мәнісі бойынша морфема талабына жууап бермейди. Биз көріп өткен айырым сөзлердің қурылысындағы бөлеклер сыртқы формасы бойынша морфемаға ұсағаны менен сөздің қурылысында жаңа мәні ямаса жаңа форма жасай алмайды, синтаксислік хызмет те атқармайды.

Сөз қурылысында ұшырасатуғын айырым субморфлар еркин сыпатқа ийе болмай, олар морфемаларды бир-бири менен байланыстырыушылық хызмет атқарады. Олардың төмендегидей түрлері ұшырасады.

1. Қарақалпақ тилинде *ым(им)* қосымтасы омонимлік сыпатқа ийе. Ол тартым жалғауы хәм атлық жасаушы қосымта хызметін атқарады. Мәселен, *китабым, билим, иним, қысым* хам т.б. Ал *қыдырымпаз, жеңімпаз, унамлы* сөзлерінде *ым(им)* қосымтасы қандай хызмет атқарады? *Паз* қосымтасы *қыдыр* хәм *жең* фәйиллерине тиккелей қосыла алмайды. Еки морфеманы байланыстырыу ұшын олардың арасына *ым(им)* қосымтасы қосылған. Қарақалпақ тилинде *қыдырым, жеңім* сөзлері жоқ. Унамлы сөзінде де *лы* қосымтасы уна фәйилине тиккелей қосыла алмайды хәм сонлықтан оларды байланыстырыу ұшын м қолланылған.

Демек бул сөзлердің қурылысында байланыстырыушылық хызмет атқаратуғын субморфлар бар.

2. Қоспа аффикс деп қарастырылып киятырған *ыңқы (иңқи), ымсыра (имсире)*, қосымталарының қурамындағы *ың (иң), ым(им)* қосымталары да усындай байланыстырыушылық хызмет атқарады. Мәселен, *шығыңқы, көтериңқи, түсиңқи, күлимсире, жыламсыра* хәм т.б. Қарақалпақ тилинде *ың(иң), ым(им)* бөлеклериниң байланыстырыушылық хызмети қы(қи), сыра (сире) қосымталарының фейил сөзлерге қосылыуында пайда болады. әл олар атауыш сөзлерге байланыстырыушы бөлеклерсиз-ақ қосыла береді: *түски, кешки, азанғы, аңқаусыра, жөгисире* хәм т.б.

3. Сондай-ақ *малы (мели, балы, бели, палы, пели)* қосымталарындағы ма (ме, ба, бе, па, пе) бөлеги де келбетлик жасаушы лы (ли) қосымтасы фейил сөзлерге тиккелей қосыла алмауына байланыслы олардың аралығында байланыстырыушы субморф сыпатында пайда болған. Қарақалпақ тилинде тәкирар сөзлердің жасалыуында да ма (ме, ба, бе, па, пе) бөлеклери қатнасыды: *үйме-үй, көшеме-көше, атпа-ат* хәм т.б.

Е.А.Земская субморфлардың усындай хызметин есапқа алып олардың «интерфикс» деп атаған.

Солай етип қарақалпақ тилинде бир қатар аффикс морфемалар айырым сөзлердің қурылысында субморф болады. Олар өзлерине тән болған мәни хәм хызметтен айырылып, сөзге азы-кем күшейтиушилик мәни береді ямаса морфемаларды бир-бири менен байланыстырыу ушын хызмет етеді.

Енди түбир морфемалар да субморф бола ма?-деген сорау пайда болыуы тәбийий. Қәлиплескен түсиниклер бойынша қысқарған тийкарларды түбир субморфлар деп есаплау мүмкин. Себеби айырым сөзлерди морфемаларға ажыратқанда түбирде қысқарыу жүз берип ол тек формасы бойынша морфемаға усап, ал мәниси бойынша пүткіллей өзгерип ямаса улыу ма мәни аңлатпайды. Мәселен, қарақалпақ тилинде *қызыл* келбетлигине салыстырыу дәрежениң ғыш, ғылт қосымталары қосылғанда түбирде қысқарыу жүз бере-

ди хәм ол қызыл формасына ийе болады. Усы қысқарған бөлек түбир субморф болып есапланады: *қызыл+ғыш=қызғыш*, *қызыл+ғылт=қызғылт*. Сары келбетлиги де салыстырыў дәрежениң жоқары келтирилген қосымталарды қосылғанда ол *сар* формасына ийе болады.

Жуўмақлап айтқанда, субморфлар тилде айырым сөзлердиң қурылысында ушырасатуғын бөлеклер болып есапланады. Соңғы дәўирлерде оларды морфонология тараўының бирлиги сыпатында қараўшы илимпазлар да бар. Бирақ бул толық шешилмеген, хәр қыйлы пикирлерди пайда етип атырған темалардың бири. Алдағы ўақытлары қарақалпақ тилиндеги субморфларды терең хәм хәр тәрепме изертлеў зәрүр. Ол оқытыў ислеринде де, илимий-изертлеў жұмысларында да үлкен теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе болады деп ойлаймыз.

Қарақалпақ тилиндеги морфонемаларды хәм олардың модельлерин үйренип, төмендегидей жуўмаққа келдик:

1. Морфонема фонемадан жоқары болған формалық тил бирлиги болып есапланады. Бир морфема қурылысында қәлеген еки фонеманың алмаса бермеўи морфонеманы тил бирлиги сыпатында қараўға тийкар болады.

2. Қарақалпақ тилинде даўыслы фонемалардың алмасыўының түрли модельлери ушырасады. Көпшилик жағдайда жуўан-жиңишке, ашық-қысық, еринлик-езиўлик оппозициядағы фонемалар алмасыўы, мәселен, а-ә, а-е, ы-и, у-ы хәм т.б., сондай-ақ үш фонеманың алмасыўы (а-е-ө, а-ы-и), төрт фонеманың алмасыўы (а-е-ы-и) түбир морфема қурылысында хәм аффикс вариантларында жумсалады.

3. Қарақалпақ тилинде даўыссыз фонемалар ишинде п-б-м, д-т-н, д-т, п-б-ў, қ\к-ғ\г хәм т.б. алмасыы өнимли ушырасады. Сондай-ақ д-й, з-й, л-с\ш, ж-й, р-з, н-ў даўыссызларының алмасыўы да азлап ушырасады.

4. Метатеза морфонологиялық қубылыс болып, онда фонемалар хәм фонемалар қатары бир морфема қурылысында орын алмасады. Қарақалпақ ти-

линде н-л, ўх-хў, кп\қп-пк\пқ, бг-гб, пр-рп, ил-ли, рй-йр, йқ-қй хәм т.б.орын алмасады.

5. Субморфлар тилде айырым сөзлердиң қурылысында ушырасатуғын бөлеклер болып есапланады. Соңғы дәўирлерде оларды морфонология тараўының бирлиги сыпатында қараўшы илимпазлар да бар. Бирақ бул толық шешилмеген, ҳәр қыйлы пикирлерди пайда етип атырған темалардың бири. Алдағы ўақытлары қарақалпақ тилиндеги субморфларды терең хәм хәр тәреплеме изертлеў зәрүр. Ол оқытыў ислеринде де, илимий-изертлеў жумысларында да үлкен теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе болады деп ойлаймыз.

Қарақалпақ тилинде бундай морфонологиялық қубылыслар өзине тән өзгешеликлерге ийе. Олардың тилде пайда болыўының түрли себеплери бар. Усы себеплерди анықлаў морфонология илиминиң баслы ўазыйпаларының бири. Келешекте келтирилген морфонологиялық қубылыслардың хәр бирин терең хәм хәр тәреплеме изертлеў керек. Бул тек морфонология ушын емес, ал фонетика, морфология, тил тарийхы хәм т.б. тараўлар ушын да әҳмийетли.

VI. Сөз шақаптарында морфонологиялық қубылыстар

1. Атлықтарда хәм алмасықтарда морфонологиялық қубылыстар

Атлық хәр қандай тилдеги ең үлкен сөз шақабы болып, ол өзине тән лексика-семантикалық мәнисине, грамматикалық белгилерине ийе болады. Атлық сөзлердің саны бойынша көп болыуы, бириншиден, олардың бизди қоршаған дүньядағы зат, қубылыстардың улыуа атамасы болыуына байланысly, екіншиден, олардың түрли сөз жасау улылларының жәрдемінде өнимли жасалыуына да байланысly. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықтар сөз жасау улылларының барлық түрлери менен жасалады. Әсиресе атлық аффиксация улылы менен өнимли жасалыу мүмкиншилигине ийе. Онда түбир морфемаға ямаса тийкарға сөз жасаушы морфемалар қосылыуы арқалы дөрэнди атлықтар жасалады. Бул улыл менен дөрэнди атлықтар жасалғанда айырым морфемаларда дауысly ямаса дауыссыз фонеманың түсип қалып, оның ноль фонема менен алмасыуы ушырасады.

1. Атлықтың жасалыуы ушын тийкар болған фейил морфема дауысly фонемаға тамамланса, оған дауысlyдан басланған сөз жасаушы аффикс қосылып, дөрэнди атлық жасалғанда түбир морфемадағы соңғы дауысly фонема түсип қалып, ол ноль морфема менен алмасады. Мәселен, тара+ақ=тар ақ, гүре+ек=гүр ек, кейи+ис=кей ис хәм т.б. Бунда а - Ø, е - Ø, и - Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде айырым атлықтардың жасалыуында дауысly фонеманың түсип қалыуы түбир морфеманың дауысly фонемаға, ал аффикс морфеманың дауысly фонемадан басланыуы себепши болмайды. Мәселен, буйыр+ық=буйрық, жыйыр+ық=жыйрық хәм т.б. Бунда ы - Ø морфонемасы пайда болған. Бул морфонеманың пайда болыуының себеби атлықтардың

тартымланыуында пайда болатуғын өзгерістер сыяқлы болады (Бұл жаққында төменіректе сөз етиледі.).

3. Сөз қосылуы ұсылы менен жасалған бириккен атлықтарда да морфемалар шегарасында дауыссыз фонемалар қатар келип қалғанда, олардың алдыңғысы түсіп қалады: халқы+абад = Халқабад, хожа+ели = Хожели, аума+есер = әумесер, мойны+ақ=Мойнақ хәм т.б. Буларда ы -Ø, а -Ø морфемалары пайда болып тұр. Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен қоспа сөзлердің имласында морфологиялық өлшем есапқа алынып, морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссыз сақланып жазылады. Мәселен, Қараөзек,¹ сарыауырыу,² Қараой, Майлыөзек³ хәм т.б. Бизиңше, бириккен қоспа сөзлерди жазыуда хәр қыйлы өлшемлерди басшылыққа алыу оларды дурыс жазыу мәселесин қыйынластырады. Олардың жазылуында бир өлшем - фонетикалық өлшем басшылыққа алынуы керек. Сонда бириншиден, бириккен қоспа сөзлерди жазыу биргеликли болса, екиншиден, жанлы сөйлеу тили менен жазыу бир-бирине жақынласады. Қараөзек, сарыауырыу, Қараой, Майлыөзек сөзлери жанлы сөйлеу тилинде Қарөзек, сарауырыу, Қарой, Майлөзек болып айтылады хәм оларды сол тийкарда жазыу керек.

Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен атлықтарда морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссызның алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалуы да ушырасады. Мәселен, ешки+емер=ешкимар, соқыр+ишек=соқыршек. А.Айғабылов қазақ тилинде *не үшін, таза ірімшік, жаңа ыдыс* хәм т.б. мысалларды келтирип, бундай дизбеклерде морфемалар шегарасындағы қатар келген дауыссызлардың соңғысы түсіп қалатуғынын ескертеди.⁴ Жақыйқатында да, қарақалпақ тилинде де бундай дизбеклерде қатар келген еки дауыссызның соңғысы түсіп қалады хәм жанлы сөйлеу ти-

¹ Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан.1990.Б.352.

² Бұл мысал А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалуы» (–Нөкис: Қарақалпақстан. 1979.Б.113.) мийнетинен алынды.

³ Қарақалпақ тилинің орфографиялық сөзлиги. Б.352.

⁴ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Б.25-26.

линде *нешун, тазаримшик, жаңадыс* болып айтылады. Бунда таза иримшик сөз дизбегінде қатар келген еки даўыслының кейингиси (и) түсіп қалыуы айрықша изертлеуді талап етпейди. Себеби, иримшик сөзіндеги и протезалық даўыслы болып есапланады. Ал *не ушын, жаңа ыдыс* сөз дизбеклерінде қатар келген еки даўыслының алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалыуы сөз дизбеклеріндеги сөзлердің лексикалық мәнісине байланыссы болады. Егер әдеттеги жағдай бойынша қатар келген еки даўыслының ақырғысы түссе сөз мәні аңлатпайды, яғный ондағы даўыслының түсіп қалыуы лексикалық мәнісине тәсир етеди. Тилде үнемлеу қубылысы сөздің лексикалық мәнісине тәсири болмаған жағдайда иске асады.¹ Сонлықтан бундай жағдайда кейинги сөздің даўыслысы түсіп қалады. Ал айырым сөз дизбеклерінде *не алды, жүдә аш* сөз дизбеклеріндеги қатар келген еки даўыслы да сақланады. Олардың сақланыуы мәні талабына, хызметине, сөзлердің бууынына байланыссы болып тур. *Не алды* дизбегінде алдыңғы сөздің де, кейинги сөздің де даўыслысын түсірип айтыу мүмкин емес. Егер олардың бирин түсірип айтсақ мәниге тәсир етеди. Ал *оғада, жүдә оғыры* хәм т.б. сөзлер өзлери байланыссы болған сөзлердің мәнісин күшейтип көрсетиу хызметин атқарады. Сонлықтан олардың даўыслысын түсірип айтыуға болмайды, ал кейинги сөз бир бууынлы болса, оның даўыслысын да түсірип айтыу мүмкин емес.

4. Сөз қосылыуы усылы менен жасалған айырым бириккен атлықларда қысық, езиулик ы, и даўыслыларының түсіп қалыуы ушырасады: қәйин+аға=қайнаға, қәйин+ини=қәйин, кели+сап=келсап, жаны+бар=жанұар хәм т.б. Буларда и -Ø, ы -Ø морфонемалары пайда болып тур. Қарақалпақ тилиндеги усундай усыл менен жасалған *билезик, жарғанат* сөзлерінде морфонологиялық өзгерислер болған. *Билезик* сөзи *билек+жүзик* сөзлериниң биригиуинен,² ал *жарғанат* сөзи *жары* (жуқа қабық деген мәниде) + *қанат*

¹ Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. С.110.

² Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы:1966.Б.64.

сөзлерінің биригіуі арқалы жасалған.¹ Оларда кжү- Ø, ы - Ø морфонема-лары пайда болған.

5. Қарақалпақ тилинде *уры* сөзине атлық жасаушы *лық* аффикси қосылып, дөренди атлық жасағанда түбірдің соңындағы қысық дауыссыз түсіп қалады.

6. Қарақалпақ тилинде *заман* хәм *замана*, *бегзат* сөзи *бегзада*, *қарыйдар* сөзи *қардар*, *шаштәрез* сөзи *шаштәрези* түрінде қолланылады. *Замана* сөзи парсы тилинен қарақалпақ тилине өзлестірилгенде а дауыссыз түсіп қалған. Оған гөй аффикси а фонемасыз жалғанбайды, себеби ол да парсы тилинен өзлестірилгенликтен *заман* сөзи өзіннің шығыу формасын сақлайды. *Бегзада* сөзиндеги *зада* парсы тилинен өзлестірилген, бизиңше «ул» деген мәни билдиреди. Онда да өзлестірилген уақта а фонемасы түсіп қалған. *Шаштәрез* сөзиндеги *шаш* түркий сөз, ал *тәрез* парсы тилиндеги *тараш* сөзинің сеслик өзгериске ушыраған формасы. Қарақалпақ тилинде оны *тәрез* сөзине усатып айтыудан и дауыссыз қосып айтыу кәлиплескен. Бирак оның *тәрез* сөзи менен байланысы жоқ.

Хәзирги қарақалпақ тилинде атлықлардың жасалуында дауыссыз фонемалардың түсіп қалуы ушыраспайды. Тек ғана айырым атауыш феиллерде бирең-сараң ушырасады: *уқалау* - *уғалау*, *питкерий* - *питирий* хәм т.б. Бунда қ - Ø хәм к - Ø морфонемалары пайда болады.

Қарақалпақ тилинде атлықлардың жасалуында фонемалардың түсіп қалуы менен бирге буған керисинше интерфонеманың пайда болуы да ушырасады. Мәселен, қарақалпақ тилинде *ағайин* сөзи *аға* хәм *ини* сөзлерінің биригіуінен сөз қосылуы усылы менен жасалған. Морфемалар шеграсындағы й фонемасы еки морфеманы байланыстырушы хызмет атқарып тур. Оның пайда болуына морфемалар шеграсында дауыссыз фонемалардың қатар келиуі себепши болған. А.Айғабылов қазақ тилинде *жайпат* - *жайпауыт*, *ойпат* - *ойпауыт*, *елек* - *елеуиш* сөзлерінде у фонемасы да

¹ Сонда Б.82..

дауыссызлар қабатласлығын болдырмау үшін келип шыққан¹, -деп көрсетеді. Сондай ақ атлық жасаушы қоспа аффикс сыпатында қарастырылып қиятырған \ddot{y} +ыл, =ыўшы//=иўши аффикси хакқында да усундай пикирди билдиреди. Ондағы =ыў//=иў еки морфеманы байланыстырыўшы фонема сыпатында пайда болған деп есаплайды.²

Хакыйкатында да, бул морфемаларда \ddot{y} фонемасы интерфонема хызметин атқарады. Себеби, қарақалпақ тилинде ыл, =шы//=ши аффикслери атлықтан атлық жасағанда тиккелей жалғанады, ал фейиллерден атлық жасағанда ыў морфемасынан соң жалғанады.

Сөз шақапларының өзине тән грамматикалық категориялары, сөз жасаушы аффикслери болатуғыны белгили. Бирақ айырым аффикслер тек атауыш сөзлерден емес, ал фейил сөзлерден де белгили бир сөз шақабын жасауы мүмкин. Ондай жағдайда олардың сөз жасау мәнилеринде өзгешелик болмайды, бирақ олардың қурылысында сеслик өзгешеликлер пайда болыўы мүмкин. Бундай жағдайда қарақалпақ тилинде көбинесе интер фонема пайда болады. Жоқарыда келтирилген мысаллар усы жағдайға байланыслы. И.П.Павлов та морфемалар да фонемалардың алмасыўына себепши болатуғын фонетикалық - морфологиялық жағдайдың бир сыпатында түбирдиң қандай сөз шақабына тийисли болыўын хәм оған қосылатуғын аффикстиң қандай екенине байланыслы болатуғынын атап көрсетеди.³

Солай етип, қарақалпақ тилинде атлықлардың жасалыўында \emptyset - й, \emptyset - ў хәм \emptyset =ыў // =иў морфонемаларының пайда болыўы ушырасады. Биз атлықларды жасалыўы барысында тийкарынан дауыссыз немесе дауыссыз фонемалардың түсип қалыўының хәм интерфонемалардың пайда болыўының түрлерин көрип шықтық. Дауыссыз фонемалардың буйыр+ық=буйрық, қәйин+аға+қайнаға, уры+лық=урлық сөзлеринде түсип қалыўының себеплерин ашып көрсетпеген едик. Оларды атлықлардың сөз өзгертиў системасында

¹ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Б.79.

² Сонда . . . Б.85.

³ Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. С.12-13.

түсиндирип өткенди мақул көрдик. Себеби, олардың түсип қалыу жағдайлары атлықлардың сөз өзгертуіші аффикслерден қабылланған жағдайда фонемалардың түсип қалыуы менен бирдей болады.

Атлық өзгеретуғын сөз шақабы болып есапланады. Сеплик, бетлик, тартым жалғаулары атлықларға жалғанғанда, олар атлық сөзлерди гәп ишиндеги басқа сөзлер менен байланысқа түсиреди, оларға байланыслы атлықлар өзгерип отырады. Ал көплеген изертлеушілер тәрәпинен сөз өзгертуіші аффикслер деп көрсетилип киятырған көплик жалғаулары « ... атлықтың тек көп екенин билдиреди, бирақ оны басқа сөзлер менен грамматикалық байланысқа түсирмейди (қонақ келди, қонақлар келди). Усыған байланыслы көплик аффиксин айырым изертлеушілер сөз өзгертуіші емес, ал форма жасаушы (атлықтың көплик формасын) аффикс деп қарайды.»¹ Биз бул пикирге толық қосыламыз. Сонлықтан биз тек атлықларда тартым, сеплик, бетлик аффикслери жалғанғанда пайда болатуғын морфонологиялық кубылыстарға тоқтаймыз.

Хәзирги қарақалпақ тилинде айырым атлықларға тартым аффикслери жалғанғанда Ø - т морфонемасының пайда болыуы ушырасады, яғный т интерфонемасы келип шығады. Мәселен, **дос, қас, сус** хәм т.б. сөзлерге тартым аффикслери жалғанғанда аффикс морфема қурамында т фонемасы пайда болады: дос + ы = достым, қас + ың = қастың, сус + ы = сусы ямаса сусты. Буларда Ø - т интерфонемасының пайда болыуы дос, қас, сус сөзлериниң қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлестирилиуі хәм олардың ақырында еки үнсиз дауыссыздың қабатласып келиуіне байланыслы. Қарақалпақ тилиниң фонетикасы ушын сөздиң соңында еки үнсиз дауыссыздың қабатласып келиуі тән емес. Усыған байланыслы оның соңындағы т фонемасы түсирилип қалған. Ал бул сөзлерге тартым аффикслери жалғанған жағдайда оларда т фонемасы пайда болады. Қарақалпақ тилиндеги рас, дарақ сөзлериниң соңында т фонемасы болған. Олар хәзирги өзбек тилинде рост, дарахт түрин-

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. Б.118.

де қолланылады. Қарақалпақ тилинде олардағы т фонемасы түсип қалған. Оларға тартым аффикслери жалғанған жағдайда да т фонемасы пайда болмайды: *расым, дарагың*.

Қарақалпақ тилинде тартым аффиксиниң тек даўыссыздан ибарат м (I бет), ң (II бет) вариантлары даўыслыларға питкен сөзлерге жалғанады деп көрсетилип киятыр. Биз аффикс морфема тек даўыссыз фонемадан турмайды деген пикирге қосылған ҳалда, аффикс морфемадағы даўыслы емес, ал түбирдиң ақырындағы даўыслы фонема түсип қалады деп есаплаймыз: ата+аң=атаң, ене+ем=енем, ини+им=иним, үке+ең=үкең. Буларда түбирдиң ақырындағы даўыслы фонемалар түсирилип, а - Ø, е - Ø, и-Ø морфонемаларын пайда етип тур. Сонда тартым аффикслериниң төрт варианты пайда болады: =ым//=им, =ың//=иң, =ам//=ем, =аң//=ең.

Хәзирги қарақалпақ тилинде сеплениўдиң үш түри бар екени белгили. Жай сеплениўде морфемаларда айтарлықтай өзгерислер болмайды. Алмасықлардың сеплениўин кейинги бөлимде қарастырамыз. Тартымлы сеплениўде *Æ*-н морфонемасы айрықша қызығыўшылықты пайда етеди. Бул морфонема модели III бет тартым аффиксли орын сеплигинде (=нда//=нде) пайда болады. Мәселен, үйинде - үй - и - нде, ағасында - аға - сы - нда хәм т.б. Хәзирги өзбек тилинде үшінши бет тартым аффиксинен соң орын сеплиги **н** сыз жалғанады: уй - и - да, ака - си - да. С.Е.Малов ески түркий жазба естеликлеринде тартым аффиксинен соң орын сеплигиниң **н** даўыссызы айырым сөзлерде қатнасқанын хәм **н** даўыссызы айырым сөзлерде қатнаспағанын атап өтеди.¹

Э.Р.Тенишев сары уйғыр тилинде тартым жалғаўының III бетинен кейин барыс, шығыс, орын сепликлери хәм =дай//=дей қосымталары қосылғанда **н** фонемасының пайда болыўы түркий тиллердиң көпшилигине тән екенин, тек уйғыр, өзбек, шағатай тиллеринде **н** фонемасының пайда болыўы ушырас-

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. С.34.

пайтуғынын айтады.¹ Ф.Г.Благова бул мәселе ҳаққында тюркологияда көп болжаўлар айтылғанын жаза отырып, оларды бес топарға бөледі: биринши пикирдің тәрепдарлары тартымның III бет аффикслери =сын//=син, =ын//=ин болған деп көрсетеді. Бул пикир бойынша, барыс, орын сепликлери III бетте тартымланған сөзге жалғанғанда бала - сын - а, бала - сын - да, үй - ин - е, үй - ин - де болып айтылыўына қарай н фонемасы менен келетуғын ески жалғаў усы сепликлерде сақланған. Екинши пикирдің тәрепдарлары, сеплик жалғаўы жалғанғанда пайда болатуғын н фонемасының бетлеў алмасықларының үлгиси бойынша қәлиплескен деп санайды. Үшинши пикир тәрепдарлары, н фонемасын көмеклес сеплигиниң қалдығы деп қарайды. Төртинши пикир тәрепдарлары, н фонемасын эпитезаға жатқарады. Бесинши пикир тәрепдарлары, н фонемасын сеплик жалғаўлары менен бирге алып, сеплик аффикслериниң варианты сыпатында көрсетеді.² Бул ҳәзирги қарақалпақ тилинде де есапқа алынған.

А.Айғабылов қазақ тилиндеги бул қубылысқа айрықша итибар бирип, н фонемасын түбир менен қосымтаны байланыстырыўшы интерфонема, ол сөз просодикасына байланыслы пайда болған³, -деп есаплайды. Ҳақыйқатында да, н фонемасының пайда болыўы ашық буўынлардың избе-из келиўине байланыслы. Мәселен, атасында, китабында ҳәм т.б. сөзлердеги буўынларға нәзер салғанымызда ашық буўынлар қатар келип, олар сөздің айтылыўын қыйынластырады. Усыған байланыслы н фонемасы буны сапластырыў мақсетинде пайда болған интерфонема болса керек. Н фонемасының интерфонема сыпатында пайда болыўы алмасықларда да, келбетликлерде де ушырасады. Оларда да усы жағдай сезиледи.

Атлықлардың тартымланыўында тағы бир айрықша морфонологиялық қубылыс ушырасады. Бир қатар атлық сөзлерге тартым аффикслери

¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. С.58-59.

² Благова Ф.Г. Тюркские склонение в ареально-историческом освещении. Юго-восточный регион. Автореф. дисс. докт. фил. наук. –М.: 1982. С.31-33.

³ Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Б.88-91.

жалғанған жағдайда түбир морфеманың екінши буўынындағы қысық даўыслылар түсип қалып, и -Ø, ы - Ø морфонемалары пайда болады. Мысалы: мурын+ы=мурны, қарын+ ы=қарны, бөрик-бөрки хәм т.б. Тартым аффикслери жалғанған жағдайда түбирдеги қысық даўыслылардың түсип қалыўын ең биринши анықлаған О.Н.Бетлингк болып, ол еки ямаса көп буўынлы атлықлар хәм фейиллер даўыссыз фонемаға тамамланып, соңғы буўынында қысық даўыслылардың бири турса, оларға даўыслы фонемадан басланған аффикс жалғанған жағдайда қысық даўыслы түсип қалатуғынын ескерткен. В.А.Богородицкий бул пикирди қоллап, оның себеби пәтке байланыслы¹, -деп жазады. В.А.Богородицкийдің даўыслы фонемалардың түсип қалыўын пәтке байланыстырыўы кейинги изертлеўшилер тәрәпинен макулланып, хәзирги ўақта дерлик түркий тиллердің барлығының грамматикаларында есапқа алынған. Бирақ соның менен түркий тиллерде соңғы буўынында қысық даўыслысы бар айырым атлықларға тартым аффикси жалғанған менен қысық даўыслы түсип қалмайды. Мәселен, келин+и=келини, жулын+ы=жулыны, шойын+ы=шойыны хәм т.б. Бундай тил фактлери айырым изертлеўшилердің дыққатын өзине тартты. Л.А.Старостов түркий тиллердеги тартым аффикслери жалғанған жағдайда қысық даўыслылардың түсип қалыўын сөйлеў тезлиги менен байланыстырады.² Н.К.Дмитриев олардың түсип қалыўын пәтке, соның менен қысық даўыслының ашық буўында келиўине байланыслы деп жазады.³ М.И.Трофимов пәт пенен редукция арасында миннетли байланыс болмайтуғынын, рус тилиндеги даўыслылардың редукциясын түркий тиллерине жақынластырыўға болмайтуғынын айтады.⁴ Бирақ оның қысық даўыслылардың түсип қалыўы туўысқанлық терминлер

¹ Богородицкий В.А. Введения в тюркско-татарского языкознание. – Казань:1984.С.10.

² Старостов Л.Н. Об ударений в турецком языке. – Труды военного института иностранных языков. М.: 1981. №2. С.116.

³ Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. – ИСГТЯ. I. С.283.

⁴ Трофимов М.И. О соотношении между ударением и редукцией гласных в современном уйгурском и других тюркских языках. – Советская тюркология. 1981. №3. С.48-49.

менен дене мүшелериниң атамаларына тартым аффикслери жалғанған жағдайда түсип қалады деген пикир менен келисиўге болмайды.

А.Айғабылов даўислылардың түсип қалыўын хәр тәреплеме изертлеп төмендегидей жуўмаққа келеди: « ... қазақ тилиндеги даўислы сес редукциясының себебин түсиндириў ушын үш мәселени еске алыўымыз керек. Олар: 1) буўынлардың сөзде қатарласа ашық түрде келиўи; 2) түсирилип айтылатуғын даўислы сестин алды-артындағы даўиссызлардың өз-ара тиркесиў мүмкиншилиги; 3) даўислы сес редукциясының мәниге нуқсан келтирмейтуғыны.»¹ Соның менен бирге бул үш шәрт даўислының түсирилип айтылыўына үзил-кесил себеп бола алмайтуғынын, морфонологиялық кубылыстардың биргеликли емес, ал хәр қыйлы өзгерислер екенин ескертеди.

Қарақалпақ тилиндеги даўислы фонемалардың түсип қалыўын пәтке байланыстырыўға болмайды. Өйткени, жоқарыда да айтып өтилгениндей, түркий тиллерде пәт жоқ, оның хызметин сингармонизм атқарады. Сонылықтан А.Н.Старостов, М.И.Трофимов хәм т.б. илимпазлардың дурыс көрсеткениндей, даўислы фонеманың түсип қалыўының пәтке байланысы да жоқ, қарақалпақ тилинде пәттиң өзи де жоқ. Хәқыйқатында, А.Айғабыловтың пикиринде жан бар. Қарақалпақ тилинде биз көрип өткен мысалларда даўислылардың түсип қалыўы ашық буўынға сәйкес келеди. Ашық буўынның қатара келиўи сөзди айтыўды қыйынластырады. Д.А.Салихова: « ... көпшилик жағдайда түбирдың қысқарыўы бир типке киретуғын ямаса айтыўда қолайсызлық пайда ететуғын фонемалар қатарын болдырмаў ушын қоланылып, ол арқалы қолайлы морфонологиялық жағдай дүзиўди тәмийнлейди»², - деп жазады. Усы мақсетте дәслепп сөйлеў барысында қысық даўислылар түсип қалған. Соң олар әдебий тилде орын алған. Н.К.Дмитриев түркий тиллердин айырымларында жанлы сөйлеў тилинде

¹ Айғабылов А. Қазақ тилинің морфонологиясы. Б.123.

² Салихова Д.А. Көрсетилген мақаласы. Б.60.

пәтсиз дауыссыздардың түсіп қалыуы тенденциясы күшлі, бірақ олар орфографияда сәулеленбегенін түркі тилинен мысаллар алып көрсетеді.¹

Жоқарыда атлықтардың жасалыуы барысындағы қысық дауыссыздардың буйыр+ық=буйрық, уры+лық=урлық, қәйин+аға=қайнаға болып түсіп қалыуы да усы себепке байланысly деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилиндеги бирдей сеслик дүзиліске ийе сөзлердің айырым-ларына тартым аффикслери жалғанғанда түбир морфеманың соңғы бууындағы қысық дауыссызының түсіп қалыуы, ал сондай сеслик дүзиліске ийе айырым сөзлерге тартым аффикслери жалғанғанда олардың соңғы бууынындағы қысық дауыссызының түсіп қалауы неге байланысly? - деген орынлы сорау пайда болады. Э.В.Севортян ы,и дауыссызларының хәлсиз еситилиуи ямаса түсіп қалыуы түрк әдебий тилинде толық жетилискен, турақлы кәлиплескен кубылыс қатарына жататуғынын, олардың түсіп қалыуы көбинесе аўызеки сөйлеу тилине тән болып келетуғынын ескертеди.² Дауыссы фонемалардың түсирилип айтылыуы дәслеп аўызеки сөйлеу тилинде пайда болып, соң олар әсте-әсте әдебий тилик дәстүрге айланған. Бірақ олардың хәммеси жазба әдебий тилде есапқа алынбаған. Айырым сөзлерде оларды түсирмей жазыу қабыл етилген, артикуляция да соған бейимлескен. Усыған байланысly көп ғана сөзлерде тартым аффикслери жалғанған менен түбирдің соңғы бууынындағы қысық дауыссызы түсирмей, сақлап жазған менен олар хәқыйқый сөйлеу тилинде түсирилип айтылады хәм оның түсіп қалыуының сөзлердің мәнисине хеш қандай тәсири болмайды. Мәселен, келин + и=келини, оны келни деп айтыуға да болады хәм бул аўызеки сөйлеу тилинде жийи ушырасады. Бундай мысалларды көплеп келтириу мүмкин: жулын +ы=жулны, қулын+ы = қулыны+қулны хәм т.б.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги атлықтардың сеплик, тартым, бетлик аффикслери менен өзгериуинде бир қатар морфонологиялық өзгеріслер жүз

¹ Қараңыз: Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. – ИСГТЯ.І. С.283.

² Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. –М.: АН СССР. 1995.С.98.

береди. Оларда бундай өзгерислердин пайда болыуының өзине тән өзгешелikleri бар. Оларды хәр тәреплеме үйрениў ана тилимиздин грамматикалык курылысын дурыс түсиниўимизге мүмкиншилик береди. Қарақалпақ тилинде сан категориясының көплик түрин жасаўшы =лар//=лер аффикси атлықларға жалғанып, олардың жаңа формасын жасайды. Олар жалғанғанда морфонологиялык өзгерислер пайда болмайды. Тек ғана **бала** сөзине **лар** аффикси қосылғанда аўызеки сөйлеў тилинде түбирдин еккинши буўынындағы а даўыссы фонемасы түсирилип те айтылады: бала+лар=баллар. Бизинше, оның түсип қалыуы аналогияға тийкарланған болса керек.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилиндеги атлықлардың жасалыуында хәм сөз өзгертиўши аффикслер менен өзгериўинде бир қатар морфонологиялык кубылыслар пайда болады. Олардың пайда болыуы фонетикалык, морфологиялык хәм тарийхий себеплерге байланыссы келип шығады.

Қарақалпақ тилинде сеплениўдин үш түри бар екени белгили. Солардың бири алмасықлардың сеплениўи болып, оларға сеплик жалғаўлары жалғанған жағдайда түрли морфонологиялык өзгерислер болады хәм сонлықтан олар сеплениўдин айрықша бир түри сыпатында қаралады.

1. *Мен, сен* бетлеў алмасықларына ийелик сеплигиниң жалғаўы жалғанғанда атлық сөзлердин сеплениўи сыяқлы морфемалар шегарасында геминат даўыссыз пайда болмайды, ал олардың биреўи түсирилип, н - Ø морфонемасы пайда болады. Бундай өзгерис сеплик жалғаўларының тарийхы менен байланыссы келип шығады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде ийелик сеплигиниң =ығ//=иғ, =ның//=ниң жалғаўлары болған.¹ Хәзирги түркий тиллердин ишинде азербайжан, түркмен, түрк хәм чуваш тиллеринде ийелик сеплигиниң ың варианты даўыссызға питкен сөзлерге, ал даўыссызға питкен сөзлерге ның варианты жалғанады. Басқа түркий тиллерде ың варианты атлықларға жалғанбайды, түбирдин соңғы сесине қарай бирденың, бирде дың, бирде тың варианты алмасып жумсалады. Ал бетлеў алма-

¹ Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. С.149.

сықларында ийелик сеплигинің даўыслыдан басланатуғын вариантының жалғаныўы сақланып қалған. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги мен, сен алмасықларына ийелик сеплигинің жалғаныўындағы өзгешелик усы себеплерге байланыслы келип шыққан. В.В.Радлов ийелик сеплигинің дәслепки формасының деп есаплайды, ол ең дәслеп тартым жалғаўы болып, бетлеў хәм сеплеў алмасықларына ғана жалғанған,¹-дейди. Бул пикирге В.А.Богородицкий хәм Г.Рамстедлер қосылады. Демек, бетлеў алмасықлары ийелик сеплигинің дәслепки формасын өзінде сақлап қалған. Мен, сен алмасықларының көплик түри *биз, сиз* алмасықларына да ийелик сеплигинің иң варианты жалғанады. М.Томанов Орхон-Енисей жазба естеликleri тилинде ийелик сеплиги жалғаўларының қолланылыўы ҳаққында: « ... атлыққа ның түринде жалғанса, алмасыққа ың түринде жалғанған. Бул жерде түркий тиллердин ерте дәўирлериндеги алмасықлар менен атлықлардың сеплениўиндеги айырмашылық байқалады. Деген менен сол айырмашылық Орхон-Енисей жазба естеликleri жазылған дәўирлерде-ақ ийелик сеплигиндеги бул жүйелилик бузылған»,²-деп жазады.

Солай етип, мен, сен алмасықларына ийелик сеплигинің жалғаўы жалғанғанда өзгерислер сеплик аффикслеринің раўажланыў тарийхы менен байланыслы болады. Усыған байланыслы хәзирги қарақалпақ тилинде бул алмасықларға ийелик сеплиги жалғаўы жалғанғанда н - Ø морфонемасы пайда болады.

2. Қарақалпақ тилиндеги ол, бул, сол силтеў алмасықларына сеплик аффикслери жалғанғанда еки түрли өзгерис байқалады: бириншиден, ийелик, барыс, табыс сепликleri жалғаўлары жалғанғанда түбирдин ақырындағы л фонемасы түсип қалып, п - Ø морфонемасы пайда болады. Екиншиден, шығыс, орын сепликleri жалғанғанда н фонемасы пайда болып, Ø - н морфонемасы пайда болады. Ол, бул, сол алмасықларында л - Ø морфонемасы-

¹ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. С.95.

² Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Б.150.

ның пайда болыуы бул алмасықлардың (а) этимологиясы менен байланыс-лы. Көпшилик тюркологлардың пикиринше, түркий тиллердеги силтеу алма-сықлары дәслеп үш сөзден - у, бу, шу дан ибарат болған, басқа формалар усы сөзден раўажланған. *Ол, бул, сол* алмасықларының сепленгенде о,бу, со (шу) формаларына ийе болыуын олардың дәслепки этимологиялық формасын сақлауынан деп түсинемиз. Бул алмасықларға тартымның абстракт формала-ры, сондай-ақ айырым сөз жасаушы аффикслер жалғанған жағдайда да олар өзлериниң дәслепки формасын сақлайды: ол + ныки = оныки, бул + ныки = буныки, сол + ныки, ол + лай = олай, бул + лай = булай, сол + лай = солай хәм т.б. Бунда түбирдеги л фонемасы түсип қалып, л - Ø морфонемасын пай-да етип тур.

Бул алмасықлар сепленгенде н фонемасының пайда болыуы, биз тар-тымның сеплениуде көрип өткенимиздей, бууынлардың системасына байла-ныслы деп есаплаймыз. Мәселен, оннан, бунда, сонда алмасықларының сеп-лениуінде н фонемасы пайда болып тур. Биз оларда л - н морфонемасы пай-да болған деп қарауға болмайды. Басқа сеплик жалғаулары жалғанғандағы сыяқлы түбирдеги л фонемасы түсип қалады хәм биринши ашық бууынды беккемлеу зәрүрлиги нәтийжесинде морфемалар шегарасында н фонемасы интер фонема хызметинде қолланылады. Н фонемасының пайда болыуы **усы** силтеу алмасығының сеплениуінде де, сондай-ақ ол, бул, сол, усы алма-сықларына айырым сөз жасаушы аффикслердиң қосылыуында да пайда бо-лады: усы+да= усында, усы+нан = усиннан, сол+ша = сонша, бул + дай = бундай, сол + шама = соншама хәм т.б.

3. Алмасықларда тағы бир морфонологиялық кубылыс мен, сен, ол, сол, бул алмасықларына барыс сеплигиниң жалғауы жалғанғанда пайда болады: мен+ған= маған, сен+ған= саған, ол+ған= оған, сол+ған=саған, бул + ған = буған. Буларда морфонологиялық өзгерислерди келтирип шығарып турған барыс сеплигиниң ған жалғауы болып есапланады. Усыған байланыслы мен,

сен алмасықларында е-а морфонемасы, ол, сол, бул алмасықларында л-Ø морфонемасы пайда болып тур.

Ф.Г.Исхаков барыс сеплигиниң ған жалғаўының этимологиясы ҳаққында төмендегидей болжаў айтады: «Бизиңше, үш түрли түсиндириўге болады: 1) ған >- ғар; 2) оған «ему» онға: н менен ғ метатеза жолы менен алмасқан; 3) оған «ему» >оға >оғар».¹ Илимпаз ған жалғаўын ғар аффиксиниң өзгериўинен келип шыққанын есапқа алады. А.Н.Кононов ески түркий тилдеги барыс сеплигиниң жалғаўы ғар, ғару менен келбетлик фэйилдиң келер мәхәлин жасаўшы =ар//=ер бир аффикстиң еки түрли көриниси деп қараған.² Биз Ф.Г.Исхаковтың пикирин қоллап, барыс сеплиги жалғаўлары жалғанғанда алмасықлардағы морфонологиялық өзгерислер олардың раўажланыў тарийхы, этимологиясы менен байланыслы келип шыққан деп есаплаймыз.

Қарақалпақ тилинде мен, сен бетлеў алмасықларына табыс сеплигиниң и жалғаўы жалғанады. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде табыс сеплигиниң бундай жалғаўы жоқ. Бирақ ертеде түркий тиллерде табыс сеплигиниң ы/и жалғаўы да болған.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги алмасықлардың сеплениўиндеги морфонологиялық өзгерислердиң айырымлары сеплик аффиксине байланыслы келип шықса, айырымлары алмасықлардың этимологиялық тарийхий раўажланыўына байланыслы келип шыққан.

2. Келбетликлерде морфонологиялық қубылыслар

Келбетлик өзине тән лексика-семантикалық мәниге, морфологиялық белгилерге хәм синтаксислик өзгешеликлерге ийе сөз шақабы болып есапланады. Ол сөз өзгertiўши аффикслерге ийе емес. Келбетлик аффиксация, сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация, лексика-семантикалық хәм лексика-

¹ Исхаков Ф.Г. Местоимения. – ИСГТЯ II. С.250-251.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. С.155.

синтаксислик усыллар арқалы жасалады. Бул усыллар менен жасалған айырым дөрэнди хэм қоспа келбетликлердің қурылысында хэр қыйлы морфологиялық қубылыслар пайда болады: тийкардың қысқарыуы, интер фонеманың пайда болыуы, фонемалар алмасыуы, фонемалар ямаса бир неше фонемалардың түсип қалыуы хэм т.б. Сондай-ақ келбетликтің дәреже формаларының жасалыуында да айрықша морфологиялық өзгерислер пайда болады. Биз олардағы бундай өзгерислерге избе-из тоқтап өткенди мақул көрдик.

1. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаушы аффикслердің тек дауыссыздан туратуғын вариантлары көп емес. Тек фэйилден келбетлик жасаушы =ақ//=ек аффиксинің -қ/-к варианты көрсетилип киятыр. Бирақ хэзирги қарақалпақ тилинде бул вариант пенен жасалған дөрэнди келбетликлер жоқ. Бул жағдай да аффикс морфемалардың тек дауыссыздан ибарат варианты болмайды. Сөз қосылыуы усылы менен жасалған қоспа келбетликлердің морфемалар шегарасында еки дауыслы қатар келген жағдайда алдыңғы морфемадағы ақырғы дауыслы фонема түсип қалады: аўма+есер =әўмесер, көзи+ашық=көзашық, жаны+ашыр=жанашыр хэм т.б. Бунда а - Ø, и - Ø, ы - Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде =ый//=ий аффикси араб тилинен өзлестирилген болып, ол арқалы араб тилинің грамматикалық нызамлары бойынша дөрэнди келбетликлер жасалады. Ол арқалы *мәденият*, *әдебият* сөзлеринен келбетликлер жасалғанда ият - Ø морфонемасы пайда болады: мәденият+ый=мәдений, әдебият+ий = әдебий. Буларда морфонемалар пайда болыуы түбирдің де, аффикстин де қарақалпақ тилине араб тилинен өзлестирилгенлигине байланысly.

3. Қарақалпақ тилинде айырым дөрэнди келбетликлердің жасалыуында интерфонемалардың пайда болыуы ушырасады. Мәселен, қудамлы (жер), бурандалы (кран), қыдырымпаз (адам) дөрэнди келбетликлерде Ø-н, Ø-ым морфонемалары пайда болып тур. А.Айғабылов булардағы интер фонемалардың пайда болыуын сөз просодикасына, яғный бууынлар системасына бай-

ланыслы деп көрсетеді.¹ Бизиңше, оларда интерфонемалар хәм фонемалар комплексиниң пайда болыуының тийкарғы себеби сөз просодикасына емес, ал аффикслердиң қандай түбир морфемадан дөрэнди келбетлик жасауына байланыслы. Қарақалпақ тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атауыш сөзлерден келбетлик жасаушы аффикслер болып есапланады. Ал жоқарыдағы мысалларда олар фейиллерден келбетлик жасап тур. Олардағы интер фонемалардың пайда болыуы усы жағдайға байланыслы келип шыққан. И.П.Павлов та чуваш тилинде морфемаларда фонемалар алмасыуының фонеморфологиялық жағдайларының бири түбирдиң ямаса тийкардың қандай сөз шақабына тийисли болыуына байланыслы² ,-деп жазады.

Қарақалпақ тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атауыш сөзлерден келбетлик жасағанда морфемалар қурылысында өзгерис болмайды: керекли, ақыллы, илимпаз, аспаз хәм т.б. Ал фейил сөзлерден бул аффикслер арқалы келбетлик жасағанда олардың қурылысында интерфонемалардың ямаса фонемалар комплекси пайда болады. Қарақалпақ тилинде *жағымлы, унамлы, үйлесимли, жеңимпаз* дөрэнди келбетликлеринде Ø-ым, Ø- м, Ø-им морфемаларының пайда болыуы тийкардың фейил сөз шақабы болыуына байланыслы.

Буннан басқа келбетлик жасаушы =ыңқы//=иңки аффикслери де усындай жағдайларға байланыслы қурамалы сыпатқа ийе болған. Бул аффикстиң =қы//=ки бөлеги атауыш сөзлерден дөрэнди келбетликлерди өнимли жасайды: түски, азанғы, ертеңги хәм т.б. Ал фейил сөзден дөрэнди келбетликлерди тиккелей дөретпестен интер фонемалардан соң келеди: *түсиңки, көтериңки, басыңқы* хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде =шы//=ши аффикси атлық жасаушы өнимли аффикс. Ол аффикс жәрдемінде айырым келбетлик те жасалады. Мәселен, алдамшы (дүнья). Бунда дөрэнди келбетликтің жасалыуы ушын тийкар болып

¹ Айғабылов А. Көрсетилген мийнети. Б.84-90.

² Павлов И.П. Көрсетилген мийнети. Б.12.

турған фейил (алды). Бунда Ø-м морфонемасы пайда болып тур. Оның пайда болыуы дөрөңди келбетликтің тийкары да, сөз жасаушы форманты да басқа сөз шақаптарына тән екенине байланыслы келип шыққан.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлердің дәреже формаларының жасалыуында айрықша морфонологиялық кубылыслар пайда болады. *Сары* келбетлигине пәсейтиу дәрежесинің ғыш, ғылт аффикслери қосылғанда түбирдің соңындағы қысық дауыслы түсип қалып, а-Ø морфонемасы пайда болады: сары+ғыш=сарғыш, сары+ғылт = сарғылт. Қызыл келбетлигине бул аффикслер қосылғанда түбирдеги ыл фонемалар комплекси түсип қалып, ыл-Ø морфонемасы пайда болады: қызыл+ғыш=қызғыш, қызыл+ғылт=қызғылт. Буларда морфонемалардың пайда болыуы ол сары хәм қызыл келбетликлеринің дәслепки түбири *сарыг* болыуына, ал қызыл келбетлигинің түбири *қыз* болыуына байланыслы. Дәреже аффикси жалғанғанда сары келбетлигинде екинши бууындағы ы дауыслысы еки үнли дауыссыздың арасында келип редукцияға ушыраған, ал қызыл келбетлигине бул аффикс қосылғанда өзинің дәслепки формасын сақлаған.

Қарақалпақ тилинде келбетликтің арттырыу дәрежесинің интенсив усылы менен жасалыуында да айрықша өзгерислер пайда болады. Д.А.Салихова татар тилиндеги келбетликтің арттырыу дәрежесинің интенсив усыл менен жасалыуына тоқтап, бул ҳаққында «Бундай жағдайда екинши компонент толық мәнили сөз сыпатында, ал биринши компонент оның қысқарған варианты сыпатында көринеди. Бундай өзгерислер тийкардың қысқарыуы деп қарауға мүмкиншилик береді. Онда биринши компоненттің қысқарыуы арқалы морфонеманың айрықша модели жасалады. ... фонемалар комплекси менен ноль фонема емес, ал п фонемасы менен фонемалар комплекси алмасады»,¹-деп жазады. Ал, А.А.Абдуазизов «... п фонемасы келбетликтің арттырыу дәрежесин жасауда морфонологиялық альтернацияға белсене қатасады. Бирақ бул орында келбетликтің редукцияға ушырауы

¹ Салихова Д.А. Об одном морфологическом явлении в татарском языке. С.59.

хаққында пикир дурыс емес. Бәлким, бул татар тилине тән өзгешелик болып табылады»¹ - дейди.

Бизиңше, қарақалпақ тилинде де келбетликлер интенсив усыл арқалы жасалғанда биринши компонентте биринши буўыннан басқа буўынлар қысқарады. Ол тийкарғы түбирдиң мәнисин күшейтип көрсетиў ушын хызмет етеди. Сонлықтан бундай интенсивлер қысқарған тәкирар сөзлер² деп те аталады.

Д.А.Салихова да, А.А.Абдуазизов та келбетликтин интенсив формасындағы биринши компонентте п фонемасының пайда болыўы хаққында пикир билдирмеген.

Бизиңше, ол биринши ашық буўынды қамаў буўынға айландырыў хәм усы арқалы ол күшейтиўши компонент болады. Себеби ашық буўын артикуляциялық жақтан қамаў буўынға қарағанда әззи еситиледи. Интенсивтин бул түри бирдей формада тәкирарланған келбетликлерден келип шыққан. Мысалы, қара - қара - қап -қара, қызыл - қызыл - қып қызыл хәм т.б. А.Кайдаров бул еки форманың генетикалық байланысын мойынлай отырып, қысқа форманы тиккелей толық формадан қәлиплести деўге болмайды, толық форма қысқа формадай интенсивлик мәниге ийе емес, ол тек жыйнақлаў реңкине ғана ийе екенин атап көрсетеди.³ А.Ҳожиев те интенсив формаларды тәкирарланған толық келбетликлерден келип шыққан деген пикирге қосылмайды. Оның пикиринше, тәкирарланған келбетликлер хәмме ўақыт көплик мәни билдиреди. Олар белгини күшейтпейди. Интенсив формада хеш қандай көплик мәни аңлатылмайды, тек хәмме ўақыт белги күшейттириледи.⁴ Хақыйқатында да, бул пикирлер шынлыққа толық сәйкес келеди. Бундай белгини күшейтиўде п фонемасы менен биринши компоненттин қамаў буўынға айланыўы тийкарғы хызмет атқарады. Биз де қарақалпақ тилинде

¹ Абдуазизов А.А. Көрсетилген мийнети. Б.108.

² Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата: АН СССР. 1958.С.70.

³ Кайдаров А. Жоқарыда көрсетилген мийнети. Б.70.

⁴ Ҳожиев А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. –Тошкент: Фан.1963.Б.99.

келбетликтің интенсив формасында п фонемасы морфонемалар дүзиўге қатнасады деп есаплаймыз. Олардың төмендегидей айырым түрлерин көрсетип өтиўди мақул көрдик.

1. *pa* - *p*: *қап* - *қара*; 2. *ры* - *p*: *сап* - *сары*; 3. *зыл* - *p*: *қып-қызыл*; 4. *ман* - *p*: *жап* - *жаман*; 5. *миз* - *p*: *сеп* - *семиз*; 6. *раңғы* - *p*: *қап* - *қараңғы*; 7. *сыл* - *p*: *жап* - *жасыл* хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде айырым келбетликлердің интенсив формаларының жасалыўына м фонемасы да қатнасады: *шым* - *шытырық*, *қым* - *куўыт* хәм т.б. Бунда *тырық* - *m*, *ўыт* - *m* морфонемалары пайда болып тур.

Қарақалпақ тилиндеги *ақ* келбетлиги арттырыў дәрежесинде болмай *ап-пақ* болыўының да себеплери бар. Бул ҳаққында жоқарыда айтып өткенимиздей, буўынға байланыслы болған. Усының нәтийжесинде \emptyset - *p* морфонемасы пайда болады. Себеби туйық буўын сөздің ақырында жумсалмайды. Сонда екинши буўын даўыссыздан басланады.

Қарақалпақ тилиндеги айырым келбетликлердің арттырыў дәрежесинің жасалыўында буннан басқа да морфонологиялық өзгерислер көринеди. Мәселен, *тең* келбетлиги арттырыў дәрежесинде *теп-тең* болыў менен *теп-пе-тең*, *сай* келбетлиги арттырыў дәрежеде *сап-сай* болыў менен бирге *сай-ма-сай*, *туўры* келбетлиги арттырыў дәрежесинде *туп-туўры* болыў менен бирге *туппа-туўры* хәм т.б. өзгерислерине ийе болады. Булардағы өзгерислер тийкарынан буўынға байланыслы келип шыққан. Себеби *теп-тең* дегенде еки компонент буўынның қурамындағы фонемалар саны бойынша *тең* келип тур. Бул жағдайда еки компонент те буўын саны бойынша теңдей болып, биринши компонентти күшейтип айтыў хызмети төменлейди. Усыған байланыслы бундай жағдайда \emptyset - *ma* (*ме, ба, бе, па, пе*) морфонемалары жүзеге келеди.

Улыўма айтқанда қарақалпақ тилиндеги келбетликлердің жасалыўында басқа сөз шақапларында ушыраспайтуғынын, келбетликлердің өзлерине тән болған морфонологиялық кубылыслар бар. Олардың пайда болыўы көбирек

келбетликлердин этимологиясы, тарийхий раўажланыў жоллары менен бай-
ланыслы.

3. Санлықларда морфонологиялық кубылыстар

Қарақалпақ тилинде еки, алты, жети санлықлары даўыслы фонемаларға тамамланған. Оларға қатарлық санлық жасаўшы =ыншы//=инши, жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикслери қосылғанда түбирдиң ақырындағы қысық даўыслы түсип қалып, и -∅, ы-∅ морфонемалары пайда болады: еки+инши =екинши, еки + еў = екеў, алты+ ыншы = алтыншы, алты + аў = алтаў, жети+ инши = жетинши, жети + еў =жетеў. Буларда қатарлық санлық жасаўшы аффиклер қосылғанда қатар келген даўыслының қайсысы түсип қалатуғынын анықлаў қыйын. Бирақ басқа сөз шақапларындағы хәм жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикси жалғанғанда түбирдиң соңындағы қысық даўыслының түсип қалыўына тийкарланып, олардағы түбирдиң соңындағы даўыслы түсип қалған деп толық айтыўға болады. Сонда хәзирги қарақалпақ тили бойынша мектеп сабақлықларында хәм жоқары оқыў орынлары ушын арналған сабақлықларда =ыншы//=инши аффиксиниң =ншы//=нши вариантын бийкарлаўға туўра келеди. Бул вариант бизиң сөзлерди морфемаларға бөлгенде мәселеге тек бир тәреплеме қатнас жасаўымыздан келип шыққан.

Қарақалпақ тилиндеги еки, жети, тоғыз, отыз, елиў санлықлары көбирек геминат даўыссызлардың пайда болыўы ушырасады. Мысалы,

Қәллибек, Қарақум екки иниси (Әжинияз).

Отыз жети, отыз сәккиз (Бердақ).

Келди енди отыз тоққыз,

Ханның тоққыз ханымы («Едиге»).

Сениң бахаң екки (Ш.Сейтов).

Еккиси кем еллиге келип, қайтты ығбалым мениң (Әжинияз).

Буларда ∅-к, ∅-қ, ∅-л морфонемалары пайда болып тур. А.Бекбергенов олардағы бундай өзгерислерди ески өзбек, хәзирги өзбек хәм түркмен тилле-

риниң тәсири сыпатында көрсетеди.¹ Соның менен бундай өзгерислер арқалы А.М.Щербактың дурыс көрсеткеніндей, сөзди айтыўдың интенсивлиги пайда болған.² Санлықларда геминат даўыссызлар сөйлеўшиниң (жазыўшының) тыңлаўшыға (оқыўшыға) айтайын деген пикирин дәл, тәсирли жеткерип бериў ушын психологиялық кеўил-күйге байланыслы қәлиплескен морфонологиялық кубылыс.

Хәзирги қарақалпақ тилинде алпыс санлығы *алтмыш* түрінде де қолланылады. Этимологиялық жақтан алпыс сөзи алтмыш сөзинен келип шығып, ондағы алты *алд*, *алт* сөзлери менен байланыслы.³ Сонда алпыс сөзинде т-Ø морфонемасы пайда болған. *Алтмыш* формасы қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелериниң, қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының, үлкен жастағы хәм кубла диалектте жасаўшы қарақалпақлардың сөйлеў тилинде ушырасады.⁴

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилинде санлықларда морфонологиялық кубылыслар аз да болса ушырасады. Әсиресе оларда геминат даўыссызлардың пайда болыўы көбирек көринеди.

4. Рәўишлерде морфонологиялық кубылыслар

Қарақалпақ тилинде айырым дәрәнди хәм қоспа рәўишлердиң, сондай-ақ рәўиштиң дәрәже формаларының жасалыўында бир қатар морфонологиялық кубылыслар болады. Рәўиштиң дәрәже формаларының жасалыўында пайда болатуғын морфонологиялық кубылыслар тийкарынан келбетликтің дәрәже формаларының жасалыўындағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе. Тек айырым рәўишлердиң дәрәже формасының жасалыўында келбетликтің

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. –Нөкис: Қарақалпақстан.1976.Б.29.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. С.104.

³ Бекбергенов А. Көрсетилген мийнети. Б.14.

⁴ Насыров Д. Доспанов О. Бекбергенов А. Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Б.112-114.

дәреже формасының жасалығында ғана ушыраспайтуғын морфонологиялық кубылысты көріуге болады. Мәселен, *ары* хәм *бери* рәуишлерине салыстырыу дәрежениң қосымталары қосылғанда еки түрли өзгеристи көріуге болады. Бириншиден, *ары* + *рақ* = *арырақ*, *бери* + *рек* = *берирек*. Екиншиден, олар *аррағырақ* хәм *беррегирек* түрінде де ушырасады. Бунда Ø - =рағ//=рег морфонемасы пайда болып тур. Ески түркий тилинде =ра//=ре сеплик формасы болған.¹ Ары хәм бери сөзлериндеги =ры//=ри де ески сеплик формасы болып есапланады.² Булар морфологиялық ығысыулардың нәтижесинде бир сөзге избе-из жалғанған. Соң =ры//=ри түбирге сиңискен. =Ра//=ре аффикслериниң салыстырыу қосымталарының алдында бирде қолланыу, бирде қолланбауы усындай раўажланыу дәуирлеринен қалған излер болса керек. Оның сөздиң мәнисине айрықша тәсири болмағанлықтан бирде түсирилип, бирде қосылып айтылады. Ол қосылғанда салыстырыушылық мәни аз да болса күшейтиледі.

Хәзирги қарақалпақ тилинде =ша//=ше хәм =лай//=лей рәуиш жасаушы өнимли аффикслер болып есапланады. Айырым сөз шақапларындағы сыяқлы, мәселен, атлық жасаушы *ша* хәм *лық* аффикслердей олар бир сөзге избе-из жалғанып рәуиш жасай алмайды. Айырым силтеу алмасықларына избе-из қосылып рәуиш жасағанда еки аффикстиң аралығына оларды байланыстырыушы *ын* фонемалар комплекси қосылып хәм ол *лайынша* қоспа аффиксине айланады: *усы-лайынша*, *бы-лайынша*, *со-лайынша*. Демек, бул жағдайда Ø - ын морфонемасы пайда болып, ол сөз жасаушы аффикслердиң өзгешеликлерине байланыслы келип шығады.

Қарақалпақ хәм басқа да түркий тиллерде бириккен рәуишлер саны бойынша әдеуир муғдарда ушырасады. Бириккен рәуишлердиң айырымларының жасалыу барысында түрли морфонологиялық өзгерислер болып, бундай өзгерислер узақ тарийхий раўажланыуларды басынан кеширген. Олар

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. С.44.

² Рамстерт Г. Введение в алтайское языкознание. С.44-45.

тил тарихы үшін көп мағлыұматлар береді. Усы тәрәпин есапқа алып Л.Успенский оларды « ... рәуишлер айрықша сөзлер топары болып табылады, оларды шын мәнісінде « жанлы қазылмалар» деп атауға болады. Рәуишлер узақ өтмиштиң қалдықларына толы. Олар ерте дәуірлерден пүтин ямаса бөлек түрінде сақланып келген әйемги хайұанлар менен өсимликлердиң тасқа айланған қалдықларына, бөлким, тас жынысларына усайды,»¹ -деп жазады.

Қарақалпақ тилинде бурыннан биригип, хәзир бир сөзге барабар болып қолланылып жүрген *бүгин*, *быйыл*, *күндиз* сөзлеринде төмендегидей өзгерислер болған. Бүгин сөзи *бул* хәм *күн* алмасық пенен атлықтың биригиуинен жасалып, олар бириккенде тарихый себеплерге байланыслы л - Ø морфонемасы пайда болса, фонетикалық себеплерге байланыслы к - г морфонемасы пайда болған. А.Н.Кононов «... это слово в живой речи даже выровняло свой гласный состав в соответствии с законом гармонии гласных»,²-деп жазады. *Быйыл* сөзи бул хәм жыл сөзлеринен жасалып, олар бириккенде тарихый себеплерге байланыслы у - ы морфонемалары пайда болған. *Күндиз* сөзи *күн* хәм *жүз* сөзлериниң биригиуинен жасалып, онда ж - д морфонемасы пайда болған.

Қарақалпақ жанлы сөйлеу тилинде сорау, силтеу хәм басқа да алмасықлардың айырым сөзлер менен биригиуинен жасалған рәуишлерде айырым дауыссызлардың түсип қалып, түрли морфонемалардың пайда болуы ушырасады: бул+жақ= буюк, ол+жақ =оаяк, қай +жер= қәйер, қай+жақ=қаяк, ары + жақ = аржақ, бери+жақ = бержақ, бул +кара = букара хәм т.б. Буларда морфонеманың төмендегидей модельлери жасалады: л - Ø, ж - й, а - ә, ы - Ø. Морфонемалардың бундай модельлери әдебий тилде көринбегени менен хақыйқый жанлы сөйлеу тилинде ушырасады. Әдебий тилдеги *жууғарада* бириккен рәуишлерде ы - Ø, қ - ғ морфонемалары пайда болып тур.

¹ Успенский Л. Слова о словах. -Л.: 1956.С.177.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. С.290.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилинде дөренди хәм бириккен рәўишлерде тарийхий хәм фонетикалық себеплерге байланыслы фонемалардың алмасыўы, фонемалардың түсип қалыўы ушырасады. Олардың көпшилиги түркий тиллердин раўажланыўының ерте дәўирлеринен-ақ пайда болған.

5. Фейиллерде морфонологиялық қубылыслар

Фейил хәр қандай тилдеги ең үлкен сөз шақапларының бири болып есапланады. Ол өзине тән лексик-семантикалық мәниге ийе, морфонологиялық категорияларға бай, өзгеретуғын сөзлер топары болып есапланады. Усындай өзгешеликлерге ийе болыў менен бирге фейил формаларының жасалыўында, аўызеки сөйлеў тили ушын тән болған бириккен фейиллерде морфонологиялық өзгерислер де болады.

1. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги бир қамаў хәм туйық буўынлы л фонемасына тамамланған фейиллерге бир қатар форма жасаўшы аффикслери қосылғанда, түбирдин ақырындағы л фонемасының түсип қалып л -∅ фонемасының пайда болыўы аўызеки сөйлеў тили ушын тән болған морфонологиялық қубылыс болып есапланады. Бириншиден, л фонемасына тамамланған фейиллерге болымсыз фейилдин =ма//=ме аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсип қалып айтылады: салма - сама, келме - кеме, болма - бома хәм т.б. Бирақ л фонемасына тамамланған сондай фонетикалық дүзилiske ийе айырым фейиллерге =ма//=ме аффикси қосылғанда ол түсип айтылмайды: *толма*, *күлме* хәм т.б. фейиллердеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Екиншиден, л фонемасына тамамланған бир қатар фейил сөзлерге шәрт мейилдин =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсирилип айтылады: болса - боса, салса - саса, қалса - қаса хәм т.б. Бирақ *тол*, *жул* хәм т.б. фейиллерге =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Үшиншиден, л фонемасына тамамланған айырым фейиллерге келбетлик фейилдин =ған//=ген аффикси

қосылғанда л фонемасы түсіп қалып айтылады: болған - боған, келген - кеген, алған - аған хәм т.б. Ал *жул, сол* хәм т.б. фейиллерге =ған//=ген аффикси қосылғанда л фонемасын түсіріп айтыўға болмайды. Төртіншиден, л фонемасына тамамланған айырым фейиллерге хал фейилдің =ып//=ип аффикси қосылғанда л хәм оның соңындағы ы фонемасы да түсіп қалып айтылады: қалып-қап, келип- кеп, болып - боп хәм т.б. Ал *тол, жул, ол* хәм т.б. фейиллерге =ып//=ип аффикси жалғанғанда л фонемасын түсіріп айтыўға болмайды. Бесіншиден, л фонемасына тамамланған айырым фейиллерге өзгелик дәреже жасаўшы =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсіп қалып айтылады: *келгиз- кегиз, болғыз-боғыз, алғыз-ағыз* хәм т.б. Ал *жул, күл, бол* хәм т.б. фейиллерге =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсіп қалмайды.

2. Хәзирги қарақалпақ тилинде бириккен фейиллер әдебий тил ушын тән емес. Ал жанлы сөйлеў тилинде алмасық хәм санлықтан жасалған рәуишлер менен ет көмекши феибли биригип айтылады. Олар биригип айтылғанда қысқартыў кубылысы жүз береді: олай ет = өйт, булай ет = бүйт, қалай еткенде = қәйткенде хәм т.б. Сондай-ақ хал фейил формалары өзинен кейинги көмекши фейиллер менен биригип айтылады: алып кел - әкел, алып бар - апар, бара атыр - баратыр, келе атыр - киятыр хәм т.б. Бириккен фейиллердің жасалыўында морфонеманың түрли модельлери пайда болады: ла - Ø, е - Ø, у - ү, лы - Ø, а - Ø хәм т.б.

Л фонемасының фейиллерде түсірилип айтылыўы басқа да түркий тиллер ушын тән. Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, Г.Садўақасов, М.И.Трофимовтың мийнетлеринде бул ҳаққында пикирлер ушырасады. Н.К.Дмитриев азербайжан тилинен апар<алып бар, башкурт тилинен әпкит<алып кел, әпкит<алып кет, әпир<алып бер сөзлеринде л фонемасының түсірилиўин атап көрсетеди.¹ Э.В.Севортян оғуз тиллеринде қыпшақ тиллерине салыстырғанда л фонемасының түсіп қалыўы аз ушырасатуғынын атап

¹ Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. – ИСГТЯ.1.С.285.

өтеди.¹ Г.Садўақасов уйғыр тилинде, оның диалектлеринде л даўыссызының басқа түркий тиллерге салыстырғанда көбирек ушырасатуғынын дәлилли мысаллар арқалы көрсетип берген.² Ал М.И.Трофимов л фонемасы, сондай-ақ басқа да даўыссызлардың түсип қалыўының себеплерин анықлаўға хәрекет еткен. Оның пикиринше, бул қубылыс бириншиден, қарапайым сөйлеў тили менен әдебий тилдиң орфоэпиялық нормаларына, екиншиден, сөйлеў хәм жазыўға байланысly.³ Биз бул пикирге қосыламыз. Қарақалпақ тилиндеги фейиллерде л фонемасының түсип қалып, л - Ø морфонемасының пайда болыўы сөздиң мәнисине тәсир еткенде жүз береди. Бирақ ол жазыўда есапқа алынбайды. Ал айырым фейиллерде оның түсип қалыўы сөздиң мәнисине тәсир ететуғын болса онда бул жағдайда л фонемасы түсирилмейди.

3. Хәзирги қарақалпақ тилинде =ра//=ре қосымтасы арқалы аз сандағы атаўышлардан хәм фейиллерден аўыспалы хәм аўыспасыз фейиллер жасалады: куў - ра, таў - ла, жай - ра, түй - ре. Соның менен бирге айырым еликлеўишлерден де дөрэнди фейиллер жасайды. Бул жағдайда ол еликлеўиш сөзлерге тиккелей қосылмай, ал олардың арасында байланыстырыўшы ң фонемасы пайда болады: мө- ң -ре, ма- ң -ра хәм т.б. Бунда Ø-ң морфонемасы пайда болып, ол фейил жасаўшы аффикстиң еликлеўиштен дөрэнди сөз жасаўына байланысly келип шыққан. Ал атаўышлардан хәм фейилден фейил жасағанда бундай өзгерис болмайды.

4. Қарақалпақ тилинде фейилдиң даўамлы түрин жасаўшы қоспа аффикс сыпатында көрсетилип киятырған =ыңқыра//=иңкире, =ымсыра//=имсире аффикслериниң курамын-дағы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери түбир менен аффикс морфеманы байланыстырыўшы хызмет атқарады. =Қыра//=кире, =сыра//=сире атаўыш сөзлерге хәм еликлеўишлерге тиккелей жалғанып, фейилдиң даўамлы түрин жасайды: гүркире, күлимсире, қансыра, өлимсире хәм т.б. Ал фейил сөзлерге қосылғанда ол тиккелей жалғанбай, араларында

¹ Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. – ИСГТЯ.1.С.290.

² Садвақасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. Часть I. – Алма-Ата: Наука. 1970.С.51-54.

³ Трофимов М.И. Фонетические процессы в слове современного уйгурского языка. С.52.

оларды байланыстырыушы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери пайда болады: барыңқыра, басыңқыра, жыламсыра хәм т.б. Демек, бунда Ø- =ым//=им, Ø- =ың//=иң морфемалары пайда болады.

Бундай аффикслер түркий тиллер грамматикасында қоспа аффикс сыпатында түсиндирилип киятыр. Бирақ олардың қоспаланыуының себеплери толық үйренілмей киятырған мәселелердің бири. Хәзирги түркий тиллердеги қоспа аффикслердің бир қатары өзине тийисли сөз шақабынан қосылған жағдайда усундай себеплерге байланысly қоспаланады. Оларды еле де терең хәм хәр тәреплеме үйрениу айрықша тарийхий изертлеулерди талап етеди.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги фейиллердің форма жасауында л-Ø морфонемасы көбирек ушырасады. Сондай-ақ аўызеки сөйлеу тили ушын тән болған бириккен фейиллерде қысқарыу жүз берип, оның нәтийжесинде морфонеманың түрли мәселелери жасалады. Фейилдің даўамлы түриниң жасалыуында Ø-ф морфонемасы пайда болады. Олардың пайда болыуы морфологиялық себеплерге байланысly келип шығады.

6. Көмекши сөзлерде морфологиялық қубылыслар

Қарақалпақ тилинде сап көмекши сөзлер болып есапланатуғын тиркеуиш, дәнекер хәм жанапайларда да айырым морфологиялық өзгешеликлер ушырасады. Көмекши сөзлердің грамматикалық хәм фонетикалық өзгешеликleri¹ қарақалпақ тил билиминде айырым изертлеулердің объектине айланды. Оларда көмекши сөзлердің айырым өзине тән морфологиялық өзгешеликлер де ушырасады. Сонлықтан биз тиркеуиш, дәнекер, жанапай,

¹ Дәулетбаев Қ. Қарақалпақ тилиндеги дәнекерлердің грамматикалық өзгешеликleri. – Өз ИА ҚБ Хабаршысы. 1968.№4. Б.93-94; Дәулетов М. Қарақалпақ тилинде гәхи, гә дәнекерleri хаққында. – Өз ИА ҚБ Хабаршысы. 1991.№4.Б116-119; Дәуенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. – Нөкис: Билим.1994; Шразов Б. Қарақалпақ тилиндеги көмекши сөзлердің фонетикалық өзгешеликleri. Кандидатлық диссертация жумысының түп нускасы. –Нөкис: 2001; Тлеуова З. Структурно-семантическое особенности послелогов в современном каракалпакском языке. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Нукус: 2002. Б.24.

сондай-ақ айрықша сөзлер топарына киретуғын еликлеуішлерде ушырасатуғын морфонологиялық кубылыстарды көрсетип өткенди мақул көрдик.

Тиркеуіш атлықтардан соң келип, оларды гәп ишиндеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланыстырыу ушын хызмет ететуғын көмекши сөздің бир түри болып есапланады. Тиркеуішлердің ишинде бир қатары еки, үш хәм онан да көп вариантларға ийе. Тиркеуішлердің вариантлары қурылысындағы дауыссыз ямаса дауыссыз сеслердің алмасыуы арқалы пайда болған хәм олардың қайсы вариантының қолланылыуы өзлери басқарып келген атлық ямаса атлықласқан сөздің ақырындағы дауыссыз сеслердің үнли ямаса үнсиз болыуына, сондай-ақ олардың соңғы бууындағы дауыссыз сестің жууан ямаса жиңишке болыуына байланыссы болады.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеуішлерде м-б-п морфонемасы атау сеплигин басқарып келетуғын менен-бенен-пенен тиркеуішлеринде көринеди. Олардың алмасыуы өзлери басқарып келген атлықтың соңындағы дауыссыз сестің үнли үнсизлигине байланыссы болады: егер алдындағы түбир сөз дауыссыз сеслерге хәм сонор дауыссызлардың бирине тамамланса, оған менен варианты, үнли дауыссызлардың бирине тамамланса бенен варианты, үнсиз дауыссызлардың бирине тамамланса пенен варианты басқарып келеди. Мәселен, *жала менен, адам менен, наз бенен, ағаш пенен* хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде барыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын *дейин* тиркеуіши шейин вариантына да ийе. Бирақ оларда д-ш дауыссызларының бир-бириниң орнына алмасып жумсалауында қатаң ызығамлылық жоқ. Олардың алмасыуы тилдің тарихый рауажланыуы дауамында пайда болған. Бул тиркеуішлер хәзирги қарақалпақ тилинде бир-бириниң орнына синоним болып қолланыла береді: кешке дейин-кешке шекем, азанға дейин - азанға шекем хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги бул тиркеуішлер дауыссыз сеслерге тамамланған сөзлерге ғана дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын гөре тиркеуішиниң ауызеки сөйлеу тилинде көре варианты да

бар.¹ Оларда г-к морфонемасы пайда болады. Гөре варианты ақыры даўыс-лы, үнли хәм сонор даўыссызларға, ал көре варианты ақыры үнсиз даўыс-сызға тамамланған сөзлерге дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Улыўма айтқанда, хәзирги қарақалпақ тилиндеги тиркеўишлерде м-б-п, д-ш, г-к морфонемалары ушырасады. Оларда даўыслы фонемалардың мор-фонема хызметинде жумсалыўы ушыраспайды.

Дәнекер сөз бенен сөзди, қоспа гәп қурамындағы жай гәплерди байла-ныстырыў ушын хызмет ететуғын көмекши сөз болып есап-ланады. Дәнекер-лердің мәнилик топарларының ишинде бириктириўши дәнекерлер болған да\\=де, та\\=те сөзлеринде д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардағы үнли хәм үнсиз даўыссызлардың алмасыўы дизбеклесип келген сөзиниң ақырғы сесине байланыслы болады, ал даўыслы сеслердің алмасыўы ал-дындағы сөздің ақырғы буўынындағы даўыслығының жуўан ямаса жиңишке-лигине байланыслы болады. Мәселен, дәрья да, көл де, болдық та қойдық, минип те отырды хәм т.б.

Менен, бенен, пенен тиркеўишлер дәнекер хызметинде де жумсалады. Оларда даўыссызлардың алмасыўы бирдей өзгешеликлерге ийе..

Жанапайлар сөзге, сөз дизбегине, ал гейде пүтин гәпке хәр түрли қо-сымша мәни бериў хызметин атқаратуғын көмекши сөзлер болып есаплана-ды. Олар тиркеўиш дәнекерлерге салыстырғанда көп вариантлы сыпатқа ийе. Оларда төмендегидей морфонемалар ушырасады. Күшейтиў жанапайларына киретуғын да, де, та, те жанапайларында д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардың алмасыўы дәнекер хызметинде жумсалған усы сөзлердеги сыяқлы өзгешеликлерге ийе.

Ажыратыў хәм шеклеў жанапайларының ишинде *ғана* жанапайы *гене* вариантына да ийе. Бирақ гене варианты әдебий тилде өнимсиз қолланыла-

¹ Шразов Б. Қарақалпақ тилиндеги көмекши сөзлердің фонетикалық өзгешеликтери. Кандидатлық диссертациясының түп нұсқасы. –Нөкис: 2001. Б.48.

ды. Оның қолланылыуы айырым шығармалардың тилинде ушырасады.
Мәселен:

Қарақалпақлар биргене жерде,
Бул дәстүрин бийкар қылған. (И.Юсупов).

Ғана хәм гене жанапайларында ғ-г дауыссызларының алмасыуы олардың өзлери дизбеклесип келген сөзлериниң қандай дауыссызға тамамланғанына емес, ал оның қандай бууынға тамамланғанына байланыслы. Демек, бунда да ғ менен г дауыссызларының бир фонеманың реңклери екени анық болады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде сорау жанапайларының ишинде морфоне-малардың пайда болыуы көбирек ушырасады. =Ма\\=ме, =ба\\=бе, =па\\=пе сорау жанапайларында м-б-п дауыссызларының морфонема хызметинде жумсалыуы менен, бенен, пенен тиркеуишлериндеги м-б-п морфонема-ларынан өзгешеликлерге ийе. Бул сорау жанапайларында олардың алмасыуы төмендегише: сөздиң дауыслы ямаса ауызлық сонор дауыссызларға тамамланса, оларға сорау жанапайларының м дауыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң ақыры үнли хәм мурынлық сонор дауыссызларға тамамланса б дауыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң ақыры үнсиз дауыссызларға тамамланса п дауыссызынан басланатуғын варианты дизбеклесип келеди. Биз олардың себеплери хаққында жумыстың биринши бабында тоқтап өттик. Бул жанапайлардағы а-е морфонема-лары өзлери дизбеклесип келген сөздиң ақырғы бууындағы дауыссызының жууан ямаса жиңишкелигине байланыс-лы болады.

Бийкарлау жанапайларының қатарына киретуғын жоқ-жақ жанапайла-рында о-а морфонема-лары ушырасады. Бул морфонема-лар жоқ хәм жақ сөзлериниң аз да болса олардың грамматикалық мәнисине байланыс-лы бо-лады. Жоқ сөзинде бийкарлау мәниси кескин, ал жақ сөзинде оған салы-стырғанда бийкарлау мәни бос, кескин емес.

Модаллық-бұйрық жанапайлар болып есапланатуғын =шы\\=ши, =саңа\\=сеңо сөзлерінде ы-и, а-е, а-о морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздегі ақырғы бұйынның жуған ямаса жиңишкелигине байланыссы келип шығады: келши, барсаңшы, келсеңо, барсаңа хәм т.б.

Ишки сезимлик мәни билдириўши жанапайлар болған ай, әй, а, ә , мыш, миш, мыс, мис жанапайларында а-ә, ы-и морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздегі бұйынның жуған хәм жиңишкелигине байланыссы болса, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында ш-с морфонемалары грамматикалық мәниге байланыссы келип шығады. =Мыш\\=миш жанапайында болжаў мәни күшли, ал =мыс\\=мис жанапайында мысқыллаў мәни күшли болады.

Солай етип, қарақалпақ тилиндегі сап көмекши сөзлер болып есапланатуғын тиркеўиш, дәнекер хәм жанапайларда да айырым морфонологиялық қубылыслар ушырасады. Тиркеўиш хәм дәнекерлерде морфонологиялық өзгерислер аз, ал жанапайларда көп болып, бул олардың грамматикалық өзгешеликлерине байланыссы келип шығады. Соның менен бирге жұмыстың усы бөлимінде еликлеўиш сөзлерде ушырасатуғын айырым морфонологиялық қубылысларға да тоқтап өтиўди мақул көрдик.

Еликлеўишлер мәнили сөз шақабына да, көмекши сөз шақабына да кирмейтуғын айрықша сөзлер топарын қурайды. Олар тири хәм өли тәбияттағы сеслерди хәр тилде хәр қыйлы сеслер арқалы аңлатады. Соның менен еликлеўишлер хәр қыйлы зат, қубылыслардың сыртқы көринисине, образларына еликлеўди де аңлатады. Бундай сөзлер символлық сөзлер¹ деп те аталады.

Қарақалпақ тилиндегі еликлеўишлер У.Ембергенов тәрeпинен арнаўлы изертленди.² Онда еликлеўишлер фонетикалық өзгешеликleri бойынша басқа сөз шақапларынан ажыралып туратуғыны хәм оның бундай сыпатлы

¹ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, образительные слова). –Л.: Наука. 1987.С.123.

² Ембергенов У. Хәзирги қарақалпақ тилиндегі еликлеўиш сөзлер. –Нөкис: Қарақалпақстан.1990.

белгилери көрсетілген. Биз олардағы сеслердің алмасыуларын морфонологиялық қубылыстар деп есаплаймыз хәм оларды үйреніп қарағанымызда төмендегідей сес алмасыуын көреміз.

Қарақалпақ тилиндегі еликлеуіш сөзлерде У.Ембергеновтың анықлауынша, а дауыссызы менен у дауыссызының, ы дауыссызы менен у дауыссызының алмасыуы ушырасады.¹ Хәқыйқатында, еликлеуіш сөзлердің қурамында бул дауыссызлардың бир-биринің орнына алмасып, морфонема хызметинде жумсалыуы өнімлі сыпатқа ийе. Мәселен, тақ-тоқ, тарс-торс, шырт-шурт, шытыр-шутыр хәм т.б. Соның менен еликлеуіш сөзлерде а-ы, а-у морфонемалары да өнімлі ушырасады: тақ-тық, тапыр-тыпыр, тақыр-туқыр, сарт-сурт хәм т.б. Айырым елик-леуішлер тәкирарланғанында биринши компоненттегі бир дауыссыз сес түсіп қалады хәм дауыссыз а сесі екінши компонентте у дауыссызы менен алмасады.¹ Мәселен, апыр-тупыр, алба-жулба хәм т.б.

Еликлеуішлерде дауыссыз сеслердің алмасыуы адамлардың сеслерге хәм көринислерге еликлеуінің хәр қыйлы дәрежеде болыуына байланысты болса керек. Себеби бир қыйлы сес шығарған жанлы ямаса жансыз затлардың сеслерине еликлеуі хәр тилде хәр қыйлы сеслер арқалы билдириледі. Бир тилдің өзінде де елик-леуінің дәрежесі белгили дәрежеде айырмашылықларға ийе болыуы дауыссыз сеслердің алмасыуын келтирип шығарған деп ойлаймыз.

Қарақалпақ тилиндегі еликлеуішлерде дауыссызлардың алмасыуы да ушырасады. Олардан көбирек б-ж, п-ш, б-с, ш-п, м-с, қ-ш, ғ-г дауыссызлары морфонема хызметин атқарады: бығын-жығын, пырт-шырт, былқ-сылқ, ғаңғур-гүңгүр, шыр-пыр, малпақ-салпақ, қыйыр-шыйыр хәм т.б. Жуп еликлеуішлердің жасалыуында ш, ж т, д дауыссызларының түсирилип қалып, олардың ноль фонема менен алмасыуы да жийи ушырасатуғын морфонологиялық қубылыс болып табылады. Мәселен,

¹ Ембергенов У. Көрсетілген мийнети. Б.29.

- ш-Ø морфонемасы: ыпыр-шыпыр, әлки-шәлки;
ж-Ø морфонемасы: ыбыр-жыбыр, уўдыр-жуўдыр:
т-Ø морфонемасы: апыр-тапыр, аң-таң:
д-Ø морфонемасы: алба-далба хәм т.б.

Улыўма еликлеўиш сөзлерде даўыссызлардың алмасыўы да даўыслылар сыяқлы сеске хәм көриниске еликлеўдиң дәрежесине байланыслы болса керек.

Улыўма айтқанда, сөз шақапларында түрли морфонологиялық кубылыстар пайда болады хәм соның нәтийжесинде морфонемалардың түрли модельери жасалады. Қарақалпақ тилиндеги сөз шақапларының жасалыўында, олардың формаларының жасалыўында хәм сөз өзгериўинде хәммеси ушын улыўма, бирдей морфонологиялық кубылыстар менен бирге тек белгили бир сөз шақабына тән, екинши сөз шақабында ушыраспайтуғын морфонологиялық кубылыстар да бар. Мәселен, атлықлардың тартым, сеплик жалғаўлары менен өзгериўинде, алмасықлардың сеплениўинде, келбетликлердиң дәреже формаларының жасалыўында, рәўишлердиң биригиўинде, фейиллердиң форма жасалыўында көбирек сөз шақабының өзине тән болған морфологиялық өзгешеликлер ушырасады. Оларды терең изертлеў ана тилимиздиң грамматикалық қурылысын дурыс үйрениўимизге, сөзлерди морфемаларға дурыс бөлиўимизге, дурыс жазыў хәм дурыс сөйлеўге үйретиўде оғада үлкен әхмийетке ийе. Қарақалпақ тилинде айырым көмекши сөзлерде де морфонологиялық өзгешеликлер ушырасады. Айырым көмекши сөзлер жуўанжиңишке, үнли-үнсиз вариантларға ийе. Мәселен, =да//=де, =та//=те дәнекерлері, =менен//=бенен//=пенен тиркеўишлериндеги фонемалар алмасыўы ушырасады. Ал жанапайларда сеслердиң алмасыўы өнимли ушырасады хәм олардағы айырым даўыссызлардың алмасыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе.

Олардағы сеслердиң алмасыўы көмекши сөзлердиң грамматикалық мәнилерине тәсир жасайды. Мәселен, ишки сезимлик мәни билдириўи жа-

¹ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. –Нөкис: Қарақалпақстан.1981.Б.221.

напайлар болған ай, әй, а, ә , мыш, миш, мыс, мис жанапайларында а-ә, ы-и морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздегі буўынның жуўан хәм жиңишкелигине байланыслы болса, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында ш-с морфонемалары грамматикалық мәниге байланыслы келип шығады. =Мыш\\=миш жанапайында болжаў мәни күшли, ал =мыс\\=мис жанапайында мысқыллаў мәни күшли болады.

Сондай-ақ еликлеўиш сөзлерде даўыслы хәм даўыссыз сеслердиң алмасып морфонема хызметинде жумсалыўының өзине тән өзгешеликleri бар.

Жуўмақ

Тил де, оны изертлейтуғын тил билими де мудама раўажланып барады. Бул-нызамлы кубылыс Тилде жәмийетлик турмыстың раўажланыўындағы өзгерислер өз көринисин табады хәм усы арқалы тил де раўажланады. Тилдеги өзгерислер жаңа изертлеўлерди талап етеди, тил билиминде жаңа бағдарлар, жаңаша көз-қараслар, тил мәселелерин шешиўдиң таза усыллары пайда болады.

Тил қатаң системаға ийе. Соңғы ўақытлары тюркологияда, соның ишинде өзбек тил билиминде жаңа бағдар - системалық тил билими тез пәт пенен раўажланбақта. Әсиресе, өзбек тилиниң сөзлик қурамы хәм синтаксис мәселелери системалық көз-қарастан әдеўир изертленип, оның жуўмақлары, нәтийжелери хәм әҳмийети жазылып хәм дәлилленип атыр. Хәқыйқатында фонема, морфема, сөз, сөз дизбеги, гәп, текст бир-бири менен шынжыр сыяқлы байланысқан болып, бири екиншисиз болмайды. Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслар да тилди система сыпатында қараўдан пайда болған. Морфонология - системалық тил билиминиң бир тараўы. Онда фонетика менен морфология, фонология менен морфемика тараўларына теңдей қатнаслы болған, фонема менен морфема бирликлериниң тығыз байланысынан пайда болған тиллик кубылыслар үйрениледи. Қарақалпақ тилиндеги тиллик кубылысларды изертлеў арқалы төмендегидей жуўмақларға келдик.

1. Морфонология тил билиминиң ең жас тараўларының бири болып есапланады. Ол тил билиминиң айрықша тараўы сыпатында ең дәслеп рус тил илиминде ХХ әсирдиң 30-жылларында пайда болды. Оның тийкарын салыўшы Н.С.Трубецкойдың морфонология тараўына тийкар салыўына И.А.Бодуэн де Куртенәниң сеслик алмасыўлар хәққында мийнетлери себеп болды. Ол усы мийнетлерге сүйене отырып морфонология теориясын жаратты. Оның морфонология хәққында теориясы үш бөлимнен ибарат 1) морфе-

маның фонологиялық дүзилісі хақында теория; 2) морфемалар биригішінде пайда болатуғын комбинаторлық сеслик өзгерістер теориясы; 3) морфонологиялық хызмет атқаратуғын сеслердің алмасыуы теориясы. Бул үш теорияның биринши хэм үшіншиси барлық илимпазлар тәрәпинен қабыл етилди. Ал екінши теорияны айырым илимпазлар фонетикаға, айырымлар морфонологияға киргизип киятыр. Рус тил билиминде морфонологияның изертлеу объектине морфемалардың фонологиялық дүзилісі хэм морфонологиялық хызмет атқаратуғын сеслердің алмасыуы киргизилген. Рус тили морфонологиясы бойынша А.А.Реформатский, В.А.Редькин, С.Б.Бернштейн, Э.А.Макаев, Е.С.Кубрякова, В.Г.Чурганова, Ю.Г.Панкрац, Н.Е.Ильина, В.Б.Касевич хэм т.б. илимпазлардың мақалалары, монографиялары жазылды. Усыған қарамастан рус тили морфонологиясының айырым мәселелери бойынша хәр қыйлы, бир-бирине қарама-қарсы пикирлер ушырасады. Атап айтқанда, морфонологияның дәл изертлеу объекти, морфонема бирлиги, субморф хэм т.б. мәселелер еле өз шешимин толық таппады.

2. Түркий тиллер морфонологиясы бойынша ең дәслепки изертлеулер 70-жыллардың орталарынан басланды. Дәслеп чуваш тилинің материаллары тийкарында И.П.Павловтың мақаласы жазылды. Онда Н.С.Трубецкойдың морфонология хақындағы теориясы толық басшылыққа алынып, түбир хэм аффикс морфемалардың фонологиялық дүзилісі, сеслердің комбинаторлық өзгеріслери, тарийхий сеслик алмасыулар үйренилди. Соң Э.Р.Тенишевтиң сары уйғыр хэм салар тиллери бойынша жазған грамматикаларында фонорморфология тарауына айрықша орын берип, оған дауыссызлардың үнлеслигин, ассимиляция хэм сеслердің алмасыуын киргизген.

80-жыллардан баслап тюркологияда морфонология тарауына дыққат күшейди. Өзбек тил билиминде морфонологияға арналған А.А.Абдуазизовтың, В.И.Золхоевтиң агглютинатив тиллер, Ф.Джалиловтың азербайжан, Р.Непесованың инглис хэм түркмен тиллеринің салыстырмалы морфонологияларына арналған монографиялары, М.З.Закиев,

Д.А.Салиховалардың татар тили, А.А.Юлдашевтың башқурт тиллери бойынша мақалалары жарық көрди. Ал 90-жыллардан баслап түркий тиллердің айырымларында морфонологиялық изертлеулер жүргизилди. Қазақ тили морфонологиясы бойынша А.Айғабылов, қырғыз тили морфонологиясы бойынша Т.Садықов докторлық диссертация жұмыстарын жақлап, монографияларын кітап етип бастырып шығарды.

3. Қарақалпақ тил билиминде морфонология мәселелери еле арнаулы изертленбеди. Хәзирги дәуир көз-қарасынан морфонология мәселелери болып есапланатуғын бир қатар қубылыслар басқа да тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тил билиминде де фонетика хәм морфология тарауларында үйренилип киятыр. Бирақ оларды тек фонетикалық ямаса тек морфологиялық нызамлар менен түсиндириу мүмкин болмағанлықтан үстиртин ғана сөз етилип, көпилик жағдайда мысаллар келтириу менен шекленип киятыр. Бундай қубылыслардың айырымлары еки тарауда да сөз етилиуи ушырасады. Сонлықтан морфемаларда ушырасатуғын фонетикалық қубылысларды өз алдына морфонология тарауы сыпатында қарастыриу бүгинги күнде тюркологияда оғада актуаль мәселелердің бири. Хәзирге шекем айырым түркий тиллер грамматикаларында бул мәселеге дыққат аударылып, морфонология айрықша тарау сыпатында берилген.

Қарақалпақ тили морфонологиясының изертлеу объектине морфемалардың фонологиялық дүзилиси, морфемаларда фонемалардың алмасыуы, орын алмасыуы, геминат дауыссызлардың пайда болыуы, фонемалардың түсип қалыуы ямаса интерфонемалардың пайда болыуы сыяқлы қубылыслар киреди. Бундай қубылыслар морфемаларда, олардың бир-бири менен қосылыуында, биригиуінде, жупласыуында пайда болады. Морфонология тарауында бундай қубылыслардың пайда болыу себеплери, тәбияты терең хәм хәр тәреплеме ашып бериледи.

4. Морфонема тил билиминде өзиниң пайда болған дәуиринен баслап хәзирги заман тил билиминде де түрли пикир таласларын туудырып кия-

тырған түсиник хәм термин болып есапланады. Биз көрип өткенимиздей, айырым илимпазлар морфонема түсинигин хәм терминин улыўма қолланбайды ямаса оны бийкарлайды. Екинши топар илимпазлар бул терминди хәм түсиникти өз мийнетлеринде кеңнен қолланады. Морфонеманы фонемадан жоқары болған формаль-структуралық тил бирлиги деп есаплайды. Түркий тиллер морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген дерлик барлық илимпазлар оны өз мийнетлеринде қолланған хәм морфонеманы бир фонема курамындағы бирин-бири алмастырыў уқыбына ийе фонемалар хәм фонемалар комплекси сыпатында қарастырған.

Биз де морфонеманы тил қурылысы ушын зэрүр бирлик деп есаплаймыз. Фонемалардың морфонема хызметинде жумсалыўы - бул оның айрықша хызмети, қәсийети болып саналады. Тилдеги қәлеген фонема бир морфема қурылысында екинши бир фонема менен алмасып жумсала бермейди. Сонлықтан бир морфема қурылысында бир-бирин алмастыра алатуғын фонемалар хәм фонемалар комплексин морфонема деп қараўға толық тийкар бар. Морфонема дегенде тек бир морфема қурылысында дәл еки фонеманың алмасыўы түсинилмеўи керек, ал дәл бир фонеманың ноль фонема менен алмасыўын (яғный фонеманың түсип қалыўы), морфонемалар бириккенде пайда болатуғын интер фонеманы бир фонема менен фонемалар комплексиниң алмасыўын түсиниў керек. Демек, морфонема түрли көринислерде пайда болады, олардың түрли модельлери бар. Қарақалпақ тил билимине морфонема терминин хәм түсинигин киргизиў қарақалпақ тилиниң грамматикалық қурылысын түсиндириўде, фонемалардың хызметлерин терең үйрениўде теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үлкен әҳмийетке ийе.

5. Қарақалпақ тилиндеги түбир морфемалар фонологиялық дүзилиси жағынан аффикс морфемалардың фонологиялық дүзилисинен өзине тән өзгешеликлерге ийе болады. Қарақалпақ тилинде тек бир даўыслыдан ибарат түбир морфемалар таңлақларда хәм жанапайларда ушырасады. Атап айтқанда а, ә, о фонемалары таңлақ хәм жанапай хызметлерин атқарады. Даўыс-

лы+даўислыдан туратуғын ашық буўынлы түбир морфонемалар да шекленген. Тек ғана *мә, же, де* сыяқлы айырым фейил түбир морфемалар бар. Бұған керисинше даўиссыз+даўислыдан туратуғын туйық буўынлы түбир морфемалар көп ушырасады.

Үш фонемадан туратуғын даўислы+даўиссыз+даўиссыз түріндеги туйық буўынлы түбир морфемалар қарақалпақ тилинде сийрек ушырасады. Бундай түбир морфемалардың соңындағы қабатласқан еки даўиссыздың алдыңғысы сонор, ал соңғысы үнсиз даўиссыз болады. Үш фонемадан туратуғын даўиссыз+ даўислы+даўиссыз түріндеги қамаў буўынлы морфемалар қарақалпақ тилинде көп. Н.А.Баскаков түркий тиллерде дәслеп түбир морфемалар даўиссыз+даўислы+даўиссыз дүзиліске ийе болғанлығын атап көрсетеди. Буны тастыйықлаў ушын ол көп мағлыўматлар келтиреді. Биз де усы пикирге қосыламыз. Хәзирги қарақалпақ тилинде де үш фонемалы қамаў буўын түріндеги түбир морфемалар саны бойынша белгили орын ийелейді. Төрт фонемалы қамаў буўын түріндеги түбир морфемалар да ушырасады. Оларда да қабатласқан еки даўиссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз даўиссыз болып келеді. Қарақалпақ тилиндеги араб-парсы тиллеринен өзлестирілген қабатласқан еки үнсиз даўиссызы бар айырым сөзлерде олардың биреуі түсирилип қалады: дост - дос, қаст - қас, раст - рас хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги түбир морфемалар өзлериниң фонемалық курамы хәм буўын курылысы бойынша булардан басқа да түрлерде ушырасады. Олар тилдиң тарийхый раўажланыўы даўамында ишки хәм сыртқы себеплер нәтийжесинде пайда болған.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги түбир морфемаларда тоғыз даўислы фонема тилдиң тик жағдайы бойынша ашық хәм қысық болып (а-ы, о-у, о-ү, ә-и-е), тилдиң жазық жағдайы бойынша жуўан хәм жиңишке болып (а-ә, о-ө, у-ү, ы-и,е), еринниң қатнасы бойынша еринлик хәм езиўлик болып (а-о,ә-ө, ы-у, и,е-ү) карама-қарсы қойылады. Соның ишинде түбир морфемаларда фонемалар тилдиң тик жағдайы бойынша ашық-қысық болып бирден-бир сег-

ментлик бирлик болған дара фонема ретінде, ал тилдің жазық жағдайы бойынша жууан-жиңишке болып, ериннің қатнасы бойынша еринлик хәм езиулик болып жеке дауыссыз фонема түрінде емес, қурамындағы дауыссызлары менен қоса тутас бууын түрінде қарама-қарсы қойылады.

6. Хәзирги қарақалпақ тилинде а, е, ы, и дауыссыз фонемалары сөз жасаушы, форма жасаушы хәм сөз өзгертиуши аффикс морфема хызметин атқара алады. Ал дауыссыз фонемалар морфема хызметин атқара алмайды. А.Дәулетов хәм А.Джунисбековтың пикирине қосылып, биз де бууыннан киши морфема болмайды деп есаплаймыз. Усы ўақытқа шекем қарақалпақ тилинде бир қатар аффикс морфемалардың тек дауыссыз фонемадан турауғын вариантлары көрсетилип киятыр. Аффикс морфемалардың дауыссыздан ибарат вариантлары сөзлерди морфемаларға қәте бөлиуимизден, яғный морфемалар шегарасында еки дауыссыз қатар келип, олардың биреуи түсирилип қалған жағдайда, аффикс морфеманың дауыссыз түсип қалады деген түсиниктен пайда болады. Қарақалпақ тилинің фактлери морфемалар шегарасында еки дауыссыз қатар келген жағдайда түбирдің соңындағы дауыссыз фонеманың түсип қалатуғынын көрсетеди хәм бул бизге тек дауыссыздан турауғын аффикс болмайды деп жуумақ ислеўге мүмкиншилик бередиди.

7. Қарақалпақ тилинде түбир морфемаларда да, аффикс морфемаларда да дауыссыз фонемалардың хәр бириниң өзине тән жумсалыу өзгешеликлери бар. Еки дауыссыз түбир морфемалардың хәм аффикслердің анлаут хәм инлаут позицияларында қатар жумсалмайды. Айырым түбир морфемалардың ауслаут позициясында еки дауыссыз қатар жумсалады. Бундай жағдайда олардың алдыңғысы сонор дауыссыз, кейингиси үнсиз болып келеди. Ал еки үнли ямаса еки үнсиз дауыссыздың қатар келиуи ушыраспайды. Ауслаут позицияда еки үнли ямаса еки үнсиз дауыссызды бар басқа тиллерден өзлестирилген сөзлер тек жазыўда сақланғаны менен жанлы қарақалпақ сөйлеу тилинде олардың бири түсирилип қалып айтылады. Қарақалпақ тилиндеги хәр

бир даўиссыздың түбир хәм аффикс морфемаларда, олардың шегараларында жумсалыў өзгешеликлерине кең түрде тоқтап өттик.

8. Сингармонизм тек эпиўайы фонетикалық кубылыс емес, ал ол тилдиң грамматикалық қурылысына тәсир ететуғын қурамалы универсаль тиллик кубылыс. Ол морфонологиялық кубылыслардың пайда болыўының дереги болып есапланады. Түбир морфемаларда да, аффикс морфемаларда да фонемалар алмасыўы сингармонизм нызамына байланыслы болады.

Сингармонизм жақын ўақытларға шекем тек даўислылар үнлеслиги ямаса буўын үнлеслиги деп түсиндирилип, буған онша кеўил аўдарылмай, пәтке айрықша итибар берилип келген болса, ал кейинги ўақытларда түркий тиллерде пәттиң жоқ экени, оның хызметин сингармонизм атқаратуғыны дәлилленип хәм жазылып атыр. Хәқыйқатында да, сингармониялық тиллерде сингармонизм сөзди шөлкемлестириў, оны таныў хәм мәнилерин айырыў хызметин атқарады. Акцентлик тиллерде бундай хызметти пәт атқарады. Түркий тиллер, соның ишинде қарақалпақ тили де сингармониялық тиллерге киреди. Сингармонизм нызамына муўапық фонемалар шөлкемлесип сөзди пайда етеди. Тек даўислылар ғана емес, сондай-ақ даўиссызлар да өз-ара хәм олар даўислылар менен бирликте үнлесип, бир пүтин шөлкемлескен формаға енеди. Түбир морфемаларға аффикс морфемалардың қайсы вариантының алмасып қолланылыўы тиккелей сингармонизм нызамына байланыслы. Сөз дизбеклериндеги, қоспа сөзлердеги, морфемалар шегарасындағы фонемалар алмасыўы да усы нызам арқалы болады. Сонлықтан сингармонизм морфонологиялық кубылыслардың пайда болыўының тийкарғы дереклериниң бири болып хызмет атқарады.

9. Қарақалпақ тилинде даўислы фонемалар жуўан хәм жиңишке, ашық хәм қысық, еринлик хәм езиўлик белгилери бойынша қарама-қарсы қойылып морфонемаларды дүзеди. Бирақ олардың түбир хәм аффикс морфемаларда жумсалыўы бирдей емес. Түбир морфемаларда а-е-ә, ы-и, у-ү, о-ө даўислылары жуўан-жиңишке болып, а-ы, о-у, ә-и-е, ө-ү даўислылары ашық-қысық

болып, у-ы, о-а, ө-ә-е, ү-и даўыссылары еринлик-езиўлик болып морфонема-ларды пайда етеди. Ал аффикс морфема тек жуўан-жиңишке (а-е, ы-и, а-е-ө, а-е-ы-и) морфонема-лары ушырасады. Даўыссыз морфонема-лар түбир морфема-ларда тийкарынан тилдиң дәстүрлерине муўапық тилдиң тарийхый раўаж-ланыўы барысында пайда болады, ал аффикс морфема-ларда олар сингармо-низмге байланыс-лы келип шығады.

Қарақалпақ тилиндеги түбир морфема-ларда даўыссыз фонема-лар ишин-де төмендегидей морфонема-лар ушырасады: п-б-м, п-б-ў, к/қ-г/ғ -й-ў, д-т, д-й, з-й, л-с/ш, с-ш, ж-й, д-ж, р-з, ң-ў, ң-н. Ал аффикс морфема вариантларында б-п-м, д-т-н, к/қ-г/ғ, д-т, л-д-т, р-з/с морфонема-лары ушырасады. Даўыссыз морфонема-лардың да, даўыссыз морфонема-лардың да айырымлары қарақал-пақ тилинде өнимли ушырасса, ал айырымлары өнимсиз сыпатқа ийе. Мәсе-лен, даўыссыз морфонема-лардың ишинде а-ә, ы-и морфонема-лары өнимли, ал қалғанлары өнимсиз. Аффикс морфема вариантларында а-е, ы-и өнимли, қалғанлары өнимсиз сыпатқа ийе. Даўыссыз морфонема-лар ишинде п-б-ў, к/қ-г/ғ, д-т, с-ш өнимли, ал қалғанлары өнимсиз түрде ушырасады.

10. Морфема-ларда фонема-лардың орын алмасыўы арқалы да морфоне-малардың айрықша модельлери пайда болады. Бул қубылысқа тек еки фоне-ма емес, ал көбирек фонема-лар комплекси қатнасады. Тағы бир сыпатлы бел-ги фонема-лардың орын алмасыўы даўыссызларға тән. Қарақалпақ тилинде морфема-ларда фонема-лар алмасыўы арқалы төмендегидей морфонема-лар пайда болады: н-л, ўх-хў, кп/қп-пк/пқ, бг-гб, мғ-ғб, ил-ли, рй-йр, йқ=қй, с-ң, у-қ, -ж, т-п, тс. Мысалы, айнал-айлан, аўхал-ахўал, кепкир-кекпир, жамғыр-жаңмыр хәм т.б. Олардың бир-бири менен орын алмасып, морфонема-ларды пайда етиўи хәр түрли себеплерге байланыс-лы келип шыққан. Атап айтқанда, олар сөзди айтыўдың қолайлығына, сөзлердиң семантикалық дифференци-ясына, жазыў хәм сөйлеў арасындағы айырмашылықларға, буўынға, анологияға байланыс-лы пайда болады.

11. Қарақалпақ тилинде жаңа сөзлердің хәм сөзлердің жаңа формаларының жасалыуында, сөзлердің өзгериуінде хәр қыйлы морфонологиялық кубылыслар ушырасады. Бундай морфонологиялық кубылыслар сөз шақапларында өзине тән өзіншелік өзгешеліклерге ийе болып, морфонеманың түрлі модельлери пайда болады. Усыған байланыслы хәр бир сөз шақабындағы морфонологиялық кубылысларды өз алдына бөлек-бөлек үйрениу талап етиледі.

Атлық - хәр қандай тилдеги ең үлкен сөз шақабы. Қарақалпақ тилинде дөренди хәм қоспа атлықлардың жасалыуында айырым фонемалардың түсип қалыуы ямаса керисинше интер фонеманың пайда болыуы ушырасады. Бириккен қоспа атлықлар жасалыуында морфемалар шегарасында еки дауыслы қатар келгенде дәслепки морфеманың ақырғы дауыслығы түсип қалады: мойын+ақ=Мойнақ, халқы+абад= хлқабад, аума+есер=әумесер хәм т.б. Бунның нәтийжесинде ы-Ø, а-Ø морфонемалары пайда болып тур. Айырым бириккен қоспа атлықлардың жасалыуында түбир морфонемаларда атлықлардың жасалыуында түбир морфонемаларда қысқарыу жүз береді: билек+жүзик=билезик, алдыңғы+тахта=алтақта, қырдағы+бақа= қурбақа хәм т.б.

Атлықлардың тартым аффикслери менен өзгериуінде Ø-т, ы-Ø, и-Ø морфонемалары пайда болады. Бунда Ø-т морфонемасы парсы тилинен өзлестирілген **дос, қас, сус** сөзлерине тарым аффикслери жалғанғанда, ал ы-Ø, и-Ø морфонемасы айырым атлық сөзлерге тартым аффикслери жалғанғанда пайда болады. Жумыста олардың себеплери ашып көрсетилди.

Атлықлардың хәм алмасықлардың сеплениуінде сеплик жалғауларының қурылысында н фонемасының пайда болыуы хаққында илимпазлардың хәр қыйлы пикирлери бар. Биз жумыста В.В.Радлов, А.Н.Кононов, В.А.Богородицкий, Г.Рамстедт хәм т.б. илимпазлардың пикирлерине сүйене отырып, оны сеплик жалғауларының рауажланыу тарийхына байланыслы екенін көрсетип өттік. Хәзирги қарақалпақ тилинде силтеу алмасықларының

сеплениўинде л-Ø морфонемасы жийи пайда болады. Бул морфонеманың пайда болыўы силтеў алмасықларының этимологиясына байланыслы келип шығады.

12. Қарақалпақ тилиндеги келбетликлердиң аффиксация усылы менен жасалыўында ият+Ø морфонемасы араб тилинен өзлестирилген **әдебиат, мәдениат** сөзлерине сол тилден өзлестирилген =ый//=ий аффиксиниң қосылыўында көринеди. Сондай-ақ айырым дөрэнди атлықлардың жасалыўында Ø-н, Ø-ым морфонемалары ушырасады. Бундай морфонемалар дөрэнди сөздиң тийкары хәм сөз жасаўшы аффикстиң түрли сөз шақабына тән болыўына байланыслы келип шыққан. Мәселен, қыдырымпаз, бурандалы дөрэнди келбетликлеринде ым хәм н түбир менен аффиксти бириктириў хызметин атқарып тур. Егер паз хәм лы аффикслери атаўыш тийкарларынан дөрэнди келбетликлер жасағанда бундай морфонологиялық өзгерислер болмайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде келбетлик жасаўшы қоспа аффикс сыпатында көрсетилип киятырған =ыңқы//=иңки, =ымпаз//=импаз, =ымлы//-имли аффикслериндеги =ың//=иң, =ым//=им түбир менен аффикслерди байланыстырыў хызметин атқаратуғын фонемалар комплекси болып, олар морфонеманың жаңа моделлерин дүзеди.

Келбетликлерди басқа сөз шақапларынан ажыратып көрсетиўши ең тийкарғы белгилердиң бири олардың интенсив формалары болып есапланады. Келбетликтiң интенсив формалары жасалғанда тәкирарланыўшы биринши компонентке қысқарыў болады хәм п даўыссыз фонемасы пайда болады. Усы п даўыссыз фонемасы менен қысқарған фонемалар комплекси арасында алмасыўлар келип шығады: ра-п: қап-қара; ман-п: жап-жаман; миз-п: сеп-семиз хәм т.б.

13. Қарақалпақ тилиндеги еки, алты, жети санлықларына қатарлық санлық жасаўшы =ыншы//=инши, жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аф-

фикслери қосылғанда түбірдің ақырындағы қысық дауыссыз фонемалар түсіп қалып и-Ø, ы-Ø морфонемалары пайда болады.

Санлықтарда ушырасатуғын екінші бір морфологиялық құбылыс геминат дауыссызлардың пайда болуы. Қарақалпақ тилиндеги еки, жети, тоғыз, отыз, елиў санлықтарында геминатдауыссызлар пайда болып, олар сөйлеўшениң тыңлаўшыға айтайын деген ойын, пикирин анығырақ хәм тәсирли етип жеткерип бериў ушын хызмет етеди.

14. Қарақалпақ тилинде рәуишлердің жасалыўында пайда болатуғын морфонологиялық құбылыстарға ары хәм бери рәуишлерине =рак//=рек салыстырыў дәреже аффикслери қосылғанда Ø- =рағ//=рег морфонемасын көриўге болады. Ол тилдің морфологиялық қурылысының раўажланыўы барысында пайда болған. Рәуиш жасаўшы =лай//=лей хәм =ша//=ше аффикслери бир сөзге избе-из қосылып, дөрэнди рәуиш жасағанда еки аффиксти байланыстырыўшы Ø-ын морфонемасы келип шығады: усылайынша, былайынша хәм т.б.

Бириккен рәуишлердің жасалыўында морфемаларда түрли өзгерислер болады: фонемалар түсіп қалады, еки фонема өз-ара бир-бири менен алмасады, морфемаларда қысқарыў болады. Мәселен, бул күн - бүгин, күн жүзи - күндиз, быйыл - бул жыл, ары жақ - аржақ, қай жер - қайер хәм т.б. Усыннан бириккен рәуишлердің жасалыўында л-Ø, к-г, ж-й, ж-д, ы-Ø хәм т.б. морфонемалар келип шығады.

15. Хәзирги қарақалпақ жанлы сөйлеў тилинде л фонемасына тамамланған феил сөзлерге феилдің форма жасаўшы аффикслери қосылғанда л фонемасы көпшилиқ жағдайда түсирилип қалып айтылады: салма - сама, келме- кеме, қалса - қаса, келген - кеген, келип - кеп хәм т.б. Сондай-ақ қарақалпақ сөйлеў тили ушын тән болған бириккен феиллерде де фонема хәм фонемалар комплексиниң түсіп қалыўы ушырасады: булай ет - бүйт, олай ет - өйт, бара - атыр - баратыр хәм т.б. Бул құбылыс сөйлеў хәм жазыў арасындағы айырмашылықтарға байланыссы пайда болған.

Қарақалпақ тилиндегі айырым еликлеуішлерден =ра//=ре аффикси арқалы дөренди фейиллер жасалғанда морфемалар шегарасында ң интерфонемасы пайда болады: мө- ң -ре, ма- ң -ра хәм т.б. Ал =ра//=ре аффикси атауышлардан хәм фейиллерден дөренди фейил жасағанда хеш қандай өзгеріс болмайды: куў - ра, жаў - ра, жай - ра, түй - ре хәм т.б. Демек, ң интерфонемасы еликлеуіштен фейил жасағанда ғана пайда болады. Айырым фейил жасаушы қоспа аффикслердегі морфемалар усындай байланыстырыушылық хызмет атқаруы үшін пайда болған: жыла- м -сыра, бар- ың -қыра, бас- ың -қыра хәм т.б.

16. Қарақалпақ тилинің морфонология тарауы еле қәлиплескен жоқ. Жоқарыда биз көріп өткен кубылысларды морфонология тарауының мәселелери сыпатында қарап, сабақлықлар, қолланбалар жаратыу зәрүр. Сонда тилдің сеслик дүзиліси, грамматикалық қурылысы бойынша терең хәм избе-из түсиник алыуға ерисеміз. Усы ўақытқа шекем морфемалардағы сеслик өзгеріслер бирде фонетика, бирде морфология тарауларында үйренилип киятыр. Оларды жәмлестиріп хәзирги тил билими көз-қарасынан морфонология мәселелери сыпатында үйрениу теориялық жақтан да, әмелий жақтан да үлкен әхмийетке ийе.

Морфонологиялық кубылыслар морфемаларда хәм олардың биригиуінде фонетикалық хәм тарийхый себеплерге байланыслы келип шығады. Биз сеслердің алмасыуы қандай себеплерге байланыслы келип шықса да оларды морфонологиялық сеслик алмасыулар деп есаплаймыз. Себеби сеслердің алмасыуы пүтин бир система, олардың тийкары бир. Сонлықтан сеслердің алмасыуын тил билиминиң морфонология тарауында үйрениу мақсетке муўапық.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йули. – Тошкент: Ўзбекистон.1992.
2. Каримов И.А. Өзбекстанның өзиниң жаңаланыў хәм раўажланыў жолы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1993.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Тошкент:Шарқ. 1997.
4. Каримов И.А. Адолат, ватан ва халқ манфаати ҳар нарсадан улғ. - Тошкент: Шарқ. 1998.

II. Монография, сабақлықлар, топламлар хәм бир томлық китаплар

5. Абдиназимов Ш. Бердақ дәрәтпелериниң фонетикасы (салыстырмалы-тарийхий изертлеў). –Нөкис: ҚМУ. 1994.
6. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительно-исторической фонологии. –Ташкент: Фан. 1981.
7. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. - Тошкент: Ўқитувчи. 1992.
8. Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967.
9. Авазбаев Н. Структура слога в языках различных типов. –Ташкент: Фан. 1986.
10. Аванесов Р.И.Фонетика современного русского литературного языка. -М.: Учпедгиз. 1956.
11. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: КазГУ. 1988.
12. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.
13. Айғабылов А. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыстар. – Алматы: Республикалық баспа кабинети. 1995.

14. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. –Алма-Ата: АН Каз ССР. 1971.
15. Аймурзаева Ә. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик хәм келбетлик фейиллердиң субстантивлесиўи. –Нөкис: Билим. 1992.
16. Амирова Т.А.. Ольховиков Б.. Рождественский Ю.В. Очерки по лингвистике. –М.: Просвещение. 1975.
17. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы: Мектеп. 1973
18. Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. –М.: МГУ. 1966.
19. Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. –Турткуль: 1931-1932.
20. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. –М.: Высшая школа. 1962.
21. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). –М.: Наука. 1979.
22. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М.: Наука. 1988.
23. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. –Фрунзе: Илим. 1952.
24. Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка. –Фрунзе: Илим. 1968.
25. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1976.
26. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. (сөзлердиң қосылыў усылы). –Нөкис: Қарақалпақстан. 1979
27. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1990.
28. Бекбергенов А. Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы. –Нөкис: Билим. 1995.

29. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1973.
30. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис: Билим. 1994.
31. Бертагаев Т.А. Чередование фонем и сингармонизм в агглютинативных языках. - В кн.: Морфологическая типология и проблема классификации языков. –М-Л.: АН СССР. 1965. С.49-57.
32. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языка. –М.: Наука. 1969.
33. Богородицкий В.А. Введение в тюрко-татарское языкознание. – Казань: 1922.
34. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. –Казань: 1953.
35. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. –М.: Наука. 1977.
36. Бондарко Л.В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. –Л.: ЛГУ. 1981.
37. Бондарко Л.В., Вербицкая Л.А., Гордина М.В. Основы общей фонетики. 3-е изд. –Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский госуниверситет. 2000.
38. Бромлей С.В. Морфонология и грамматика. - В кн: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. –М.: Просвещение. 1974. С.25-48.
39. Вейисов Б. Түркмен дилиниң тарыхы. –Ашгабат: Магарыф. 1992.
40. Виноградов В.А. Сингармонизм и фонология слова - В кн.: Тюркологические исследования. –Фрунзе: Илим. 1970.
41. Виноградов В.В. Интерпретация сингармонизма как морфологическая явления. –В. кн.: Проблемы структурной лингвистики. –М.: 1972. С.345-356.

42. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. –Уфа: АН СССР. Башкирский филиал. 1949.
43. Гулямов А.Г. Об аффиксе -ла в узбекском языке. Ученые записки Ташкентского пединститута. вып. I. 1947. С.39-50.
44. Гуломов А.К. Она тили ўқитиш жараёнида фаоллик принципини амалга оширишнинг назарий асослари. –Тошкент: Ўқитувчи. 1989.
45. Гуломов А.К. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1992.
46. Гуломов А.К. Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. –Тошкент: Ўқитувчи. 1995.
47. Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. –Самарканд: СамГУ. 1976.
48. Дәўёнов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. –Нөкис: Билим. 1994.
49. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилиндеги даўыссыз фонемалардың жумсалыў жийилиги ҳаққында. –Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери (илимий мақалалар жыйнағы). –Нөкис: Қарақалпақстан. 1987. Б.8-17.
50. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. –Нөкис: Билим. 1993.
51. Дәўлетов А. Ҳәзирги карақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: Билим. 1994.
52. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим. 1995.
53. Дәўлетов А. Ҳәзирги карақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: Билим. 1999.
54. Дәўлетов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тил билими (Библиографиялық көрсеткиш). –Нөкис: полиграфкомбинат. 1999.

55. Десницкая А.В. Некоторые вопросы морфонологии. – Сб.: Историко-филологические исследования. Сборник статей к 75-летию академика Н.И.Конрада. –М.: Наука. 1967. С.86-91.
56. Десницкая А.В. Морфонологические процессы в образовании вторичной флексии в албанском языке. –Сб.: Звуковой строй языка. – М.: Наука. 1979. С.83-98.
57. Джалилов Ф. Очерк по морфонологии азербайджанского языка. – Баку: АзГУ. 1984.
58. Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1980.
59. Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1987.
60. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков. Слог. Интерференция. Общие произношения. –Ташкент: Фан. 1991.
61. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсунова и фонология сингармонизма. – Ташкент: Ўзбекистон.1995.
62. Доспанов О. Диалектная система каракалпакского языка. –Нукус: Каракалпакстан. 1980.
63. Доспанов У. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвогеографическом аспекте. –Нукус: Каракалпакстан. 1992.
64. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1977.
65. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. –М.: АН СССР. 1948.
66. Дундайте А.И. Проблемы диахронической морфонологии производных слов русского языка (обзор). – Сб.Проблемы фонологии и морфонологии. Обзоры. –М.. АН СССР. 1975. С.183-202.
67. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. –М.: Просвещение. 1973.

68. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. –Л.: ЛГУ. 1960.
69. Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С. Л.В.Щерба - лингвист-теоретик и педагог. –Л.: Наука. 1982.
70. Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. –Новосибирск: Наука. 1980.
71. Золхоев В.И. Морфонология бурятского языка. –Сб.Вопросы грамматики монгольских языков. –Новосибирск: Наука. 1991. С.99-102.
72. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М.: Наука. 1980.
73. Исхаков Ф.Г. Некоторые предположения о происхождении конечных Т и Д в словах аст. үст. алд. арт. и т. п. –Сб.: Академику В.А. Гордлевскому. К его 75 летию. –М.: АН СССР. 1953. С.124-136.
74. Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. –М.: АН СССР. 1955. С.60-114.
75. Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. –Алма-Ата: АН КазССР. 1958.
76. Каракалпакско-русский словарь. Под редакцией проф. Н.А.Баскакова. –М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 1958.
77. Касевич В.Б. Интерференция фонологии, морфонологии, орфографии и речевой деятельности. Сб.: Звуковой строй языка. – М.: Наука. 1979.
78. Касевич В.Б. Морфонология. –Л.: ЛГУ. 1986.
79. Киекбаев Г. Башқорт теленең фонетикаһы. –Уфа: 1958.
80. Киекбаев Дж. К вопросу о родства урало-алтайского языкознания. – Уфа: Башкирский госуниверситет. 1970. С.4-31.
81. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М-Л.: АН СССР. 1960.
82. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. –М-Л.: АН СССР. 1956.

83. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX веков. –Л.: Наука. 1980.
84. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука. 1983.
85. Курилович Е.Е. Очерки по лингвистике. –М.: Просвещение. 1962.
86. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың редукциясы. – Алматы: Мектеп. 1984.
87. Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. –Алматы: Ғылым. 1986.
88. Қурушжанов Ә. Кітаби тіл материалларынан. –Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. (илимий мақалалар топламы)–Алматы: 1960.
89. Қыдырбаев А. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлық сөзлер. Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1961.
90. Қыдырбаев А. Қарақалпақ тил илимининң гейпара мәселелери. Нөкис: Қарақалпақстан. 1988.
91. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. –М: Наука. 1977.
92. Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. О статусе морфонологии и единицах её описания. –Сб: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука. 1969. С.87-119.
93. Малов С.Е. Каракалпакский язык и его изучение. Сб. Каракалпакия. Труды первой конференций по изучению производительных сил ККАССР. т. II. –Л.: 1934. С.200-207.
94. Малов С.Е. Памятники древнетюркский письменности. –М-Л.: АН СССР. 1951.
95. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. –Нукус: Каракалпакстан. 1966.

96. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. –М.: АН СССР. 1960.
97. Махмудов Қ. XIII-XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик система-си. –Тошкент: Фан. 1990.
98. Мергенбаев Е.М. Түркий тиллерде сөз өзгертиў системасы. –Нөкис: Билим. 1994.
99. Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994.
100. Морфологическая структура слова в языках различных типов. –М-Л.: АН СССР. 1963.
101. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. –Тошкент: Фан. 1959.
102. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде көплик категориясы. –Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1961.
103. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феиил. –Нөкис: Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. 1976.
104. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разгово-рного языка и его диалектная система. –Нукус-Казань: Каракалпакстан. 1976.
105. Насыров Д.С., Бекбергенов А. Каракалпакское языкознание. – Нукус: Каракалпакстан. 1989.
106. Насыров Д.С., Доспанов О. Қарақалпақ диалектологиясы. –Нөкис: Билим. 1995.
107. Насыров Д.С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. –Нөкис: Билим. 1995.
108. Нәжимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп ҳәм тәкирар сөзлер. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1979.
109. Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и турк-менского языков. –Ашхабад: Ылым. 1986.

110. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Тошкент: Ўқитувчи. 1993.
111. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1990.
112. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык. литература и фольклор. Вып. 4. –Чебоксары: 1974. С.3-44.
113. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык и литература Труды ЧНИИ. вып. 53. – Чебоксары: 1975. С.3-18.
114. Панов М.В. Русская фонетика. –М.: Просвещение. 1967.
115. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. - В кн.: Труды Хорезмской экспедиции. –Тошкент: 1933. С.3-26.
116. Поппе Н.Н. Сравнительная грамматика алтайских языков. Сравнительная фонетика. –Виесбаден: 1960.
117. Проблемы фонологии и морфонологии. Обзоры. –М.: АН СССР. 1975.
118. Проблемы этимологии тюркских языков. –Алма-Ата: Ёылым. 1990.
119. Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. Морфология. –М.: АН СССР. 1957.
120. Редькин В.А. Постросные раздела «Морфонология». Сб. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. –М.: Наука. 1966. С.7-49.
121. Реформатский А.А. О соотношении фонетики и грамматики (морфология). Сб. Вопросы грамматического строя. –М.: Наука. 1955. С.92-112.
122. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970.
123. Реформатский А.А. Еще раз о статусе морфонологии, её границах и задачах. - В его кн.: Фонологические этюды. –М.: Наука. 1975.С. 98-118.

124. Реформатский А.А. Очерки по фонологии и морфонологии. –М.: Наука. 1979.
125. Решетова Л.В. Категория падежа в языках разных систем. – Ташкент: Фан. 1982.
126. Ризаев С.А. Бўгин структурасини ўрганиш тажрибасидан. – Ташкент: Фан. 1975.
127. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков (перевод с немецкого А.А.Юлдашева). –М.: АН СССР. 1955.
128. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. – Бишкек: Илим. 1992.
129. Сайтов Д. XVIII-XIX эсирлердеги каракалпак шайырлары шығармаларының тили. –Нөкис: Каракалпакстан. 1989.
130. Сартбаев К.К. Түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы. – Фрунзе: Кыргыз ССР ИА. 1962.
131. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. –М.: АН СССР. 1955.
132. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз манисинин жана варианттарынын өнугушу. –Фрунзе: Илим. 1982.
133. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. –М.: Наука. 1986.
134. Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблема «отдельность и слова»). Сб. Вопросы и истории языка. –М.: АН СССР. 1952. С.192-193.
135. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука. 1984.
136. Старостов Л.Н. Об ударений в турецком языке. –Сб.: Труды военного института иностранных языков. –М.: 1953. №2. С.115-118.
137. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. –М.: Высшая школа. 1975.
138. Структура и история тюркских языков. –М.: Наука. 1971.

139. Талипов Т. Развитие фонетической структуры уйгурского языка. – Алма-Ата: Наука. 1972.
140. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. –М.: Наука. 1976. раздел Фономорфологические особенности. С.93-99.
141. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-уйгурского языка. –М.: Наука. 1976. раздел Фономорфологические особенности. С.39-46.
142. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. –Алматы: Мектеп. 1981.
143. Томанов М. Түрк тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. –Алматы: Мектеп. 1981.
144. Тожиев Е. Ўзбек тили морфемикаси. –Тошкент: Типография. 1992.
145. Торсуев Г.П. Проблемы теоретической фонетики и фонологии. –Л.: Наука. 1969.
146. Трофимов М.И. Фонетические процессы в слогe в современном уйгурском языке. –Алма-Ата: Наука. 1978.
147. Трубецкой Н.С. Основы фонологий. Перевод с немецкого. –М.: Наука. 1960.
148. Трубецкой Н.С. Избранные работы по филологии. –М.:Наука. 1987.
149. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии. Сб. Пражский лингвистический кружок. –М. 1967. С.115-118.
150. Убайдуллаев К. Ҳазирги заман қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1965.
151. Ҳазирги қарақалпақ тили. Морфология. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1981.
152. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология. –Нөкис: Билим. 1994.
153. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. – Нөкис: Билим. 1992.

154. Хәмидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1974.
155. Хәмидов Х. Ески қарақалпақ тили жазба естеликлери. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1985.
156. Хожиев А. Ўзбек тилида қўшма. жуфт ва такрорий сўзлар. - Тошкент: Фан. 1963.
157. Хожиев А. Хозирги ўзбек тилида форма ясалиши. –Тошкент: Фан. 1979.
158. Хабичев М.А. Карачево-балкарское именное формобразование и словоизменение (опыт сравнительно-исторического изучения). –Черкесск: Стравропольская книжная издательства. 1977.
159. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX- начала XX в. по данным письменных памятников. –Ташкент: Фан. 1986
160. Хамидов Х. Рукописное наследие Бердаха «Шеджере» - «Родословное дерево» и «Хорезм хикаяты» - «Рассказ о Хорезме» (Введение, фонетика, морфология, транскрипция текстов, перевод, глоссарий и фотокопия). – Нукус: Билим. 1995.
161. Хасенова А. Қазақ тіліндегі =ла//=ле аффиксті туынды түбір етістіктер. –Алматы: Қазақ ССР Ғылым Академиясының баспасы. 1957.
162. Хасенова А.К. Производные глагольные основы казахского языка. – Алма-Ата: АН Каз ССР. 1959.
163. Шанский Н.М. Основы словообразовательного анализа. –М.: Учпедгиз. 1953.
164. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии. –М.: Наука. 1973.
165. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. –М.: Наука. 1983.
166. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. –М-Л.: АН СССР. 1961.

167. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. –М-Л.: Наука. 1962.
168. Эдельман Д.И. Краткие сведения по морфонологии - В его книге: Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология. –М.: Наука. 1986. С.202-208.
169. Юлдашев А.А. Сведения по морфонологии. - В кн. Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.: Наука. 1981.
170. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологияси. –Фрунзе: Илим. 1971.
171. Ярцева В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. –Сб.: Проблемы морфологического строя германских языков. –М.: АН СССР. 1963. С.10-17.
172. Ulaszyn H. Laut. phonema. morphonema. - TCLP. 1931.
173. Trubetzkoy N.S. Sur la “morphologie”. - Travaux de Cercle linguistique de Turage. voi. I. 1929.
174. Trubetzkoy N.S. Gedanken uber morphologie. - TCLP. 1931.

III. Көп томлық китаплар

175. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного литературного языка. (экспериментально-фонетическое исследование). ч. I. –Фрунзе: Илим. 1968.
176. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. том I. материалы по диалектологии. –М.: АН СССР. 1951.
177. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. том II. фонетика и морфология. ч. 1. (части речи и словообразование). –М.: АН СССР. 1952.
178. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. III. морфология (словоизменение). синтаксис (словосочетание и предложение). –Нукус: Билим. 1995.
179. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. т. IV. лексика. –Нөкис: Билим. 1996.
180. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т.I. –М.: Просвещение. 1963.

181. Гимпелевич В.С. Асемантемы как незначительные структурные элементы слов. –Сб. Актуальные проблемы русского словообразования. I. Самарканд. 1972. С.28-36.
182. Дмитриев Н.К. Чередование гласных заднего и переднего ряда в одном и том же корне отдельных тюркских языков. –Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С. 115-116.
183. Дмитриев Н.К. Двойные согласных в тюркских языках. –сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. С. 261-264.
184. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. –Сб:ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С.281-288.
185. Дмитриев Н.К. Соответствие р//д//т//з//й.-Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С.326-328.
186. Дмитриев Н.К. Соответствие л//ш.-Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С.320-321.
187. Дмитриев Н.К. Соответствие р//з. –Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С.322-325.
188. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. Фонетика. – М.: АН СССР. 1955.
189. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. II. Морфология. – М.:АН СССР. 1956.
190. Исхаков Ф.Г. Общая характеристика тюркского вокализма. –Сб: ИСГТЯ I. Фонетика. –М.:АН СССР. 1955. С.53-59.
191. Исхаков Ф.Г. Местоимения. - ИСГТЯ. II. Морфология. –М.: АН СССР. 1956. С.248-253.
192. Лопатин В.В. Морфонологическая явления в словообразовании. Русская грамматика. I. –М.: Высшая школа .1980. С.413-452.
193. Пальмбах А.А., Исхаков Ф.Г. Явления метатезы в тувинском и в некоторых других тюркских языках. –Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С.293-298.

194. Русская грамматика. том I. Прага: 1979.
195. Севортян Э.В. Категория падежа. –Сб: ИСГТЯ. II. –М.: АН СССР. 1956. С.58-59.
196. Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. ч. I. – Алма-Ата: Наука. 1970.
197. Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. – Сб: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.:АН СССР. 1955. С.289-292.
198. Севортян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция согласных в южных тюркских языках. –Сб.: ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. С.307-313.
199. Талипов Т. Уйғур тилидики товушларниң орун алмашишиға (мета-теза) аит материаллар. –Сб.: Исследования по уйгурскому языку. т. I. –Алма-Ата: 1965.
200. Хэзирги қарақалпақ тили. I бөлим. Морфология. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1974.
201. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука. 1970.
202. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). –Л.: Наука. 1977.
203. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). –Л.: Наука. 1981.
204. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречия. служебные части речи. изобразительные слова). –Л.: Наука. 1987.

IV. Диссертация хэм авторефератлар

205. Абдиназимов Ш. Язык произведений Бердаха. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Нукус: 2001. 47 с.

206. Авазбаев Н. Фонетическая структура односложного слова во флективных и агглюнативных языках (на материале некоторых индоевропейских и тюркских языков). Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Санкт-Петербург: 1992. 41 с.

207. Айғабыл улы Айтбай. Қазақ тілі морфонологиясы. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Алматы: 1997. 52 б.

208. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Части речи и словообразование. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –М.: 1950. 52 с.

209. Благова Г.Ф. Тюркское склонение в ареальном освещении. (Юго-восточный регион). Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –М.: 1982. 44с.

210. Бондарко Л.В. Слоговая структура речи и дифференциальное признание фонем. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. – М.: 1969. 32 с.

211. Даулетов А. Вокализм современного каракалпакского литературного языка (экспериментально-фонетическое исследование). Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Л.: 1971. 29 с.

212. Даулетов А. Звуковой строй современного каракалпакского литературного языка. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Алма-Ата: 1994. 48 с.

213. Джалилов Ф. Морфонология азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Баку: 1989. 41 с.

214. Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Рукопись докторской диссертаций. –Алма-Ата: 1988. 329 с.

215. Джунибеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. дисс.... докт.фил.наук.. –Алма-Ата: 1988. 58 с.

216. Джусупов М. Сингармонический звуковой строй в сопоставлении с несингармоническим (на материале казахского и русского языка). Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Алма-Ата: 1992. 38 с.

217. Доспанов У.Д. Диалектная лексика каракалпакского языка в лингвогеографическом аспекте. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. – Ташкент: 1980. 52 с.

218. Кажибекоев Е. Тюркский лексико-грамматический синкретизм односложных корней основ. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Алма-Ата: 1981. 30 с.

219. Калиев Б. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках (экспериментальное изучение) Автореф. дисс.... канд.фил.наук. – Алма-Ата: 1967. 16 с.

220. Махмудов А. Фонетическая система узбекского литературного языка. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Ташкент: 1980. 60 с.

221. Мирзакулов Т. Формообразующие сложные аффиксы в узбекском языке. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Ташкент: 1980. 21 с.

222. Нагаев А. Чередование звуков как средство словообразования (на материале узбекского и некоторых других тюркских языков) Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Самарканд. 1969. 19 с.

223. Нурманова Д.А. Ўзбек тилида парадигма аъзолари ўртасидаги зидланишларнинг мўътадиллашуви (фонологик сатх). Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Тошкент: 1988. 22 б.

224. Пулатов И. Соотношение падежных и послеложных конструкций в современном узбекском литературном языке и его диалектах (проблемы фонеморфологии и синтаксической синонимии). Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –М.: 1983. 24 с.

225. Садыков Т. Теоритические основы кыргызской фонологии и морфонологии. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Алматы: 1995. 43 с.

226. Сейтназарова И.Е. Фонетические варианты слов в современном каракалпакском языке. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Нукус: 1997. 20 с.

227. Сейтназарова И.Е. Ҳазирги қарақалпақ тилинде сөзлердиң фонетикалық вариантлары. Кандидатлық диссертациясының түп нускасы. –Нөкис: 1997.

228. Сыдыков Ж.К. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов (опыт экспериментально-фонетического исследования). Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Фрунзе: 1990. 39 с.

229. Тлеуова З. Структурно-сематическое особенности послелогов в современном каракалпакском языке. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. – Нукус: 2002. 24 с.

230. Трофимов М.И. Некоторые фонетические особенности слога в современном уйгурском языке. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –Алма-Ата: 1975. 26 с.

231. Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX- начала XX в. по данным письменных памятников (фонетика. морфология. словообразование). Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Нукус: 1990. 42 с.

232. Шразов Б. Фонетические особенности служебных слов в каракалпакском языке. Автореф. дисс. канд. фил.наук. –Нукус: 2001.22 с.

233. Черкасский М.А. Очерки по исторической фонологии тюркских гласных. Автореф. дисс.... канд.фил.наук. –М.: 1963. 23 с.

V. Журнал мақалалары

234. Абдуллаев Ф.А. О генезисе джеканы в тюркских языках.
// Общественные науки в Узбекистане. 1961. №2. С.47-54.
235. Бернштейн С.Б. Введение в славянскую морфонологию.
// Вопросы языкознания. 1968. №4. С.43-59.
236. Даулетов А. Длительность гласных в односложных словах каракалпакского языка (экспериментально-фонетическое исследование).
// Вестник Каракалп. филиала АН Уз ССР. 1970. №3. С.57-63.
237. Даулетов А. О стечении согласных звуков в каракалпакском языке.
// Советская тюркология. 1981. №5. С.28-32.
238. Даулетов А. Дистрибуция консонантных сочетаний в каракалпакском языке и их фонемно-фонетический анализ. // Вестник Каракалп. филиала АН Уз ССР. 1983. №3. С.61-68.
239. Даулетов М. Каракалпак тилинде гә, гәхи дәнекерлери ҳаққында. // Өз ИА ҚБ Хабаршысы. 1991. № 4. Б.116-119.
240. Закиев М.З. О тюркской морфонологии. // Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.
241. Қалиев Б. Қаракалпак тилинде даўыслы сес редукциясы туўралы. // Вестник АН КазССР. серия общественная. –Атма-Ата: 1967. №1. Б.72-78.
242. Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки. // Известия АН СССР. ОЛЯ. 1952. XI. вып. 2. С. 136-147.
243. Поппе Н.Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецким языкам. IV. Гласные. // Известия. АН СССР. Сер. 6. 1925. вып. 19. №9-11. С. 31-39.
244. Садвакасов Г. Двойные согласные в современном уйгурском языке. // Известия АН Каз ССР. Сер. Общественная. 1968. №5. С.35-43.
245. Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.

246. Серебренников Б.А. Что было первичным: р или з. // Советская тюркология. 1971. №1. С. 24-29.

247. Трофимов М.И. О соотношении между ударением и редукцией гласных в современном уйгурском и других тюркских языков.// Советская тюркология. 1981. №3. С.48-49.

VI. Сөзликлер

248. Доспанов О., Қәлендеров М., Есемуратова., Дәўлетбаев Қ. Қарақалпақ тилиниң қысқаша орфоэфиялық сөзлиги. –Нөкис: Билим. 1992.

249. Краткий русско-каракалпакский словарь. Составитель Т.С.Сафиев. –М.. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 1962.

250. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. –Алматы: Мектеп. 1966.

251. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1982.

252. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1984.

253. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. III том. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1988.

254. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1992.

255. Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1990.

256. Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. т. I. –Тошкент: Фан. 1960.

257. Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. т. II. –Тошкент: Фан. 1961.

258. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. т. III. – Тошкент: Фан. 1962.
259. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. т. IV. –Тошкент: Фан. 1967.
260. Насыров Д.С.. Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1983.
261. Русско-каракалпакский словарь. Под редакцией Н.А.Баскакова. – М.: Советская энциклопедия. 1967.
262. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. том 1. – М.: Наука. 1974.
263. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. том 2. – М.: Наука. 1978.
264. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. том 3. – М.: Наука.1980.
265. Словарь иностранных слов. 18-е изд. –М.: Русский язык. 1989.
266. Узбекско-русский словарь. Под редакцией С.Ф. Акобирова и Г.Н. Михайлова. –Ташкент: Главная редакция узбекской советской энциклопедии. 1988.

МАЗМУНЫ

Кирисиў	3
I. Морфонологияның изертлениўи	
1. Морфонологияның улыўма ҳәм рус тил билиминде изертлениўи.....	7
2. Морфонологияның түркий тил билиминде изертлениўи.....	17
II. Қарақалпақ тилинде морфемалардың фонологиялық дүзилиси	
1. Түбир морфемалардың фонологиялық дүзилиси ҳәм буўын қурылысы.....	27
2. Геминация кубылысы.....	34
3. Даўыссыз фонемалар дистрибуциясы.....	38
4. Аффикс морфемалардың дүзилиси ҳәм вариантлары	59
III. Морфонология ҳәм сингармонизм	
1. Морфонология ҳәм даўыслылар сингармонизми.....	73
2. Морфонология ҳәм даўыссызлар сингармонизми.....	77
IV. Қарақалпақ тилинде морфонемалар ҳәм олардың модельлери	
1. Даўыслы ҳәм даўыссыз фонемалардың алмасыўы.....	81
2. Метатеза кубылысы арқалы дөреген морфонема модельлери.....	86
V. Субморфлар	94
VI. Сөз шақапларында морфонологиялық кубылыслар	
1. Атлықларда ҳәм алмасықларда морфонологиялық кубылыслар.....	102
2. Келбетликлерде морфонологиялық кубылыслар.....	116
3. Санлықларда морфонологиялық кубылыслар.....	122
4. Рәўишлерде морфонологиялық кубылыслар.....	123
5. Фейиллерде морфонологиялық кубылыслар.....	126
6. Көмекши сөзлерде морфонологиялық кубылыслар.....	129
Жуўмақ	137
Пайдаланылған әдебиетлар	149

Қудайбергенов Мәмбеткерим Сарсенбаевич 1968-жылы Шымбай районында тууылған. 1985-жылы Шымбай районындағы 5-санлы орта мектепти тамамлап, сол жылы Нөкис мәмлекетлик университетиниң филология факультетине оқыўға киреди. 1-курсты тамамлап, 1986-1988-жыллары әскерий минет ўазыйпасын атқарып келеди хәм соң оқыўын даўам еттирип 1992-жылы университетти айырықша диплом менен питкереди. Сол жылы университеттиң қарақалпақ тил билими кафедрасында оқытыўшы етип қалдырылады. Ол 1993-жылы университет жанындағы аспирантураның сыртқы бөлиmine 10.02.02-Миллий тиллер(қарақалпақ тили) кәнигелиги бойынша оқыўға киреди. 1997-жылы «Қарақалпақ тилиндеги атлықларда анықлылық хәм анықсызлықтың аңлатылыўы» деген темада кандидатлық диссертация жумысын табыслы жақлады. 2000-жылы докторантураға оқыўға кирип, 2004-жылы «Қарақалпақ тилинде морфонологиялық кубылыслар» деген темада докторлық диссертация жумысын табыслы жақлап шықты.

Ол 50 ге шамалас илимий мақалалардың авторы. 8 мақаласы Россия, Қазақстан, Түркменстан хәм Өзбекстанның белгили журналларында жәрияланды. Сондай-ақ оның авторлығында хәм соавторлығында «Қарақалпақ тилинде антонимлердиң қысқаша сөзлиги» (Нөкис,1995), «Қарақалпақ тилиниң морфемикасы» (Нөкис, 2001), «Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы» (Нөкис,2001), «Жаңа әлипбе» (Нөкис,2004), «Қарақалпақ тили». Академиялық лицейлердиң 1-курслары ушын сабақлық (Нөкис,2002) хәм т.б. мийнетлери басылып шықты.

Хәзир М. Қудайбергенов Бердақ атындағы Қарақалпақ университети арнаўлы сыртқы бөлиминиң баслығы болып ислеп атыр.